

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
HADİS BİLİM DALI

**“HATÂEN, UNUTARAK VE ZORLANILARAK
YAPILAN ŞEYLERDEN HESAP SORULMAYACAĞINI”
BİLDİREN HADİSİN SENED VE METİN YÖNÜNDEN
DEĞERLENDİRMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ENES BÜYÜKSOYLU

DANIŞMAN:
PROF. DR. MUHİTTİN UYSAL

KONYA-2021

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Enes BÜYÜKSOYLU		
	Numarası	17810601135		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	“HATÂEN, UNUTARAK VE ZORLANILARAK YAPILAN ŞEYLERDEN HESAP SORULMAYACAĞINI” BİLDİREN HADİSİN SENED VE METİN YÖNÜNDEN DEĞERLENDİRMESİ			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Enes BÜYÜKSOYLU

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	---	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Enes BÜYÜKSOYLU		
	Numarası	17810601135		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Temel İslam Bilimleri / Hadis Bilim Dalı		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Muhittin UYSAL		
Tezin Adı	“HATÂEN, UNUTARAK VE ZORLANILARAK YAPILAN ŞEYLERDEN HESAP SORULMAYACAĞINI” BİLDİREN HADİSİN SENED VE METİN YÖNÜNDE DEĞERLENDİRMESİ			

Temel İslam bilimleri temelde Kur’ân ve sünnet merkezli olup, bu bilimlerin birbirinden ayrı olarak düşünülmesi imkânsızdır. Her bir disiplin bir diğeriyle kuvvetli bir irtibat halindedir. Bu doğrultuda İslam Hukuk doktrininde ukûbâtın muamelâta kadar birçok konuyla bağlantılı olan hata, nisyân ve ikrâhla ilgili hükümlerin teorik temeline ışık tutan tartışmalarda Hz. Peygamber’in “ümmetinden hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerin kaldırıldığını veya Allah Teâlâ’nın bunları bağışladığını” belirten hadisin yorumu öncelikli bir yere sahip olmuştur.

İki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde hadisin bütün tarikleri imkân ölçüsünde tespit edilmiş olup, her bir tarik sened ve metin yönünden incelemeye tabi tutulmuştur. İkinci bölümde ise birinci bölümdeki bilgiler doğrultusunda hadis sened ve metin tenkidine tabi tutulmuştur. Bu noktada hadisin nasıl anlaşılması gerektiği sorusuna cevap aranarak, hadisin İslâm Hukuk literatüründe hangi konumda ve nasıl değerlendirildiğine dair birtakım tespitler ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Sened, Metin, Hata, Nisyân, İkrâh

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Enes BÜYÜKSOYLU		
	Student Number	17810601135		
	Department	Basic Islamic Sciences / Department of Hadith		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Muhittin UYSAL		
Title of the Thesis/Dissertation	THE EVALUATION OF THE HADİTH THAT STATES "THE NON-LIABILITY FOR DEEDS MADE BY MİSTAKE, BY FORGETTING OR BEİNG FORCED" İN TERMS OF TEXT AND CHAİN OF TRANSMİSSİON			

“Basic Islamic Sciences” are essentially based on Quran and Sunnah, and these sciences are inseparable from each other. Each discipline has a strong connection to another. The comment on the hadith from Prophet Muhammed that states that “actions performed by mistake, oblivion or force are forgiven by Allah” has a priority in discussions which shed lights on the theoretical roots of mistake, oblivion and force terms, which are connected to many disciplines from punishments to transactions in Islamic Law doctrine.

This study consists of two parts. In the first part all variants of the hadith are detected and each variant is investigated in terms of their isnad and text. In the second part the hadith is criticized in terms of isnad and text, according to the information from first part of this study. At this point the answer to the question of how this hadith should be understood is sought and some determinations on how this hadith should be evaluated in Islamic Law literature are made.

Keywords: Hadith, İsnad, Text, Mistake, Oblivion, Force

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER	I
KISALTMALAR	III
ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ	1
A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE ÖNEMİ.....	1
B. KAYNAKLAR VE METOD	2

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİSİN TESPİTİ ve TETKİKİ

A. HADİSİN KAYNAKLARI.....	6
1. Hadisin Rivayetleri	6
2. Metnin Tetkiki (Rivayetlerdeki Lafız Farklılıkları).....	19
B. HADİSİN İSNÂD ZİNCİRİ (SENED AĞI).....	23

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSİN TENKİDİ

A. SENED TENKİDİ.....	28
1. Ma‘mer b. Râşid’in <i>el-Câmi‘</i> ’inde ve Abdurrezzâk’ın <i>el-Musannef</i> ’inde geçen senedler.....	29
2. Saîd b. Mansûr’un <i>es-Sünen</i> ’inde geçen senedler.....	39
3. İbn Ebî Şeybe’nin <i>el-Musannef</i> ’inde geçen senedler.....	46
4. İbn Mâce’nin <i>es-Sünen</i> ’inde geçen senedler.....	54
5. İbn Ebî Hâtim’in <i>Tefsîr</i> ’inde geçen sened	68
6. İbn Hibbân’ın <i>Sahîh</i> ’inde geçen sened	73
7. Taberânî’nin <i>Mu‘cem</i> ’lerinde ve <i>Müsned</i> ’inde geçen senedler	77
8. İbn Adî’nin <i>el-Kâmil</i> ’inde geçen senedler	93
9. Dârekutnî’nin <i>es-Sünen</i> ’inde geçen sened	99
10. Hâkim’in <i>el-Müstedrek</i> ’inde geçen sened.....	102
10. Beyhakî’nin <i>Sünen</i> ’lerinde geçen senedler	105
11. Hatîb el-Bağdâdî’nin <i>et-Târîh</i> ’inde geçen sened	121
12. Senedlerin Genel Değerlendirilmesi	127

B. MUHTEVA-METİN TENKİDİ.....	137
1. Lafız Tenkidi.....	137
2. Hadisin Arka Planı: Sebeb-i Vürûd/Îrâd.....	153
3. Hadisin Kur'ân'a Arzı.....	156
4. Hadisin Diğer Hadislerle Birlikte Anlaşılması	162
5. İslâm'ın Genel Prensiplerine ve Akla Uygunluğu	166
6. Hadisin Fıkıh Kitaplarındaki Ele Alınma Biçimleri	171
7. Genel Değerlendirme:	181
SONUÇ.....	184
BİBLİYOGRAFYA	186

KISALTMALAR

- a. : Aynı
- a.g.e. : Adı geçen eser
- b. : Bin, ibn (oğlu)
- b.y. : Basım yeri yok
- bkz. : Bakınız
- bnt. : Bint (kızı)
- c. : Cilt
- çev. : Çeviren
- ÇÜİFD: Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
- DİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
- DİB : Diyanet İşleri Başkanlığı
- dpnt. : Dipnot
- h. : Hicri
- hn. : Hadis no
- Hz. : Hazreti
- İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
- krş. : Karşılaştırınız
- md. : Maddesi
- mlf. : Müellif, yazar
- nşr. : Neşreden, yayınlayan
- r. : Radiyallahu anh (Allah ondan razı olsun)
- s. : Sayfa
- s.a.v. : Sallallâhu aleyhi ve sellem
- ss. : Sayfalar (Sayfalar arası)
- TDV. : Türkiye Diyanet Vakfı
- t.y. : Tarih yok
- thk. : Tahkik eden
- v. : Vefatı
- vb./vs. : Ve benzerleri/ Vesâire
- vd. : Ve diğerleri
- y.y. : Yayıncı yok
- yay. : Yayıncılık/Yayınlar

ÖNSÖZ

İslâm dininin Kur'an-ı Kerîm'den sonraki ikinci kaynağı olan sünnet, Müslümanlar açısından vazgeçilmez bir değer ve niteliğe sahiptir. Bu sebeptir ki ilk dönemlerden itibaren günümüze kadar İslâm'ın yorumu ve yaşanmasında sünnet sürekli merkezi bir konumda olmuştur.

Sünnet, kişisel ve toplumsal hayatta her alanı düzenleyen evrensel bir yapıya sahiptir. Nitekim bu özelliği sayesinde, dünya ve ahiret saadetini gerçekleştirebilmek için insana, günlük yaşama, gelecek ile ilgili planlara ve ahirete kadar sürecek bir yaşama dair anahtarlar sunmaktadır.

İşte bu noktada “*Ümmetten hatâen, unutarak ve zorlanılarak (ikrâh altında) yaptıkları şeylerin hesabının sorulmayacağını*” bildiren hadisin yorumu önemli bir yerde durmaktadır. Zira bu hadis ukûbâtтан muamelâta kadar hayatın her alanıyla yakından alakalı olup umumî bir kuralı ifade etmektedir.

Kişi hata, unutma ve ikrâh halleriyle karşılaştığında ibadet hayatından, diğer fertlerle ve cemiyetle münasebetine kadar birçok konuda, bu hadisin yorumuna göre şekil verecektir. Özellikle insanın beşeriyet icabı hata ve unutmadan hali olmadığı hususu da göz önünde bulundurulduğunda konunun önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Böyle bir araştırmaya yönelmemizdeki ana sâik, son derece önemli bir konumda ve genel kaide niteliğinde olan bu hadisin klasik kaynaklarda aslının olmadığı yönündeki görüşlerin mevcudiyeti olmuştur. Hadisin fıkıh ve hadis literatüründe farklı lafızlarla nakledilmesi de merakımızı tahrîk eden ikinci bir unsur olarak ortaya çıkmıştır. Bunlara ilave olarak, hadis tahrîci konusundaki pratikler üzerinden bilgi ve tecrübemizi geliştirme arzusu, bu tür bir çalışma yapmada bizi motive eden bir başka unsur olmuştur.

Çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde çalışmanın konusu olan rivayetlerin kaynak ve sened tespiti yapılmıştır. İkinci bölümde ise hadis hem sened hem de metin/muhteva tenkidi açısından kapsamlı bir incelemeye tabi tutulmuştur.

Bununla birlikte muhtevanın gerektirdiği ölçüde hadisin fıkhî yönüne de işaret edilmiştir.

Böyle geniş bir konuyu yüksek lisans tezi sınırlarında çalışılabilir hale getiren ve bana her aşamada yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Muhittin UYSAL'a, her zaman rehberliğine ihtiyaç duyduğum Dr. M. Yasin AKBAŞ'a, çalışmanın nihai hali almasına katkıda bulunan değerli hocalarım Prof. Dr. Bilal SAKLAN'a ve Doç. Dr. Mustafa KARABACAK'a teşekkürü bir borç bilirim. Sürekli yanımda hissettiğim, bana her koşulda destek olan aileme ve dostlarıma da teşekkür ederim. Çalışmam esnasında beni sabırla destekleyen kıymetli eşime minnettârim.

Gayret bizden, başarı Allah'tandır.

Enes BÜYÜKSOYLU

Konya-2021

GİRİŞ

A. ARAŞTIRMANIN KONUSU, KAPSAMI VE ÖNEMİ

Hadisler, Resûlullah'ın (s.a.v.) sünnetini oluşturan yapı taşları mesabesinde. Nasıl ki bir binada her bir tuğlanın veya da bir hasırda her bir ilmeğin önemli bir yeri olup, bir tanesinin yanlış yere konulması veya göz ardı edilmesiyle bütün bir parça etkilenirse, bir hadisin eksikliği veya yanlış anlaşılması da bir bütünün yanlış anlaşılması veya heder olmasına mal olabilmektedir.

Bu bağlamda İslâm'daki ibadetlerden muamelâta kadar birçok konuyla yakından alakalı olan “*Ümmetimden hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerden dolayı hesap sorulmayacaktır*” hadisinin önemi tartışmasıdır. Zira bu hadis, kişinin hem ibadet hayatına hem de dünya hayatına ilişkin davranış ve sorumluluklarına ölçü getiren bir kaynak niteliği taşımaktadır. Bu anlamda hadis İslâm Hukukçuları için önemli bir malzeme niteliğinde olup, hata, nisyân ve ikrâhın hükmüne dair tartışmalarda öncelikli yere sahip olmuştur.

Tek hadisi irdeleyen bu araştırmada, “*Ümmetimden hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerden dolayı hesap sorulmayacaktır*” hadisi sened ve metin yönünden belli kriterler muvacehesinde incelemeye tabi tutulacaktır. Hadis Anabilim Dalı bünyesinde yapılan bir çalışma olması hasebiyle, bilim dalının teknik ve standartlarına azamî ölçüde uyulacak, belirli sınırlar aşılmamaya çalışılacak, ancak muhtevanın gerektirdiği ölçüde, hadisin fıkhi yönüne de işaret edilecektir.

Bizi özellikle böyle bir araştırmaya yönlendiren asıl sebep, hadisin ukûbâtan muamelâta kadar birçok konuyla yakından alakalı olması, özellikle fıkıh kitaplarında kalıplaşmış dînî bir ilke olarak ele alınması yanında, hadis literatürüne nazaran farklı lafızla (rufî'a an ümmeti...) anılması ve bu denli önemli bir konumdaki hadisin aslının olmadığı yönündeki görüşlerin bulunması olmuştur. Bu noktada hadisin özellikle sabit olup olmadığı, nasıl anlaşılması gerektiği/anlaşıldığı ve fıkıh ilmindeki konumu tespit edilmeye çalışılacaktır.

Bunun yanında modern çağ olarak anılan günümüzde bazı ibadetler ve sorumluluklar unutmaya, hata, zorlanma gibi bazı bahaneler öne sürülerek terk edilmektedir. Bu hadisin doğru bir şekilde anlaşılması bu tür bahanelere de cevap niteliğinde olarak, kişiye sorumlu olup olmama yönünden bir çözüm sunacaktır.

Çalışma konumuz olan hadis, fıkıh alanına dair yapılmış olan çalışmalarda hata, nisyân, ikrâh gibi ehliyet arızalarına dair başlıklar altında kısmi olarak ele alınıp incelenmişse de hadisi sened ve metin yönünden inceleyen müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Bu çalışmanın diğer çalışmalardan farkı, hadis alanına dair yapılmış tek hadis çalışması olmasından dolayı, bir hadisin enine boyuna sened ve metin yönünden daha kapsamlı olarak ele alınması ve incelenmesi şeklinde ortaya konulması olacaktır.

B. KAYNAKLAR VE METOD

Hadis Bilim Dalı fikir ve tarih kaynaklarını kullanan bir bilim dalı olduğu için, çalışmamızın temel yöntemi, tarihi araştırma (analiz-sentez) yöntemi olacaktır. Bu temel yöntem doğrultusunda aşağıdaki hususlar gözetilecektir:

Çalışma iki bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde tümevarım metodu uygulanacak olup hadisin yer aldığı farklı kaynaklardaki -mümkün merteye- bütün tarikleri bir araya toplanacaktır. Farklı tarikler eserlerde yer almasına göre kronolojik sıraya göre verilerek lafız ve sened farklılıklarına tablolar ve şemalar yardımıyla işaret edilecektir. Bu noktada özellikle hadisin farklı tariklerinin tespitinde *el-mektebetü 'ş-şamile* ve *cevâmiu 'l-keîm* gibi bilgisayar programlarından yararlanılacaktır.

Çalışma boyunca *Kütüb-i Tis 'a* temel referans noktası olacaktır. Hadisin tespit edilip farklı tarikleri bir araya getirilirken gerekli görüldüğü takdirde Ma'mer b. Râşid'in (153/770), *el-Câmi 'i*, Abdurrezzâk'ın (211/826-27) *el-Musannef'i*, Saîd b. Mansûr'un (227/842) *es-Sünen'i*, İbn Ebî Şeybe'nin (235/839) *el-Musannef'i*, İbn Hibbân'ın (354/965) *es-Sahîh'i*, Taberânî'nin (360/971) *Mu'cem'leri* ve *Müsned'i*, Dârekutnî'nin (385/995) *es-Sünen'i*, Hâkim'in (405/1014) *el-Müstedrek'i* ve Beyhakî'nin (458/1066) *Sünen'i* gibi farklı eserlere de müracaat edilecektir. Bunların yanında, içerisinde hadis barındırması sebebiyle tarih, tefsir, fıkıh vb. kitapları da taranarak sened veya metin yönünden hadisin farklı tarikleri varsa ayrıca belirtilecektir.

İkinci bölümünde ise, ilk olarak hadisin tespit edilen ve incelenen farklı tariklerinin sened tenkidi yapılacaktır. Rivayetlerde ismi geçen ravilerin durumları cerh-ta'dil kitaplarından araştırılıp, muteber âlimlerin râvîler hakkındaki görüşlerine yer verilecek, daha sonra senedler genel bir değerlendirmeye tabi tutulmak suretiyle görüş bildirilecektir. Bu aşamada İbn Ebî Hâtim'in (327/938) *el-Cerh ve't-Ta'dil*'i Mizzî'nin (742/1342) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, Zehebî'nin (748/1347) *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*'sı ve *Tezkiratü'l-Huffâz*'ı, İbn Hacer'in (852/1448) *Tehzîbü't-Tehzîb*'i ve *Takrîbu't-Tehzîb*'i başta olmak üzere birçok cerh-ta'dil eseri bize kaynaklık edecektir. Özellikle zayıf ravilerin durumuyla ilgili Ukaylî'nin (322/934) *ed-Duafâ*'sından, İbn Hibbân'ın (354/965) *el-Mecrûhîn*'inden, İbn Adî'nin (365/976) *el-Kâmil*'inden, Zehebî'nin *Mîzânü'l-İtidâl*'inden ve İbn Hacer'in *Lisânü'l-Mîzân*'ından; sahabîler hakkında bilgi verilirken de Ebû Nuaym'ın (430/1038) *Ma'rifetü's-Sahâbe*'sinden, İbn Abdilber'in (463/1071) *el-İstî'âb*'ından, İbnü'l Esîr'in (630/1233) *Üsdü'l-Gâbe*'sinden, İbn Hacer'in *el-İsâbe*'sinden faydalanılacaktır.

Hadislerin tahriri yapılırken ve hadisler hakkında hüküm verilirken âlimlerin rivayetler hakkındaki görüşleri ve rivayetlere verdikleri hükümler özellikle belirtilecektir. Bu noktada Zeylaî'nin (762/1360) *Nasbu'r-Râye*'si, İbn Hacer'in *Telhîsü'l-Habîr*'i ve *Muvâfakât*'ı gibi belli kitaplardaki hadislerin tahriri üzerine yazılmış eserler bize kaynaklık edecektir.

İkinci bölümün son kısmını oluşturacak olan hadisin muhteva ve metin yönünden tenkidinde ise, hadis genel metin tenkidi ilkeleri (sebeb-i vurûd, Kur'ân'a arz, diğer hadislere ve Hz. Peygamber'in sünnetine arz, İslâm'ın genel prensiplerine arz, akla uygunluk, dil kuralları vb.) esas alınarak anlaşılmaya çalışılacak ve fihri yönden konumuna işaret edilecektir.

İlk olarak birinci bölümde lafızları tablolar halinde verilen rivayetlerin lafız farklılıkları üzerinde ayrıntılı olarak durulacak, farklı tariklerdeki lafız farklılıklarının mânâyaya tesiri belirtilerek, metinde olması muhtemel illetler tespit edilmeye çalışılacaktır. Bunun yanında hadisin daha iyi anlaşılabilmesi ve sınırlarının belirlenebilmesi açısından hadiste geçen lafızların kavramsal çerçevesi de belirlenecektir. Kavramsal çerçeve oluşturulurken Diyanet İslam Ansiklopedisi esas alınarak, İbn Manzûr'un (711/1311) *Lisânü'l-Arab*'ı, İbnü'l Esîr'in (606/1210) *en-*

Nihâye 'si, Cürcânî'nin (816/1413) *et-Ta'rifât*'ı, İbn Fâris'in (395/1004) *Mu'cem*'i, Firûzâbâdî'nin (817/1415) *Besâir*'i gibi birçok eserden yararlanılacaktır.

Hadisin ayetlerle olan irtibatı kurulurken gerekli görüldüğü takdirde Taberî'nin (310/923), *Câmiu'l-Beyân*, Kurtubî'nin (671/1273) *Ahkâmü'l-Kur'an*, İbn Kesîr'in (774/1373) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* ve Elmalılı'nın (1361/1942) *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsirleri başta olmak üzere birçok tefsire müracaat edilecektir.

Hadisin fıkıh ilmindeki yeri belirlenirken de Tahavî'nin (321/933) *Şerhu Me'ânî'l-Âsâr* isimli eseri başta olmak üzere, fıkıh kitapları ve şerhler temel referans noktamız olacaktır.

Çalışmada geçen âyetlerin mealleri için Diyanet İşleri Başkanlığı'nın mealinden faydalanılacak olup dipnotlarda sûrelerin adı ve numarası ile âyet numaraları verilmek suretiyle belirtilecektir. Bununla birlikte dipnotlarda referans gösterilen kaynakların tam künyeleri (eserin tam ismi, baskı yeri, yılı vb.) ilk geçtikleri yerlerde tam olarak verilecek, sonraki yerlerde ise kısaltılmış olarak zikredilecektir. Aynı şekilde çalışmada musannif ismi gibi şahıs isimleri ilk geçtiği yerlerde vefat tarihleriyle birlikte zikredilecek, daha sonra tekrar vefat tarihleri belirtilmeyecektir.

Çalışma boyunca geçen hadis istilahları da Abdullah Aydınli'nin *Hadis Istılahları Sözlüğü* esas alınarak italik formda sunulacaktır. Bununla birlikte hadisler Türkçeye çevrilirken 'haddesenâ' fiili için 'nakletmek', 'ahberenâ' fiili için de 'haber vermek' ifadeleri tercih edilecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM
HADİSİN TESPİTİ VE TETKİKİ

BİRİNCİ BÖLÜM

HADİSİN TESPİTİ ve TETKİKİ

Bu bölümde “*Hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerden hesap sorulmayacağı*” bildiren hadisin kaynaklarda hangi senedlerle nasıl ve hangi lafızlarla geçtiği tespit edilecektir. Bununla birlikte kaynakları tespit edilen farklı tarîkler ayrıntılı şekilde tetkik edilerek, sened ve lafız farklılıkları tablolar/şemalar yardımıyla gösterilecektir.

A. HADİSİN KAYNAKLARI

Bir hadisin kaynaklara kaydedilinceye kadar ki olan serancâmını tespit edebilmek için bütün tariklerini bir araya toplamak gerekmektedir. Burada da hadisin mümkün mertebede bütün tarîkleri bir araya toplanmaya çalışılacaktır. Bu bağlamda farklı tarîkleri bir araya getirmek için temel hadis kitaplarının (câmi‘, sünen, müsned vb.) yanında tarîh-tabakât ve fıkıh kitapları gibi içerisinde hadis (-in farklı tarîklerini) barındıran eserler temel materyal sunacaktır.

1. Hadisin Rivayetleri

“*Hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerden hesap sorulmayacağı*” bildiren hadis birçok kaynakta yer almıştır. Hadisin rivayetleri kaynaklardan müelliflerin vefat tarihlerine göre (en eski olandan başlanarak) mümkün merite tespit edilerek bir arada vermeye çalışılacaktır. Rivayetlerin ilk olarak Arapça metinleri verilecek daha sonra hemen altına tercümeleri yapılacaktır. Sened ve metin yönünden benzer rivayetlerin sadece isnâd zincirine ve kaynağına değinilecek, bununla birlikte ilk bakışta benzer gibi görünen rivayetler -küçük farklılıklardan dolayı- gerekli görüldüğü takdirde arapça ve tercüme yönünden ayrıntılı olarak zikredilecektir. Bu sayede metne bütüncül bir bakış açısı ile yaklaşılacak, metinle ilgili büyük fotoğraf ortaya konulacak, hadisin tarih içerisinde râvîden râvîye veya rivayetten rivayete hangi değişikliklere maruz kaldığı, rivayet esnasında hangi tür tasarruflara (ihtisâr, mânâyla rivayet vs.) uğradığı hususları ortaya çıkacaktır.

a. Ma‘mer b. Râşid’in (153/770) *el-Câmi*’inde geçen rivayet

عَنْ هِشَامِ بْنِ حَسَّانَ، عَنِ الْحُسَيْنِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " بُحُورٌ لِأُمَّتِي النَّسِيَانُ وَالْحَطَّاءُ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا

عَلَيْهِ " ¹

Tercümesi:

... Hişâm b. Hassân’dan, o da Hasen’den rivayet ettiğine göre Hasen şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ümmetimin unutma, hata ve başkasının zorlamasıyla yaptığı şeyler (-in günahı) affedilmiştir.”

b. Abdurrezzâk es-San‘ânî’nin (211/826-27) *Musannef*’inde geçen rivayet

(1) عَنْ هِشَامِ بْنِ حَسَّانَ، عَنِ الْحُسَيْنِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " بُحُورٌ عَنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ عَنِ الْحَطَّاءِ، وَالنَّسِيَانِ،

وَمَا أُكْرِهُوا عَلَيْهِ " ²

Tercümesi:

... Hişâm b. Hassân’dan, o da Hasen’den rivayet ettiğine göre Hasen şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Bu ümmetin hatâen, unutarak ve baskıyla yaptıkları şey (-in günahı) affedilmiştir.”

(2) عَنْ مَعْمَرٍ، عَنْ قَتَادَةَ، " يَرْوِيهِ: ثَلَاثٌ، قَالَ: لَا يَهْلِكُ عَلَيْهِنَّ ابْنُ آدَمَ: الْحَطَّاءُ، وَالنَّسِيَانُ، وَمَا أُكْرِهَ عَلَيْهِ " ³

Tercümesi:

... Ma‘mer’den, onun da Katâde’den bildirdiğine göre (Hz. Peygamber) şöyle buyurmuştur: “Üç şey vardır ki Âdemoğlu bunlar sebebiyle helak olmaz: Hata, unutma ve baskı altında yaptıkları.”

¹ Abdurrezzâk, *el-Musannef ve me‘ahü Kitâbu’l Câmi’ li Ma‘mer b. Râşid*, I-XII, thk. Habîbu’r-Rahmân el-Â‘zamî, Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1983 (2. Baskı), c. XI, s. 298, hn. 20588.

² Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VI, 409, hn. 11416.

³ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VI, 410, hn. 11417.

c. Saîd b. Mansûr' un (227/842) es-Sünen'inde geçen rivayetler

(1) نا هُشِيْمٌ، قَالَ: اَنَا مَنْصُوْرٌ، وَعَوْفٌ، عَنِ الْحُسَيْنِ، قَالَ: " اِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ تَجَاوَزَ لِحُدُوْدِ الْاُمَّةِ عَنِ الْبَسِيَّانِ، وَالْحَطَّاءِ، وَمَا

اُكْرِهُوْا عَلَيْهِ "4

Tercümesi:

... Bize Hüseyim nakletti etti, dedi ki: Mansûr ve Avf'ın, Hasen'den bize haber verdiklerine göre Hasen şöyle demiştir: “Hiç şüphesiz Allah azze ve celle bu ümmetin unutarak, hatâen ve baskıyla/başkasının zorlamasıyla yaptıkları şeyleri (-n günahını) affetmiştir.”

(2) نا خَالِدُ بْنُ عَبْدِ اللّٰهِ، عَنِ هِشَامِ، عَنِ الْحُسَيْنِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " اِنَّ اللّٰهَ عَزَّ وَجَلَّ عَفَا لَكُمْ عَنْ ثَلَاثٍ:

عَنِ الْحَطَّاءِ، وَالْبَسِيَّانِ، وَمَا اسْتُكْرِهْتُمْ عَلَيْهِ "5

Tercümesi:

... Bize Hâlid b. Abdullah, Hişâm'dan nakletti, o da Hasen'den, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Hiç şüphesiz Allah azze ve celle sizden şu üç şeyi (-n günahını) affetmiştir: Hata, unutma ve baskı altında bırakıldığımız/zorlandığımız şeyler.”

(3) نا إِسْمَاعِيْلُ بْنُ عِيَّاشٍ، قَالَ: حَدَّثَنِي جَعْفَرُ بْنُ حَيَّانَ الْعُطَارِدِيُّ، عَنِ الْحُسَيْنِ، قَالَ: سَمِعْتُهُ يَقُوْلُ: قَالَ رَسُوْلُ اللّٰهِ صَلَّى اللّٰهُ

عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " تَجَاوَزَ اللّٰهُ عَزَّ وَجَلَّ لِابْنِ آدَمَ عَمَّا أَحْطَأَ، وَعَمَّا نَسِيَ، وَعَمَّا أُكْرِهَ، وَعَمَّا غُلِبَ عَلَيْهِ "6

Tercümesi:

... Bize İsmail b. Ayyâş nakletti, dedi ki: Bana Ca'fer b. Hayyân el-Utâridî, Hasen'den nakletti, dedi ki: Onu duyduğuma göre şöyle diyordu: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Allah azze ve celle ademoğlunun hata etmesinden, unutmasından, zorlanmasından ve (yapmak istediği ile arasına) engel konularak engellenmesinden mesuliyeti kaldırmıştır.”

⁴ Saîd b. Mansûr, *Kitâbü 's-Sünen*, I-II, thk. Habîbu'r-Rahmân el-Â'zamî, Dâru's-Selefiyye, Mumbâi-Hindistan, 1982 (1.Baskı) c. I, s. 243, hn. 1144.

⁵ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243, hn. 1145.

⁶ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243, hn. 1146.

d. İbn Ebî Şeybe'nin (235/849) *el-Musannef*'inde geçen rivayetler

(1) حَدَّثَنَا ابْنُ إِدْرِيسَ، عَنْ هِشَامٍ، عَنِ الْحُسَيْنِ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنَّ اللَّهَ بَحَاوَزَ لَكُمْ عَنْ ثَلَاثٍ:

الْحَطَأَ، وَالنِّسْيَانَ، وَمَا أُكْرِهْتُمْ عَلَيْهِ " ⁷

Tercümesi:

...İbn İdrîs, Hişâm'dan bize nakletti, o da Hasen'den dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Hiç şüphesiz Allah sizden şu üç şeyi (-n günahını) affetmiştir: Hata, unutma ve baskı altında bırakıldığınız/zorlandığınız şeyler."

(2) حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ سُلَيْمٍ، قَالَ: حَدَّثَنَا بِهَذَا الْحَدِيثِ ابْنُ جُرَيْجٍ فَأَنْكَرَ أَنْ يَكُونَ عَطَاءُ بَرَى فِي النَّسْيَانِ شَيْئًا، قَالَ: وَقَالَ عَطَاءُ:

بَلَعْنِي أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ بَحَاوَزَ لِأُمَّتِي عَنْ ثَلَاثٍ: عَنِ الْحَطَأِ، وَالنِّسْيَانِ، وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ " ⁸

Tercümesi:

... Yahya b. Süleym bize nakletti, dedi ki: İbn Cüreyc'e bu hadisi zikrettiğimiz zaman o Atâ'nın (b. Ebî Rebâh) unutma ile ilgili böyle düşüneceğini reddederek bize şu hadisi nakletti ve şöyle dedi:⁹ (Oysa) Atâ dedi ki: Bana ulaştığına göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Hiç şüphesiz Allah üç şey hakkında ümmetimi sorumlu tutmamıştır: (Bunlar) Hata, unutma ve zorla yaptırıldıkları şeylerdir."

e. İbn Mâce'nin (273/887) *es-Sünen*'inde geçen rivayetler

(1) حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدٍ بْنِ يُوسُفَ الْفَرَّائِي، حَدَّثَنَا أَيُّوبُ بْنُ سُؤَيْدٍ، حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ الْهَدَلِيُّ، عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ، عَنْ أَبِي

دَرِّ الْعِفَارِيِّ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنَّ اللَّهَ (قَدْ) بَحَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْحَطَأَ وَالنِّسْيَانَ وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ " ¹¹

Tercümesi:

⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, I-XXVI, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye-Müessesetü Ulûmi'l-Kur'ân, b.y., 2006 (1. Baskı), c. IX, s. 570, hn. 18340.

⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, X, 156, hn. 19390.

⁹ Burada İbn Cüreyc'e zikredilen hadis İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde bir önceki naklettiği rivayettir. Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, X, 156, hn. 19389, (İbn Cüreyc'in itirazı: Belli bir zamana kadar cariyesinin elinden bir şey içmeyeceğine, içmesi halinde onu azat edeceğine dair yemin eden bir kimsenin belirlediği zaman bitmeden unutup cariyesinin elinden içmesi hususunda Atâ'nın (b. Ebî Rebâh) cariyesinin hür kaldığını söylemesi).

¹⁰ Bu ifade (قد) asıl metne Mizzi'nin *Tuhfetü'l-Eşrâf*'ından eklenmiştir. Bkz. Mizzi, *Tuhfetü'l-Eşrâf bi Ma'rifeti'l-Etrâf*, I-XIII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1999 (1. Baskı), c. VIII s. 426, hn. 11922.

¹¹ İbn Mâce, *es-Sünen*, "Talâk", 16, hn. 2043 (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ciyl, Beyrut, 1998).

... Bize İbrahim b. Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî nakletti (dedi ki), bize Eyyûb b. Süveyd nakletti (dedi ki), Ebû Bekr el-Hüzelî, Şehr b. Havşeb'den bize nakletti, o da Ebû Zer el-Ğifârî'den dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Hiç şüphesiz Allah (kesinlikle) ümmetimin hatâen, unutarak ve başkasının zorlamasıyla yaptıkları şeyleri (-n günahını) affetmiştir.”

(2) حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُصَفَّى الْحِمَصِيُّ، حَدَّثَنَا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، حَدَّثَنَا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى

اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ وَضَعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ، وَالنَّسِيَانَ، وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ "12

Tercümesi:

... Bize Muhammed b. Musaffâ el-Hımsî nakletti (dedi ki), bize Velîd b. Müslim nakletti (dedi ki), Evzâî, Atâ'dan bize nakletti, o da İbn Abbâs'tan, İbn Abbâs da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) (Allah Resûlü'nün) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Hiç şüphesiz Allah ümmetimden hata, unutma ve zorla yaptırıldıkları şeylerin mesûliyetini (günahını) kaldırmıştır.”

f. İbn Ebî Hâtim'in (327/938) *Tefsîr*'inde geçen rivayet

حَدَّثَنَا أَبِي، ثنا مُسْلِمُ بْنُ إِبرَاهِيمَ، ثنا أَبُو بَكْرٍ الْهُدَلِيُّ، عَنْ شَهْرٍ، عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ، عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ جَاوَزَ لِأُمَّتِي عَنْ ثَلَاثٍ، عَنِ الْخَطَأِ وَالنَّسِيَانِ وَالْإِسْتِكْرَاهِ "، قَالَ أَبُو بَكْرٍ: فَذَكَرْتُ ذَلِكَ لِلْحَسَنِ، فَقَالَ: أَجَلٌ، مَا تَقْرَأُ بِذَلِكَ قُرْآنًا؟ (رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَهْطَأْنَا)13

Tercümesi:

... Bize babam (Ebû Hâtim) nakletti (dedi ki), bize Müslim b. İbrahim nakletti, Ebû Bekr el-Hüzelî de Şehr'den bize nakletti, o da Ümmü'd-Derdâ'dan, o da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) (Allah Resûlü'nün) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Hiç şüphesiz Allah ümmetimden üç şeyi (-n hükmünü) kaldırmıştır/ sorumlu tutmamıştır: (Bunlar) Hata, unutma ve zorla yaptırılmak.” Râvîlerden Ebû Bekr şöyle demiştir: Bunu Hasen'e (Hasan el-Basrî) zikrettiğim zaman o şöyle demiştir: “Kesinlikle evet,

¹² İbn Mâce, “Talâk”, 16, hn. 2045.

¹³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Müsneden an Resûlullah (s.a.v.) ve's-Sahâbeti ve't-Tâbiîn)*, I-X, thk. Esad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, Mekke/Riyad- Suûdî Arabistan, 1997 (1. Baskı), c. II, s. 579, hn. 3092.

sen zaten bunu Kur'ân'da okumuyor musun? (Rabbimiz unutursak veya hataya düşersek bizi sorumlu tutma. el-Bakara 2/286)”

g. İbn Hibbân'ın (354/965) *Sahîh* 'inde geçen rivayet

أَخْبَرَنَا وَصِيفُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْحَافِظُ بِأَنْطَاكِيَّةَ، حَدَّثَنَا الرَّبِيعُ بْنُ سُلَيْمَانَ الْمُرَادِيُّ، حَدَّثَنَا بِشْرُ بْنُ بَكْرٍ، عَنِ الْأَوْزَاعِيِّ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رَبَاحٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ، وَالنِّسْيَانَ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "14

Tercümesi:

... Bize Vasîf b. Abdullah haber verdi (dedi ki), Rebi' b. Süleyman el-Murâdî bize nakletti (dedi ki), Bişr b. Bekr, Evzâî'den, o da Atâ b. Ebî Rebâh'dan, o da Ubeyd b. Umeyr'den bize nakletti, o da İbn Abbâs'tan Resûlullah'ın (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Hiç şüphesiz Allah ümmetimin hatâen, unutarak ve başkasının zorlamasıyla yaptıkları şeyleri (-n günahını) affetmiştir.”

h. Taberânî'nin (360/971) *Mu'cem* 'lerinde ve *Müsned* 'inde geçen rivayetler

1 حَدَّثَنَا أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى بْنِ حَمَزَةَ، ثنا إِسْحَاقُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ أَبُو النَّضْرِ، ثنا يَزِيدُ بْنُ رَيْبَعَةَ، ثنا أَبُو الْأَسْعَثِ، عَنْ ثَوْبَانَ، عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي ثَلَاثَةَ الْخَطَأِ، وَالنِّسْيَانُ، وَمَا أُكْرِهُوا عَلَيْهِ "15

Tercümesi:

... Bize Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. Hamza nakletti (dedi ki), bize İshâk b. İbrahim Ebû'n-Nadr nakletti (dedi ki), bize Yezîd b. Rebî'a nakletti (dedi ki), Ebû'l Eş'âs, Sevbân'dan bize nakletti, o da Resûlullah'dan (s.a.v.) şöyle buyurduğunu söylemiştir: “Hiç şüphesiz Allah ümmetimden üç şeyi (-n günahını) affetmiştir: (Bunlar) Hatâen, unutarak ve baskıyla/başkasının zorlamasıyla yaptıkları şeyler.”

¹⁴ İbn Hibbân, *Sahîhu İbn Hibbân bi-Tertîbi İbn Balabân*, I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1993 (2. Baskı), c. XVI, s. 202, hn. 7219.

¹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire-Mısır, t.y., c. II, s. 97, hn. 1430.

(2) حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ، ثنا مُعَلَّى بْنُ مَهْدِيٍّ الْمُؤَصِّلِيُّ، ثنا مُسْلِمُ بْنُ حَالِدِ الرَّزَّيْنِيُّ، حَدَّثَنِي سَعِيدٌ هُوَ الْعَلَّافُ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ تَعَالَى عَنْهُ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يَجَاوِزُ لِأُمَّتِي عَنِ الْخَطَا وَالنِّسْيَانِ وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "16

Tercümesi:

... Bize Ali b. Abdülazîz nakletti (dedi ki), bize Muallâ b. Mehdî el-Mevsîlî nakletti (dedi ki), bize Müslim b. Hâlid ez-Zencî nakletti (dedi ki), bize Saîd el-Allâf, İbn Abbâs'tan (r.) nakletti İbn Abbâs dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Hiç şüphesiz Allah azze ve celle ümmetimin hatâen, unutarak ve başkasının zorlamasıyla yaptıkları şeyleri (-n günahını) affetmiştir."

(3) حَدَّثَنَا أَحْمَدُ، قَالَ: نا مُحَمَّدُ بْنُ مُوسَى الْحَرَشِيُّ، قَالَ: نا عَبْدُ الرَّحِيمِ بْنُ زَيْدِ الْعَمِّيِّ، عَنِ أَبِيهِ، عَنِ سَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ، عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ عَفَا لِهَذِهِ الْأُمَّةِ عَنِ الْخَطَا، وَالنِّسْيَانِ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "17

Tercümesi:

... Bize Ahmed nakletti, dedi ki: Bize Muhammed b. Musâ el-Haraşî nakletti, dedi ki: Bize Abdurrahîm b. Zeyd el-Ammî, babasından (Zeyd b. el-Havârî) nakletti, o Saîd b. Cübeyr'den, o da İbn Abbâs'tan dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Allah azze ve celle bu ümmetin hata, unutma ve zorlama altında yaptıkları şeyleri (-n günahını) affetmiştir."

(4) حَدَّثَنَا إِبْرَاهِيمُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَزْقٍ، ثنا عَبْدُ الْوَهَّابِ بْنُ الصَّخَّاکِ، ثنا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عِيَّاشٍ، حَدَّثَنِي رَاشِدُ بْنُ دَاوُدَ الصَّنَعَاءِيُّ، عَنِ أَبِي أَسْمَاءَ الرَّحِيقِيِّ، وَعَنْ ثَوْبَانَ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ يَجَاوِزُ لِأُمَّتِي عَنِ الْخَطَا، وَالنِّسْيَانِ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "18

Tercümesi:

... Bize İbrahim b. Muhammed b. İ'rk nakletti (dedi ki), bize Abdülvehhâb b. Dahhâk nakletti (dedi ki), bize İsmali b. Ayyâş nakletti (dedi ki), bana Râşid b. Dâvud

¹⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XI, 133, hn. 11274.

¹⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, thk. Târik b. İvedullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Dâru'l Harameyn, b.y., 1995, c. II, s. 331, hn. 2137.

¹⁸ Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, I-IV, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Silefî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1989 (1. Baskı), c. II; s. 152, hn. 1090.

es-San‘ânî, Ebû Esmâ er-Rahabî’den nakletti, o da Sevbân’dan. (Dedi ki) Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Hiç şüphesiz Allah ümmetimin hatâen, unutarak ve başkasının zorlamasıyla yaptıkları şeyleri (-n günahını) affetmiştir.”

1. İbn Adî’nin (365/976) *el-Kâmil*’inde geçen rivayetler

(1) ثنا حَدِيثُهُ بِنُ الْحَسَنِ التَّبَّيْسِيِّ، ثنا أَبُو أُمَيَّةَ مُحَمَّدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ، ثنا جَعْفَرُ بْنُ جَسْرٍ بِنِ فَرْقَدٍ، حَدَّثَنِي أَبِي، عَنِ الْحَسَنِ، عَنْ أَبِي بَكْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " رَفَعَ اللَّهُ عَنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ ثَلَاثًا: الْخَطَأَ، وَالتَّسْنِيَانَ، وَالْأَمْرَ يُكْرَهُونَ عَلَيْهِ ". قَالَ الْحَسَنُ: قول باللسان، فأما اليد فلا¹⁹

Tercümesi:

... Bize Huzeyfe b. Hasen et-Tinnîsî nakletti (dedi ki), bize Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrahim nakletti (dedi ki), bize Ca‘fer b. Cesr b. Ferkad nakletti (dedi ki), bana babam (Cesr b. Ferkad) Hasen’den nakletti, o da Ebû Bekre’den dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: Allah bu ümmete şu üç durumda sorumluluğu kaldırmıştır: (Bunlar) Hata, unutma ve bir işe zorlanılma durumu. Hasen (-ı Basrî) şöyle dedi: “Söz dille yapılan şeylerle alakalıdır, elle yapılanlarla değil.”

(2) ثنا الْفَضْلُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ الْأَنْطَاكِيُّ، ثنا هِشَامُ بْنُ عَمَّارٍ، ثنا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَيَّاشٍ، عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْهَدَلِيِّ، عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ، عَنْ أُمِّ الدَّرْدَاءِ، عَنْ أَبِي الدَّرْدَاءِ، قَالَ: قَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنَّ اللَّهَ بَحَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالتَّسْنِيَانَ وَمَا اسْتُكْرَهُوا عَلَيْهِ "20

Tercümesi:

... Bize Fadl b. Abdullah el-Antâkî nakletti (dedi ki), bize Hişâm b. Ammâr nakletti (dedi ki), bize İsmail b. Ayyâş, Ebû Bekr el-Hüzelî’den nakletti, o Şehr b. Havşeb’den, o Ümmü’-d-Derdâ’dan, o da Ebû’-d-Derdâ’dan dedi ki: Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Hiç şüphesiz Allah ümmetimin hatâen, unutarak ve başkasının zorlamasıyla yaptıkları şeyleri (-n günahını) affetmiştir.”

¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil fî Duafâi’r-Ricâl*, I-IX, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvad, Dâru’l Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y., c. II, s. 390.

²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 346.

j. Dârekutnî'nin (385/995) es-Sünen'inde geçen rivayet

نا أَبُو مُحَمَّدٍ بْنُ صَاعِدٍ، وَأَبُو بَكْرِ النَّيْسَابُورِيُّ، وَمُوسَى بْنُ جَعْفَرِ بْنِ قَرِينٍ، وَأَحْمَدُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ بْنِ حَبِيبِ الزَّرَّادِ، وَعَبْدُ اللَّهِ بْنُ أَحْمَدَ بْنِ إِسْحَاقَ الْمِصْرِيُّ، قَالُوا: نَا الرَّبِيعُ بْنُ سُلَيْمَانَ، نَا بِشْرُ بْنُ بَكْرٍ، نَا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رِيَاحٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ، أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: " إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يُجَاوِزُ لِأُمَّتِي عَنِ الْخَطَا، وَالنَّسْيَانِ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ " ²¹

Tercümesi:

... Bize Ebû Muhammed b. Sâid, Ebû Bekr en-Nîsâbûrî, Musa b. Ca'fer b. Karîn, Ahmed b. İbrahim b. Habîb ez-Zerrâd, Abdullah b. Ahmed b. İshâk el-Mısırî naklettiler ve dediler ki: Bize Rebi' b. Süleyman nakletti (dedi ki), bize Bişr b. Bekr nakletti (dedi ki), Evzâî, Atâ b. Ebî Rebâh'tan, o da Ubeyd b. Umeyr'den nakletti, o da İbn Abbâs'tan rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Hiç şüphesiz Allah azze ve celle ümmetimden hata, unutmama ve zorla yaptırıldıkları şeylerin mesuliyetini kaldırmıştır."

k. Hâkim'in (405/1014) el-Müstedrek'inde geçen rivayet

حَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ، ثنا بَشْرُ بْنُ نَصْرِ بْنِ سَابِقِ الْحَوْلَانِيُّ، ثنا بِشْرُ بْنُ بَكْرٍ، وَحَدَّثَنَا أَبُو الْعَبَّاسِ، غَيْرَ مَرَّةٍ، ثنا الرَّبِيعُ بْنُ سُلَيْمَانَ، ثنا أُيُوبُ بْنُ سُوَيْدٍ، قَالَا: ثنا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ عَطَاءِ بْنِ أَبِي رِيَاحٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ: " بَحَاوَزَ اللَّهُ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَا، وَالنَّسْيَانَ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ " ²²

Tercümesi:

... Bize Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kûb nakletti (dedi ki), bize Bahr b. Nasr b. Sâbık el-Havlânî nakletti (dedi ki), bize Bişr b. Bekr nakletti. (Tahvîl)

... Başka bir defa (yine) Ebû'l Abbâs bize nakletti (dedi ki), Rebi' b. Süleyman nakletti (dedi ki), Eyyûb b. Süveyd bize nakletti, o ikisi (Bişr b. Bekr ve Eyyûb b. Süveyd) dediler ki: Bize Evzâî, Atâ b. Ebî Rebâh'tan, o Ubeyd b. Umeyr'den, o da İbn Abbâs'tan nakletti. İbn Abbâs (r.) dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

²¹ Dârekutnî, *Sünenü'd-Dârekutnî*, I-III, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 2001 (1. Baskı), c.III, s. 403, hn. 4272.

²² Hâkim, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-V, Zeyil: Tettebuu evhâmi'l-Hâkim elletî sekete aleyhâ ez-Zehabî li'Ebî Abdîrrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî, Dâru'l Haremeyn, b.y., 1997 (1. Baskı), c.II, s. 236, hn. 2860.

“Allah ümmetimin hatâen, unutarak ve yapmaya zorlanarak işledikleri şeyleri (-in günahını) bağışlamıştır.”

I. Beyhakî'nin (458/1066) *es-Sünenü'l Kübrâ*'sında geçen rivayetler

(1) أَحَبَرَنَا أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْحَافِظُ، أَحَبَرَنِي أَبُو سَعِيدٍ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ التَّفَيْهِيُّ، ثنا أَبُو الْعَبَّاسِ بْنُ الصَّقَرِ السُّكَّرِيُّ، ثنا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُصَنَّى، ثنا الْوَلِيدُ بْنُ مُسْلِمٍ، عَنْ مَالِكِ بْنِ أَنَسٍ، عَنْ نَافِعٍ، عَنْ ابْنِ عُمَرَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " وَضِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ، وَالنِّسْيَانَ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "23

Tercümesi:

... Bize Ebû Abdullah el-Hâfız haber verdi (dedi ki), bana Ebû Saîd Muhammed b. Ya'kûb es-Sekafî haber verdi (dedi ki), bize Ebû'l Abbâs b. Sakr es-Sükkerî nakletti (dedi ki), bize Muhammed b. Musaffâ nakletti (dedi ki), bize Velîd b. Müslim, Mâlik b. Enes'ten, o da Nâfi''den nakletti, o da İbn Ömer'den dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ümmetimden hata, unutma ve zorla/baskı altında yaptırıldıkları şeyler (-in günahı/sorumluluğu) kaldırılmıştır.”

(2) أَحَبَرَنَا أَبُو ذَرِّ بْنِ أَبِي الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْقَاسِمِ الْمُدَكِّرِ، وَأَبُو عَبْدِ اللَّهِ إِسْحَاقُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ يُوسُفَ السُّوسِيِّ فِي آخِرِينَ قَالُوا: نا أَبُو الْعَبَّاسِ مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ نا الرَّبِيعُ بْنُ سَلَيْمَانَ، نا بَشْرُ بْنُ بَكْرٍ، نا الْأَوْزَاعِيُّ، عَنْ عَطَاءٍ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ عُمَيْرٍ، عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " إِنَّ اللَّهَ جَحَّازٌ لِي عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالنِّسْيَانَ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "24

Tercümesi:

... Bize Ebû Zer b. Ebi'l Hüseyin b. Ebi'l Kâsım el-Müzekkir ve Ebû Abdullah İshâk b. Muhammed b. Yusuf es-Sûsî (ve başkaları) haber verdiler ve dediler ki: Bize Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kûb nakletti (dedi ki), bize Rebi' b. Süleyman nakletti (dedi ki), bize Bişr b. Bekr nakletti (dedi ki), Evzâî, Atâ'dan nakletti, o Ubeyd b. Umeyr'den, o da İbn Abbâs'tan dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Hiç şüphesiz Allah ümmetimin hata, unutma ve zorlama altında yaptıkları şeyleri (-in günahını) benim için affetmiştir.”

²³ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XI, thk. Muhammed Abdülkâdir A'tâ; Dârul'l Kütübü'l İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2003 (3. Baskı), c.VI, s. 139, hn. 11454.

²⁴ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 584, hn. 15094.

(3) وَأَخْبَرَنَا أَبُو الْحُسَيْنِ بْنُ الْفَضْلِ الْقَطَّانُ قَالَ: أَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ جَعْفَرٍ، نَا يَعْقُوبُ بْنُ سُفْيَانَ، نَا مُحَمَّدُ بْنُ الْمُصْطَفَى، نَا الْوَلِيدُ، نَا ابْنُ هُبَيْعَةَ، عَنْ مُوسَى بْنِ وَزْدَانَ قَالَ: سَمِعْتُ عُقْبَةَ بْنَ عَامِرٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ يَقُولُ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " وَضَعَ اللَّهُ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالْبَسِيَّانَ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ "25

Tercümesi:

... Bize Ebû'l Hüseyin b. Fazl el-Kattân haber verdi, dedi ki: Bize Abdullah b. Ca'fer haber verdi (dedi ki), bize Ya'kûb b. Süfyân nakletti (dedi ki), bize Muhammed b. Musaffâ nakletti (dedi ki) bize Velîd nakletti (dedi ki), bize İbn Lehîa Musa b. Verdân'dan nakletti. Musa b. Verdân, Ukbe b. Âmir'den (r.) şunu işittiğini bildirmiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Allah ümmetinden hatâen, unutarak ve zorla/baskı altında yaptıkları şeyleri (-n hükmünü) kaldırmıştır.

m. Hatîb el-Bağdâdî'nin (463/1071) et-Târîh'inde geçen rivayet

أَخْبَرَنَا الْحَسَنُ بْنُ أَبِي بَكْرٍ، قَالَ: أَخْبَرَنَا إِسْمَاعِيلُ بْنُ عَلِيِّ الْخَطَّابِيِّ، قَالَ: أَخْبَرَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ قُرَيْشٍ بْنُ إِسْحَاقِ بْنِ مُحَمَّدِ أَبِي أَحْمَدَ، قَالَ: وَخَدَّثَ فِي سَمَاعِ الْفَرَجِ بْنِ الْيَمَانِ الْكَرْدَلِيُّ: حَدَّثَنَا عُثْمَانُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ كَعْبِ الْقُرْظِيِّ، عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: " لَا يُعَذِّبُ اللَّهُ عَبْدًا عَلَى خَطَاٍ وَلَا اسْتِكْرَاهٍ أَبَدًا "26

Tercümesi:

... Bize Hasen b. Ebî Bekr haber verdi, dedi ki: Bize İsmail b. Ali el-Hutabî haber verdi, dedi ki: Bize Abdullah b. Kureyş b. İshâk b. Humejd Ebû Ahmed haber verdi, dedi ki: Ferc b. Yemân el-Kerdelfî'nin semâ'ını buldum (dedi ki), Osman b. Abdurrahman, Muhammed b. Ka'b el-Kurazî'den bize nakletti, o da Ebû Hureyre'den dedi ki: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Allah kuluna hatâen ve zorlanarak/baskı altında yaptığı şeylerden dolayı asla azap etmez."

n. Diğer kaynaklarda rivayetin geçtiği yerler:

Bu başlık altında yukarıda zikredilen kaynaklardan herhangi birinde veya farklı bir kaynaktan geçen, sened ve metin yönünden yukarıdaki rivayetlere benzeyen hadislerin (sened, metin ve tercümesi ayrıntılı bir şekilde verilmeyecek olup) sadece

²⁵ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 584, hn. 15096.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, I-XVII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l Ğarbi'l İslâmî, Beyrut-Lübnan, 2001 (1. Baskı), c. XI, s. 231.

kaynaklarına ve isnâd zincirlerine değinilecektir. Ayrıca tespit edilen bu isnâdlara sened şemasında da yer verilmeyecek, gerekli görüldüğü takdirde sened ve metin tenkidi yapılırken incelenecektir.

Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-Evsat*'ında geçen rivayetlerin senedleri:²⁷

Musa b. Cumhûr> Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs.

Musa b. Cumhûr> Muhammed b. Musaffâ> Velîd> Mâlik> Nâfi'> İbn Ömer.

Musa b. Cumhûr> Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> İbn Cüreyc> Atâ> İbn Abbâs.

Musa b. Cumhûr> Muhammed b. Musaffâ> Velîd> İbn Lehîa> Musa b. Verdân> Ukbe b. Âmir.

Taberânî'nin *el-Mu'cemu's-Sağîr*'inde geçen rivayetin senedi:²⁸

Kenîzü'l-Hâdimü'l-Muaddelü'l-Fakîh Mevlâ Ahmed b. Tûlûn> Rebi' b. Süleyman> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ b. Ebî Rebâh> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs.

Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında geçen rivayetlerin senedleri:²⁹

Ömer b. Saîd el-Menbicî> Muhammed b. Musaffâ, Mahfûz> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs.

Ebû Sa'd el-Mâlînî> Ebû Ahmed b. Adî el-Hâfız> Ömer b. Sinân, Hasen b. Süfyân> Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Atâ> İbn Abbâs.

Ebû Abdullah el-Hâfız> Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kûb> Rebi' b. Süleyman el-Murâdî> Bişr b. Bekr> Evzâî (Tahvîl) Ebû Abdullah el-Hafız> Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kûb> Bahr b. Nasr b. Sâbık el-Havlânî> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ b. Ebî Rebâh> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs.

Ukaylî'nin (322/934) *ed-Duafâ*'sında geçen rivayetlerin senedleri:³⁰

²⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VIII, 161-162, hn. 8273-8276.

²⁸ Taberânî, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, I-II, Dâru'l Kütübü'l İlmîyye, Beyrut-Lübnan, 1983, c. I, s. 270.

²⁹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, c. VI, s. 139, hn. 11454; c. VII, s. 584, hn. 15095; c. X, s. 104, hn. 20013.

³⁰ Ukaylî, *Kitâbü'd-Duafâ*, I-IV, thk. Hamdî b. Abdülmecîd es-Selefi, Dâru's-Sâmî'î, b.y., 2000 (1. Baskı), c. IV, s. 1298.

Ahmed b. Dâvud> Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs.

Ahmed (b. Dâvud)> Muhammed (b. Musaffâ)> Velîd> Mâlik> Nâfi'> İbn Ömer.

İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde geçen rivayetlerin senedleri:³¹

Hâlid b. Nadr, Muhammed b. Yunus el-Uşfurî> Muhammed b. Musa el-Hıraşî> Abdurrahîm b. Zeyd el-Ammî> Babası (Zeyd b. el-Havârî)> Saîd b. Cübeyr> İbn Abbâs.

Ömer b. Sinân, Hasen b. Süfyân, Hasen b. Ebî Ma'şer, İbn Selm, İbrahim b. Duhaym, Hüseyin b. Muhammed, Abdullah b. Musa, Fadl b. Abdullah> Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs.

İbrahim b. Duhaym> İsmail b. Amr> Muhammed b. İbrahim> Velîd> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs.

Muhammed b. Ahmed> Muhammed b. Abdullah> Velîd> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs.

Ahmed b. Yezîd> Muhammed b. Alî b. Dâvud (*Tahvîl*) Ya'kûb b. İshâk> Eyyûb b. Sâfirî> Ebû Ya'kûb el-Buveytî> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr.

İsa b. Ahmed, Hasen b. İyâd, Muhammed b. Alûyeh> Hüseyin b. Ebî Muâviye> es-Sadefî, el-Hımyerî> Hüseyin b. Ebû Ali> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs.

Ebû Nuaym'ın (430/1038), *Hilyetü'l Evliyâ*'sında geçen rivayetin senedi:³²

Hasen b. Ahmed b. Sâlih es-Seb'î> Abdullah b. Sakr es-Sükkerî> Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Mâlik> Nafi'> İbn Ömer.

Ebû Nuaym'ın, *Târîhu Isbehân*'ında geçen rivayetin senedi:³³

³¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 494; III, 211-213.

³² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1988 (1. Baskı), c. VI, s. 352.

³³ Ebû Nuaym, *Târîhu Isbehân (Ahbâru Isbehân)*, I-II, thk. Seyyid Kesravî Hasen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1990 (1. Baskı), c. I, s. 123.

Mutahher b. Ahmed> Ömer b. Abdullah b. Hasen> Ahmed b. Halîl> Ca'fer b. Cesr> Babası (Cesr b. Ferkad)> Hasen (-ı Basrî)> Ebû Bekre.

Fesevî'nin (277/890), *el-Ma'rife ve't-Târîh*'inde geçen rivayetin senedi:³⁴

Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> İbn Lehîa> Musa b. Verdân> Ukbe b. Âmir.

Harb b. İsmail'in (280/893), *Mesâil*'inde geçen rivayetin senedi:³⁵

Amr b. Osman> Bakiyye b. Velîd> Alî el-Hemedânî> Ebû Cemre> İbn Abbâs.³⁶

Tahavî'nin (321/933), *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*'ında geçen rivayetin senedi:³⁷

Rebi' b. Süleyman> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs.

Buraya kadar hadisin farklı rivayetleri ve kaynakları mümkün mertebede tespit edilmiş olup, sened veya metin yönünden benzerlik gösteren rivayetlerin sadece kaynaklarına ve isnâd zincirlerine değinilmiştir. Burada açıkça görüldüğü üzere hadis zamanımıza intikal etmiş olan hadis musannefâtının en eskisi olan³⁸ Ma'mer b. Râşid'in *el-Câmi*'i başta olmak üzere birçok kaynakta, farklı lafızlarla yer almıştır. Bir sonraki başlıkta hadislerde geçen lafız farklılıklarını daha rahat görebilmek için, farklı tarîklerden gelen lafızlar, tablolar yardımıyla incelenecektir.

2. Metnin Tetkîki (Rivayetlerdeki Lafız Farklılıkları)

Bir hadisin tarîklerindeki lafız farklılıkları, o hadisin anlaşılması ve rivayet edilirken hadisin metninde yapılan değişikliklerin³⁹ ortaya çıkması açısından oldukça

³⁴ Fesevî, *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh (Rivâyetü Abdullah b. Ca'fer Deresteveyh)*, I-III, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne-Suûdî Arabistan,1990 (1.Baskı), c. II, s. 494.

³⁵ Harb b. İsmail, *Mesâilü Harb b. İsmail el-Kirmânî (et-Tâhâre ve-s-Salât)*, Müessesetü'Reyyân, b.y., 2013 (1. Baskı), s. 247, hn. 496; s. 488, hn. 883.

³⁶ سنل النبى - صلى الله عليه وسلم - عن رجل سها عن الأذان والإقامة؟ قال: «إن الله تجاوز لأمتي عن الخطأ والنسيان» (Hz. Peygamber'e ezan ve kamette yanılan bir kimse hakkında soruldu: O da "Allah ümmetinden hatâen ve unutarak yaptıkları şeylerin sorumluluğunu kaldırmıştır" buyurdu.)

Hadis metin ve sened yönünden diğer rivayetlerden farklı olarak rivayet edilmiştir. Ancak yukarıda zikredilen rivayetler yeterli görülmüş, bu rivayet ayrıntılı bir şekilde tenkid edilmeyecek olup, sadece çalışmamızın ikinci bölümünde 'Senedlerin Genel Değerlendirmesi' ve 'Hadisin Arka Planı' başlıkları altında değerlendirilecektir.

³⁷ Tahavî, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, I-V, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câd el-Hak, Âlemü'l Kütüb, b.y., 1994 (1. Baskı), c. III, s. 95, hn. 4649.

³⁸ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Edebiyatı*, İFAV, İstanbul, 2016 (20. Baskı), s. 43.

³⁹ Hadisin metninin *maklûb, mudrec, musahhaf, muharref* vb. olması.

önem arz etmektedir. Bu bağlamda “Allah Teâlâ, ümmetimden hatâen, unutarak ve zorlanarak/baskı altında yaptıkları şeylerden hesap sormayacaktır” hadisinin farklı lafızlarını tablolar halinde verdik.⁴⁰

Tablo 1. 1

<p>A- Ma‘mer b. Râşid’in <i>el-Câmi‘</i>’indeki hadis</p> <p>B- Abdurrezzâk’ın <i>el-Musannef</i>’indeki 1. hadis</p>	<p>-A جُؤَزَ لَأَمِّي</p> <p>-B جُؤَزَ عَن هَذِهِ الْأُمَّةِ عِن</p>
<p>A- Saîd b. Mansûr’un <i>es-Sünen</i>’indeki 1. hadis</p> <p>B- İbn Ebî Hâtim’in <i>Tefsîr</i>’inde ve İbn Ebî Şeybe’nin <i>el-Musannef</i>’inde (2. hadis) geçen hadisler / Taberânî’nin <i>M. el-Kebîr</i>’inde (2. hadis) ve <i>el-Müsned</i>’inde geçen hadisler (4. hadis)</p> <p>C- İbn Ebî Şeybe’nin <i>el-Musannef</i>’indeki 1. hadis</p>	<p>-A إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ جُؤَزَ لِهَذِهِ الْأُمَّةِ عِن</p> <p>-B إِنَّ اللَّهَ جُؤَزَ لَأَمِّي عِن ثَلَاثٍ / إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ جُؤَزَ لَأَمِّي عِن</p> <p>-C إِنَّ اللَّهَ جُؤَزَ لَكُمْ عِن ثَلَاثٍ</p>
<p>A- İbn Hibbân’ın <i>es-Sahîh</i>’indeki hadis, İbn Adî’nin <i>el-Kâmil</i>’indeki hadis // İbn Mâce’nin <i>es-Sünen</i>’indeki 1.hadis // Taberânî’nin <i>M. el-Kebîr</i>’indeki hadis (1. hadis)</p> <p>B- Beyhakî’nin <i>S. el-Kübrâ</i>’sındaki hadis (2. hadis)</p>	<p>-A إِنَّ اللَّهَ جُؤَزَ عِن أَمِّي // إِنَّ اللَّهَ (فَد) جُؤَزَ عِن أَمِّي // إِنَّ اللَّهَ جُؤَزَ عِن أَمِّي ثَلَاثَةً</p> <p>-B إِنَّ اللَّهَ جُؤَزَ لِي عِن أَمِّي</p>
<p>A- İbn Mâce’nin <i>es-Sünen</i>’indeki 2. hadis</p> <p>B- Beyhakî’nin <i>S. el-Kübrâ</i>’sındaki 1. hadis</p>	<p>-A إِنَّ اللَّهَ وَضَعَ عِن أَمِّي</p> <p>-B وَضَعَ اللَّهُ عِن أَمِّي</p>

⁴⁰ Hadis iki kısım halinde tablolandırılmıştır. Tabloları oluştururken yakın lafızlar bir arada farklı harflerle gruplandırılmış ve karşı kısımlarında aynı harf diziniyle kaynaklarına değinilmiştir.

C- Beyhakî'nin <i>S. el-Kübrâ</i> 'sındaki 3. hadis	C- وَضِعَ عَنْ أُمَّتِي
A- Saîd b. Mansûr'un <i>es-Sünen</i> 'indeki 2. hadis B- Taberânî'nin <i>M. el-Evsat</i> 'ındaki hadis (3. hadis)	A- إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ عَفَا لَكُمْ عَنْ ثَلَاثٍ B- إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ عَفَا لَهُدِهِ الْأُمَّةَ عَنِ
A- Hâkim'in <i>el-Müstedrek</i> 'indeki hadis B- Saîd b. Mansûr'un <i>es-Sünen</i> 'indeki 3. hadis	A- تَجَاوَزَ اللَّهُ عَنْ أُمَّتِي B- تَجَاوَزَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَابْنِ آدَمَ عَمَّا
Dârekutnî'nin <i>es-Sünen</i> 'inde geçen hadis	إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَجَلَّ يُجَاوِزُ لِأُمَّتِي
İbn Adî'nin <i>el-Kâmil</i> 'indeki 1. hadis	رَفَعَ اللَّهُ عَنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ ثَلَاثًا
Abdurrezzâk'ın <i>el-Musannef</i> 'indeki 2. hadis	ثَلَاثٌ لَا يَهْلِكُ عَلَيْهِنَّ ابْنُ آدَمَ
Hatîb el-Bağdâdî'nin <i>et-Târîh</i> 'inde geçen hadis	لَا يُعَذِّبُ اللَّهُ عَبْدًا عَلَيَّ

Tablo 1. 2

A- Abdurrezzâk'ın <i>el-Musannef</i> 'indeki 2. hadis B- Abdurrezzâk'ın <i>el-Musannef</i> 'indeki 1. hadis, Taberânî'nin <i>M. el-Kebîr</i> 'indeki hadis (1. hadis) C- Saîd b. Mansûr'un <i>es-Sünen</i> 'indeki 1. hadis D- İbn Ebî Şeybe'nin <i>el-Musannef</i> 'indeki 1. hadis	A- الْحَطُّ، وَالنِّسْيَانُ، وَمَا أُكْرِهَ عَلَيْهِ B- الْحَطُّ، وَالنِّسْيَانُ، وَمَا أُكْرِهُوا عَلَيْهِ C- النِّسْيَانُ، وَالْحَطُّ، وَمَا أُكْرِهُوا عَلَيْهِ D- الْحَطُّ، وَالنِّسْيَانُ، وَمَا أُكْرِهْتُمْ عَلَيْهِ
---	--

<p>A- İbn Ebî Şeybe'nin <i>el-Musannef</i>'indeki 2. hadis, İbn Mâce'nin <i>es-Sünen</i>'indeki 1. ve 2. hadisler, İbn Hibbân'ın <i>es-Sahîh</i>'inde geçen hadis, Taberânî'nin <i>M. el-Kebîr</i>, <i>M. el-Evsât</i> ve <i>Müsned</i>'inde geçen hadisler (2., 3. ve 4. hadisler), İbn Adî'nin <i>el-Kâmil</i>'indeki 2. hadis, Dârekutnî'nin <i>es-Sünen</i>'inde; Hâkim'in <i>el-Müstedrek</i>'inde; Beyhakî'nin <i>S. el-Kübrâ</i>'sında geçen hadisler (1., 2. ve 3. hadisler)</p> <p>B- Ma'mer b. Râşid'in <i>el-Cami</i>'indeki hadis</p> <p>C- Saîd b. Mansûr'un <i>es-Sünen</i>'indeki 2. hadis</p>	<p>A- الحَطَّاءُ، والتَّسْبِيانِ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ</p> <p>B- التَّسْبِيانُ وَالْحَطَّاءُ، وَمَا اسْتُكْرِهُوا عَلَيْهِ</p> <p>C- الحَطَّاءُ، والتَّسْبِيانِ، وَمَا اسْتُكْرِهْتُمْ عَلَيْهِ</p>
<p>A- İbn Ebî Hâtim'in <i>et-Tefsîr</i>'indeki hadis</p> <p>B- Hatîb el-Bağdâdî'nin <i>et-Târîh</i>'indeki hadis</p>	<p>A- عَنِ الحَطَّاءِ والتَّسْبِيانِ وَالاسْتِكْرَاهِ</p> <p>B- حَطَّاءٍ وَلَا اسْتِكْرَاهٍ أَبَدًا</p>
<p>Saîd b. Mansûr'un <i>es-Sünen</i>'indeki 3. hadis</p>	<p>عَمَّا أَحَطَّاءُ، وَعَمَّا نَسِي، وَعَمَّا أُكْرِهَ، وَعَمَّا غَلِبَ عَلَيْهِ</p>
<p>İbn Adî'nin <i>el-Kâmil</i>'indeki 1. hadis</p>	<p>الحَطَّاءُ، والتَّسْبِيانِ، وَالْأَمْرَ يُكْرَهُونَ عَلَيْهِ</p>

Hadisin başında geçen fiil, (تجاوز, وضع, عفا, 'tecâveze, vada'a, 'afâ') lafızlarıyla nakledilmiştir. Bununla birlikte tablolarda rivayetlerin en çok 'تجاوز+عن' (tecâveze+an) lafzıyla (farklı kalıplarda) aktarılması dikkat çekmektedir. Ayrıca 1. tablonun son üç satırındaki lafızların tek olması ve fiillerden sonraki gelen lafızların arasında küçük farklılıkların olması da önemli bir ayrıntıdır.

Hadisin ikinci kısmında ise (tablo 1. 2) lafızlar arasında birinci kısma nispetle daha fazla benzerlik olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte bu kısımda da tek başına kalan lafızlar mevcuttur. Ayrıca bazı lafızlarda da takdim-te'hir gerçekleşmiştir.

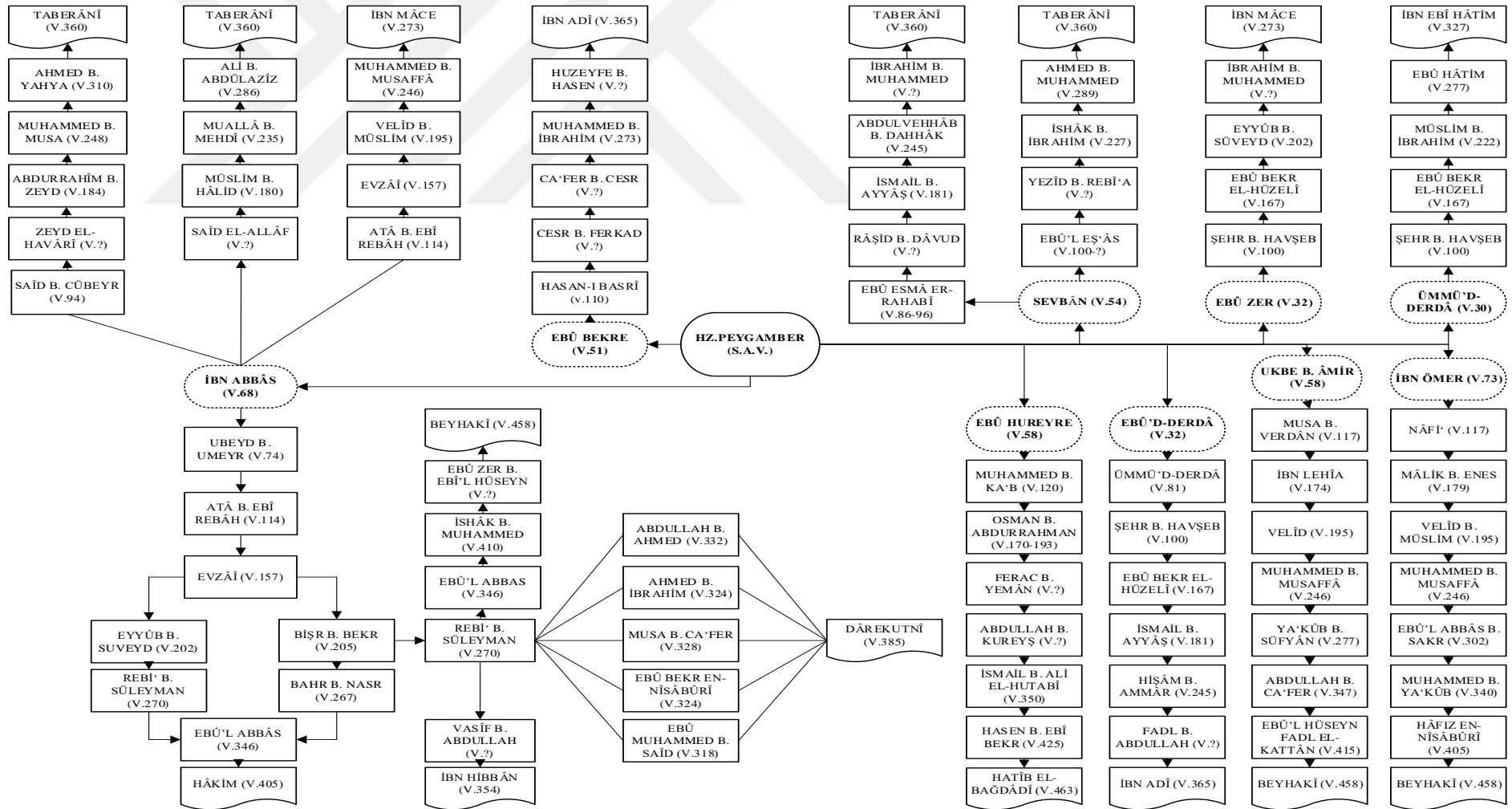
Burada hadisin farklı lafızları tablolar halinde verilerek farklılıkların bir arada ayrıntılı olarak görülmesi hedeflenmiştir. Netice itibariyle tablolardan da açıkça anlaşılacağı üzere, hadisin -her ne kadar mânâ yönünden yakın olsa da- farklı lafızlarla nakledildiğini söylemek mümkündür. Bu başlık altında bu kadarıyla yetinilecek, ikinci bölümde lafızlar daha ayrıntılı olarak ele alınıp, lafız-mânâ yönünden tenkid edilecektir.

B. HADİSİN İSNÂD ZİNCİRİ (SENED AĞI)

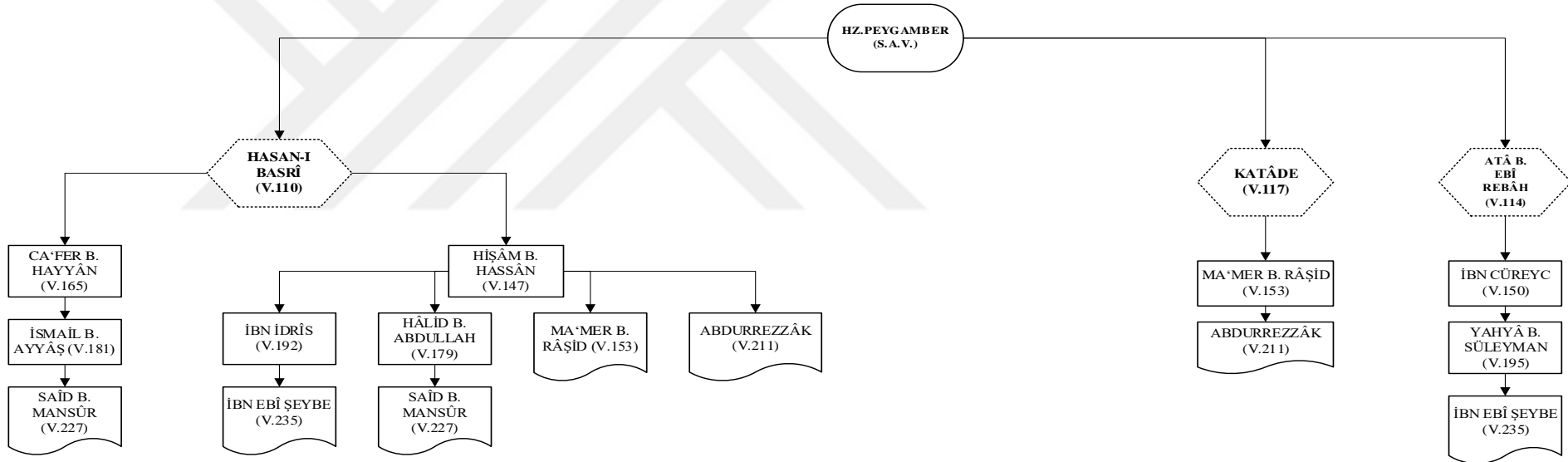
Bu başlık altında mümkün merteye kaynaklardaki farklı tariklerini eksiksiz olarak bir araya toplamaya çalıştığımız hadisin, kaynaklara kaydedilinceye kadarki serüvenini ve hangi kanallarla geldiğini daha rahat görebilmek için isnad şemaları oluşturulacaktır. *Merfû*‘, *maktû*‘ ve *mürsel* tarikler, farklı şemalarda gösterilecektir.⁴¹ Şemalarda, isnad zincirinde Hz. Peygamber’den sonra yer alan isimler (sahâbe veya tâbiîn) ve rivayetleri kitaplarında tahrîc eden musanniflerin isimleri farklı şekillerle verilecektir. Böylelikle şemalardan faydalanma açısından kolaylık sağlanması amaçlanmıştır. Ayrıca hadisi tahrîc eden musanniflerin sadece isimleri zikredilecek olup yukarıda ayrıntılı olarak değinildiği için kitaplarının isimleri ayrıca şemalarda verilmeyecektir.

Bununla birlikte sened şemaları, ikinci bölümde sened ve metin tenkidi yapılırken özellikle de lafız tenkidi kısmında rivayet metninin aslında kime ait olduğu, metnin formülasyonunun kimler tarafından gerçekleştirildiği ve zaman içerisinde râvî tasarruflarının metinlere nasıl etki ettiğini görebilmek açısından kolaylık sağlayacaktır.

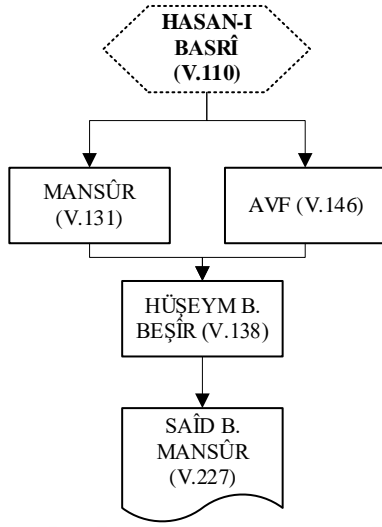
⁴¹ Hz. Peygamber’den hadisi nakleden ismin sahâbeden mi yoksa tâbiînden mi olduğu belli olmadığı zaman sahâbe olduğu kabul edilecek (Sened şemasına bkz. Ümmü’ d-Derdâ) ve bu duruma ikinci bölümde sened tenkidi yapılırken değinilecektir.

Şekil 1. 1: Merfû' tarîklerin sened şeması

Şekil 1. 2: Mürsel tarîklerin sened şeması

Şekil 1. 3: Maktû' tarîkin sened şeması

Şemalarda açıkça görüldüğü üzere hadis 9 tanesi *merfû'*, 1 tanesi *maktû'*, 3 tanesi de *mürsel* olarak toplam 12 farklı kanaldan rivayet edilmiştir. İsnâdların büyük çoğunluğu *merfû'* olup, *merfû'* rivayetlerin içinde de İbn Abbâs kanalının fazla oluşu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, hadisin hicri ikinci asırla hicri üçüncü asrın ilk yarısı arasında tasnif edilen kitaplarda *mürsel* ve *maktû'* senedlerle kaydedilmesi, üçüncü asrın ikinci yarısından itibaren tasnif edilen eserlerde ise *merfû'* olarak kaydedilmesi de önemli bir ayrıntıdır.

Sonuç itibariyle, genel olarak bu bölümde “*Hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerden hesap sorulmayacağını*” bildiren hadisin hangi kaynaklarda, hangi sened ve lazıflarla geçtiği tespit ve tetkik edilmiştir. İkinci bölümde ise bu bölümdeki tespit edilen bilgiler belli ölçüler muvacehesinde tenkid edilecektir.

İKİNCİ BÖLÜM
HADİSİN TENKİDİ

İKİNCİ BÖLÜM

HADİSİN TENKİDİ

Farklı sened ve metinleri tespit edilerek incelenen hadis bu bölümde belli ölçüler muvâcehesinde, ayrıntılı şekilde tenkid edilecektir. Hadisin sened kısmı ‘*Sened Tenkidi*’ başlığı altında, metin kısmı da ‘*Muhteva-Metin Tenkidi*’ başlığı altında ele alınacaktır.

A. SENED TENKİDİ

Hadis, sened ve metin olmak üzere iki ana parçadan oluşan bir bütündür. Sened/İsnâd, hiçbir râvîsini atlanmadan ve zaman bakımından kesintiye uğratılmadan, belirli lafızlarla hadisi ilk kaynağına dayandırmayı ifade etmektedir. Hadisin ikinci ve asıl kısmını teşkil eden metin ise, isnâdın son bulup, Hz. Peygamber, sahâbe veya tâbîînle ilgili herhangi bir konuyu aktaran bilgileri (söz, fiil veya takrirleri) ifade etmektedir.

Sened, hadisin tapusu olup, hadisin sıhhatini kontrol edebilmek bakımından önemli bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Hadis ilminde bu ümmete has olan sened/İsnâd zikretme sisteminin geliştirilmesi de sorumluluk duygusu ve bilimsel dürüstlük sonucu olmuştur. Çünkü bu sistem, hadis metnini nakledenleri (râvîler) tetkik ve tenkide açık tutmak anlamına gelip, tam bir ilmi tavır ve kendine güven işâretidir.⁴² Bu bağlamda hadis ilminde bir hadisin çok sayıda senedinin toplanması bir gelenek halini almıştır.⁴³

Birçok hadis kitabında bir hadisin farklı sened ve metinleri bir arada verilmiştir. Nitekim bu durum farklı sened ve metinleri karşılaştırmaya imkân sağlayıp, farklı sened ve metinlerin birbirini desteklemesi rivayet edilen hadisi -çoğu zaman- daha kuvvetli hale getirmiştir.

Bu başlık altında tezimizin konusunu oluşturan “*Allah Teâlâ, ümmetimden hatâen, unutarak ve zorlanarak/baskı altında yaptıkları şeylerden hesap*

⁴² Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul, 2016 (42. Baskı), s. 33.

⁴³ İsnâd ve isnâdın dindeki yeri ve önemi için bkz. Leknevî, *el-Ecvibetü'l-Fâdıla li'l-Es'ileti'l-Âşerati'l-Kâmile*, ta'likât: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, b.y., 2009 (6. Baskı), ss. 20-65.

sormayacaktır” hadisinin geçtiği kaynaklar, farklı senedler ve râvîlerin cerh-ta’dîl durumları incelenerek tenkid edilecektir.

İlk olarak kaynaklarda geçen farklı senedlere, bu senedlerde ismi zikredilen râvîler hakkındaki bilgilere ve cerh- ta’dîl durumlarıyla ilgili söylenen sözlere yer verilecek, bilâhare de genel değerlendirmeye kısmında, rivayet lafızları, senedlerin durumu ve senedler hakkında verilen hükümler genel olarak değerlendirilecektir.

Senedlerin sıhhat değerlendirmeleri yapılırken *sahîh hadis* tanımından hareketle senedin *ittisâli*, râvîlerin tek tek güvenilirlik durumları, hadisin hocadan muteber bir yolla alınıp alınmadığı, *şâz* ve *illetten* uzak olup olmadığı gibi hususlar tespit edilecektir. Râvîler değerlendirilirken, isim, künye ve nisbelerinde karışıklığa, aynı zamanda güvenilir olup olmadığına ve vefat tarihlerine dair bilgilerde de uzlaştırılması imkansız bir çelişki ve tutarsızlığa rastlanmadığı takdirde isnâdlar hakkında hüküm vermekte ciddi bir problem olmadığı düşünülecek, bu durumda râvîler güvenilir, vefat tarihleri itibariyle de aralarında bilgi alışverişi mümkün ve fiilen de gerçekleşmiş görünüyorsa, isnâdın *sahîh* veya *hasen* olduğuna hükmedilecektir.⁴⁴

1. Ma‘mer b. Râşid’in *el-Câmi*’inde ve Abdurrezzâk’ın *el-Musannef*’inde geçen senedler

Hişâm b. Hassân> Hasen tarîki.⁴⁵

Hişâm b. Hassân el-Ezdî el-Kurdûsî Ebû Abdullah el-Basrî (v. 147). Ezd kabilesinden olan el-Karâdîs’e velâ yoluyla bağlı olduğu söylenmiştir. Bununla birlikte el-Atîk’e velâ yoluyla bağlı olup el-Karâdîs yolu üzerinde ikamet ettiği için onlara nispetle veya yakınlığından dolayı ‘el-Kurdûs’ olarak isimlendirildiği de söylenmiştir.⁴⁶ Enes b. Mâlik’e yetişmiş olmasına rağmen sahâbeden herhangi bir rivayetinin bilinmediği haber verilmiştir.⁴⁷ Hasan el-Basrî, Humejd b. Hilal, Atâ b.

⁴⁴ Yatkın, Nihat, *Hadisi Anlamada Yöntem*, İFAV, İstanbul, 2013 (1. Baskı), ss. 37-38.

⁴⁵ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. XI, s. 298, hn. 20588; c. VI, s. 409, hn. 11416.

⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fi Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, thk. Beşşâr Avvâd Ma‘rûf, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut- Lübnan, 1983 (2. Baskı), c. XXX, s. 184; ayrıca bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, I-XII, Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y., c. VIII, s. 198.

⁴⁷ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, I-XXXV, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1981 (1. Baskı), c. VI, s. 355.

Ebî Rebâh, İkrime (İbn Abbâs'ın azâtlısı), Muhammed b. Sîrîn, Hişâm b. Urve ve Eyyûb b. Musa el-Kuraşî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. İbrahim b. Tahmân, Hafs b. Ğiyâs, Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. el-Mübârek, İkrime b. Ammâr, Ma'mer b. Râşid, Fudayl b. İyâd, Velîd b. Müslim, Yahya b. Saîd el-Kattân ve Ebû Bekr b. Ayyâş gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁴⁸ Hişâm b. Hassân, hadis ashâbına “Ben bir testi olup her birinizin boğazından (ilmi) damla damla akıtmayı isterdim”⁴⁹ diyerek, bildiği rivayetlerin çokluğundan bahsetmiştir. Nitekim onun, başkalarının bilmediği bin rivayeti bildiği söylenmiştir.⁵⁰ Hammâd b. Zeyd “Eyyûb ve Hişâm bize hadis aktardı, sen Hişâm'la yetin, o sana yeter!” diyerek onun hadisini övmüştür.⁵¹ Hasan el-Basrî'nin on sene yakınında bulunduğunu söyleyen Hişâm, ‘Hasan el-Basrî'nin hadisini (rivayetini) en iyi bilen’ şeklinde anılmıştır.⁵² Bununla birlikte Atâ ve Hasan el-Basrî'den rivayet ederken *irsâl* yaptığı söylenmiştir.⁵³ Nitekim Ali b. el-Medîni (234/848-49), Hişâm'ın Hasan el-Basrî'den rivayet ettiği hadislerin büyük çoğunluğunun Havşeb b. Müslim es-Sekafî'ye döndüğünü (yani Havşeb'den aldığını) söylemiştir.⁵⁴ Muhtemelen *irsâl*inden dolayı İsmail b. Uleyye “Hişâm b. Hassân'ın Hasan el-Basrî'den rivayetini bir şey saymazdık” demiş,⁵⁵ Yahya b. Saîd de onu güvenilir kabul etmekle birlikte onun Atâ'dan yaptığı rivayetleri zayıf saymıştır.⁵⁶ Bununla birlikte Buhârî (256/869) Abdurrahman b. Mehdî ve Yahya b. Saîd'in, Hişâm b. Hassân'ın Hasan el-Basrî'den rivayetlerini naklettiklerini haber vermiştir.⁵⁷ Hişâm'ın İbn Sîrîn'den rivayetlerinin *sahîh* ve güvenilir olduğu, ondan rivayet hususunda kendisinden daha hâfızının olmadığı, ayrıca onun İbn Sîrîn'den naklettiği

⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 182-184.

⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 417.

⁵⁰ İclî, *Marifetü's-Sikât min Ricâli Ehli'l-İlm ve'l-Hadîs ve mine'd-Duaî ve Zikru Mezâhibihim ve AHBârihim*, I-II, thk. Abdülalîm el-Bestevî, Mektebetü't-Dâr, Medine- Suûdî Arabistan, 1985 (1. Baskı), c. II, s. 328; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 191.

⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1952 (1. Baskı), c. IX, s. 55.

⁵² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 357.

⁵³ İbn Hacer, Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1997, c. IV, s. 38.

⁵⁴ Ali b. Medîni, *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-Â'zamî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1980 (2. Baskı), s. 63.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 56.

⁵⁶ Ukaylî, *ed-Duaî*, IV, 1456.

⁵⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 416.

rivayetlerde Âsım el-Ahvel ve Hâlid b. el-Hazzâ'dan daha sevgili olduğu da söylemiştir.⁵⁸ Ahmed b. Hanbel (241/855) Hişâm'ın kendisine Eş'as'tan daha sevgili olduğunu bildirmiş ve onun için *sâlih* ifadesini kullanmış, Yahya b. Maîn (233/848) de onun için *lâ be'se bih* demiştir.⁵⁹ İclî (261/875) ise onun için *sika* ve⁶⁰ *hasenü'l-hadîs* ifadelerini kullanmıştır.⁶¹ Ebû Hâtım onun *sadûk* olduğunu ve İbn Sîrîn'in Ebû Hureyre'den naklettiği rivayetlerin *merfû*'luğunu tespit ettiğini (araştırdığını) söylemiş, ayrıca onun için *yukteb hadîsuh* ifadesini kullanmıştır.⁶² Zehebî (748/1347) araştırmaları sonucu Ebû Hâtım'ın bir adam hakkında *yukteb hadîsuh* ifadesini kullandığı zaman, o adamın Ebû Hâtım'ın yanında hüccet olmadığını ifade ettiğini söylemiştir.⁶³ Bununla birlikte o, Hişâm'ı *Tezkiratü'l-Huffâz* isimli kitabında zikretmiş,⁶⁴ onun itibarı büyük âlim, imâm, Basra'nın muhaddisi olup, *hâfiz*⁶⁵ ve *sika* olduğunu söylemiştir.⁶⁶ İbn Hacer (852/1449) de onun için *sika* ifadesini kullanmış ve onun İbn Sîrîn'den rivayet hususunda insanların en güvenilirini olup, Hasan el-Basrî ve Atâ'dan rivayetlerinde (*irsâlin*den dolayı) söylenti olduğunu söylemiştir.⁶⁷ İbn Adî, onun hadislerinin rivayet ettiği kimseye göre *mustakîm* olup, kendisinden *sika* bir râvî rivayet ettiği zaman onun rivayetini *munker* olarak göremediğini bildirmiş ve onun hakkında *sadûk* ve *lâ be'se bih* ifadelerini kullanmıştır.⁶⁸ İbn Sa'd (230/845) da onun *kesîru'l-hadîs* ve *sika* olduğunu haber vermiştir.⁶⁹ Hişâm b. Hassân hicri 147 yılında Basra'da vefat etmiştir.⁷⁰ Kaynaklarda bu tarihle birlikte hicri 146 yılı veya 148 yılında safer ayının başında vefat ettiği de kaydedilmiştir.⁷¹

⁵⁸ Ali b. Medînî, *el-İlel*, 63, 64; ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 54-56; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 186.

⁵⁹ İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 55.

⁶⁰ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 328.

⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 191.

⁶² İbn Ebî Hâtım, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 56.

⁶³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 360.

⁶⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I-IV, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, nşr. Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, b.y., 1995, c. I, s. 163.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 355.

⁶⁶ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-VII, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1995, c. VII, s.78.

⁶⁷ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 38.

⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 417.

⁶⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kübrâ*, I-XI, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l Hâncı, b.y., 2001 (1. Baskı), c. IX, s. 271.

⁷⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru Taybe, Riyâd-Suûdi Arabistan, 1985 (2. Baskı), s. 424.

⁷¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 197; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 193.

Hasen b. Ebî'l-Hasen Ebû Said el-Basrî (Hasan el-Basrî) (v. 110). Hz. Ömer'in hilafetinin son iki yılında dünyaya gelmiş,⁷² Vadi'l-Kura denilen bölgede yetişmiştir.⁷³ Babası Yesâr, Sebyi Meysan bölgesinden olup,⁷⁴ Medine'de ikamet etmiştir.⁷⁵ Babası Zeyd b. Sabit el-Ensari'nin âzatlısıdır.⁷⁶ Ayrıca Câbir b. Abdullah'ın, Cemil b. Kutbe'nin Amir b. Hadide'nin ve Ka'b b. Amr es-Sülemi'nin âzatlısı olduğu da söylenmiştir. Annesi Hayra ise Hz. Peygamber'in hanımı Ümmü Seleme'nin âzatlısıdır.⁷⁷ Bununla birlikte babasının Sebyi Meysan denilen bölgeden Medine'ye geldiği Enes b. Mâlik'in halası Rebi' bnt. En-Nadr'ın onu satın aldığı ve azat ettiğinden bahsedildiği zaman Hasen el-Basrî'nin şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Annem ve babam Beni Neccar'dan bir adamın kölesiydiler. Adam ensardan olan Beni Selîme'den bir kadınla evlendi ve ikisini mehir olarak o kadına gönderdi. Kadın da annemi ve babamı azat etti.”⁷⁸ Haccâc b. Nusayr ise şöyle demiştir: “Meysan'dan olan Hasen'in annesi ona hamile iken esir edilmiş ve onu Medine'de dünyaya getirmiştir”. Hasen ve İbn Sirin'in Abdullah b. Revaha'nın kölesi olduğu ve Basra'ya Enes'le birlikte geldikleri rivayet edilmişse de Zehebî *Siyer*'inde bu rivayetin *şâzz* olduğunu bildirmiştir.⁷⁹ Kaynaklarda Hasen el-Basrî'nin mü'minlerin annesi Ümmü Seleme ile ilgili hatırası şu şekilde anlatılmıştır: “Hasan el-Basrî'nin annesi bi ara gözden kaybolmuştu. O sırada daha bebek olan Hasen ağlamaya başladı. Ümmü Seleme de annesi gelene kadar göğsünü vererek onu oyalamaya çalıştı. O anda Ümmü Seleme'nin göğsünden süt geldi, o da sütü emdi.” Nitekim Hasan el-Basrî'nin fesâhat ve hikmet sahibi oluşunun o sütün bereketiyle olduğu söylenmiştir.⁸⁰ Başka bir rivayete göre de Mü'minlerin annesi Ümmü Seleme, Ümmü'l-Hasen'i bir ihtiyaç için göndermişti. Daha küçük bir çocuk olan el-Hasen b. Ebî'l-Hasen ağlamaya başlayınca Ümmü Seleme ona göğsünü vererek susturdu. Ayrıca Ümmü Seleme annesinin yokluğunda küçükken onu Hz. Peygamber'in ashabının yanına götürüyor onlar da ona dua

⁷² İbn Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, I-X, Müessesetü'l Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut-Lübnan, 1988 (1. Baskı), c. IV, s. 123.

⁷³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 97.

⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 157.

⁷⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 564.

⁷⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, II, 289.

⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 96.

⁷⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 157.

⁷⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 564.

⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 157; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, II, 147.

ediyorlardı. Bir defasında Hz. Ömer'in yanına götürmüş, o da Hasen'e şöyle dua etmiştir: "Allah'ım onu dinde fakih kıl ve onu insanlara sevdire." Hz. Osman öldürüldüğünde on dört yaşında olan Hasen Hz. Osman'ı görmüş, dinlemiş ve ondan rivayette bulunmuştur.⁸¹ Kendisinden gelen bir rivayete göre onun Hz. Osman'a (abdest alması, temizliği için) ıbrıktan su döktüğü haber verilmiştir. Ayrıca o, Hz. Osman'ın hilafeti zamanında Hz. Peygamber'in eşlerinin yanlarına girdiğini ve onların evlerinde yemek yediğini de söylemiştir.⁸² Übey b. Ka'b, Ahnef b. Kays, Üsâme b. Zeyd el-Kelbî, Câbir b. Abdullah el-Ensârî, Hımran b. Eban (Osman b. Affan'ın kölesi), Zübeyr b. Avvam, Ziyad b. Riyah, Sa'd b. Ubâde, Ebû Bekir es-Sıddık'ın kölesi Sa'd, Abdullah b. Amr b. el-As, Abdullah b. Ömer b. el-Hattab, Ebî Musa b. Abdullah b. Kays el-Eş'ari, Abdullah b. Muğaffel el-Müzeni, Akil b. Ebî Talib, Ammar b. Yasir,⁸³ Osman b. Ebî'l As ve Ebî Bekre'den hadis dinlemiştir.⁸⁴ Eban b. Sâlih, Eban b. Ebî Ayyaş, İshâk b. Rebi', Eyub es-Sahtiyânî, Ali b. Zeyd b. Cüdân, Mâlik b. Dinâr, Hişâm b. Hassan, Velid b. Dinâr el-Abdî, Yahya b. Atîk, Yahya b. Müslim ve Ebû Tarık el-Basrî gibi bazı âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁸⁵ Hasan el-Basrî birçok kimsenin övgüsüne nâil olmuştur. Buhârî onun hakkında *et-Târîhu'l-Kebîr*'inde Ebû Katâde'den şu bilgiyi nakletmiştir: Ebû Katâde şöyle dedi: "Ey Mevrak, bu hocanın (Hasan el-Basrî) kıymetini bil ve ondan al. Şüphesiz ki ben vallahi Ömer b. el-Hattab'a -görüş olarak-⁸⁶ ondan daha fazla benzeyen bir adam görmedim."⁸⁷ Katâde'den gelen başka bir rivayette de insanlar arasında helali ve haramı en çok bilen Hasan el-Basrî olduğu söylenmiştir.⁸⁸ Nitekim o, Basra'da kendi zamanındaki tâbiînin efendisi,⁸⁹ en saygını,⁹⁰ dil bakımından en fasihi, güzellik bakımından en güzeli, ibadet bakımından en fazla ibadet edeni, bedenen en takvalısı sayılmıştır.⁹¹ Zehebî *Siyer*'inde onun hakkında Yunus'tan şu

⁸¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 565, 568.

⁸² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 158, 162.

⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 98.

⁸⁴ Ali b. Medîni, *El-İlel*, 51.

⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 99-102.

⁸⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 42.

⁸⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, II, 290.

⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 42.

⁸⁹ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 281.

⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 105.

⁹¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 123; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 125.

rivayete yer vermiştir: “Şüphesiz ki o fitne, kan dökme ve sıkıntıdan kurtulma konularında âlimlerin başıydı(en fazla bilgi sahibi olanıydı).”⁹² Ayrıca Yunus: “Hasen hüzünlü bir adamdı, İbn Sîrîn ise mizah sahibi, şen şakrak biriydi,⁹³ biz birçok fakih tanıdık ama Hasen’den daha fazla murûeti kâmil olanını görmedik” demiştir.⁹⁴ Enes b. Mâlik’e bir mesele hakkında soru sorulmuştu. O da sorunuzu âzatlımız el-Hasen’e sorun dedi. Soruyu soranlar: “Biz sana soruyoruz ey Ebû Hamza! Sen de bize âzatlımız olan Hasen’e sorun diyorsun” dediler. Bunun üzerine Enes b. Mâlik şöyle dedi: “Âzatlımız Hasen’e sorun! Şüphesiz ki o da biz de dinledik, ancak o ezberledi, bizse unuttuk.”⁹⁵ Zehebî, *Siyer*’inde el-Hasen’in kader hakkında konuştuğu ancak daha sonra kader hakkındaki o sözünden döndüğü bilgisini vermiştir.⁹⁶ *Mizân*’ında da onda kader görüşüne kayma olduğu, ancak asıl kastının kader görüşünden farklı olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca Hasan el-Basrî’nin yanında kader hakkında konuşulduğundan onun bu konuşmaları dikkate almadığından ve kader görüşünden uzak durduğunu da haber vermiştir.⁹⁷ İbn Hacer, onun *sika*, fakih, seçkin ve *meşhûr* olduğunu bildirmiştir. Bunlarla birlikte çok fazla *irsâl* ve *tedlîs* yaptığından bahsetmiştir.⁹⁸ İbn Sa’d da onun ilminin çokluğuna, âlim, *sika* ve *hüccet* oluşuna değinmiş, ancak *mürsel* rivayetlerinin hüccet olmadığını söylemiştir.⁹⁹ Mizzî (742/1341) ise *mürsellerinin sika* râvîler tarafından rivayet edildiğini, o rivayetlerden iyileştirilenlerin (*sahîh* derecesine çıkarılanların) *iskât* edilen rivayetlerden az olmadığını söylemiştir. Ebû Zür’â’dan bir rivayette de Hasen’in her şeyde ‘Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur’ dediği ancak dört hadis dışında bu rivayetlerinin (*irsâlinin*) sabit bir aslının bulunduğunu bildirilmiştir. Hasan el-Basrî ‘Resûlullah şöyle buyurdu’ dediği zaman kendisine, ‘Keşke hadisi aldığın râvînin ismini söyleyen’ denilmiş. Bunun üzerine o şöyle demiştir: “Ey adam! Biz yalan söylemedik ve bize de yalan söylenilmedi. Biz Hz. Peygamber’in ashabından üç yüz kişiyle birlikte Horasan’a gazveye çıkmıştık...” Yunus b. Ubeyd’den bir rivayette de o Hasen’e şöyle sordu: “Ya Ebâ Said! Sen Hz.

⁹² Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 575.

⁹³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 162.

⁹⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, VI, 109.

⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, VI, 104.

⁹⁶ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 580.

⁹⁷ Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, II, 281.

⁹⁸ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi’t-Tehzîb*, I, 270.

⁹⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 158.

Peygamber'e yetişmemiş onu görmemiş olduğun halde niçin Hz. Peygamber şöyle buyurdu diyorsun?" Bu soru üzerine o, şu cevabı verdi: "Ey kardeşimin oğlu! Sen bana daha önce hiç kimsenin sormamış olduğu bir şey hakkında sordun. Eğer benim yanımda senin bir değer olmamış olsaydı bu sorunu cevaplamazdım. Öyle bir zamanda yaşıyoruz ki (Haccâc-ı Zalim'in valiliği dönemi) ben Ali'nin (r.) ismini zikredemiyorum. Şüphesiz ki benden duymuş olduğun Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur şeklindeki rivayetlerin hepsi Ali b. Ebî Talib'dendir."¹⁰⁰ Yahya b. Maîn'de 'Hasen'in *mürselâtında* bir sıkıntı yoktur' demiştir.¹⁰¹ İbn Hibbân onun *tedlîs* yaptığından bahsetmiş,¹⁰² Zehebî de aynı şekilde çokça *tedlîs* yaptığını söylemiş ve eğer hadiste herhangi bir kimseden 'عن فلان' (an fulân) şeklinde rivayet ediyorsa bunun zayıflık sebebi olduğunu bildirmiştir. Ayrıca özellikle kimden, "Şüphesiz ki o, Ebû Hureyre ve onun gibilerden dinlememiştir" denilirse ve onun da Ebû Hureyre'den herhangi bir cümlesi varsa *munkatı* sayılacağını bildirmiştir.¹⁰³ Hasan el-Basrî, hicri 110 yılının Receb ayında bir cuma gecesi¹⁰⁴ takriben 88-89 yaşında vefat etmiştir.¹⁰⁵

● Bu rivayet Hasan el-Basrî'nin *mürselidir*. Senedde ismi geçen râvîler *sika* olup, hadis 'عن' (an= -den/-dan) edâ sîgasıyla rivayet edilmiştir. Hişâm b. Hassân'ın Hasan el-Basrî'den yaptığı rivayetlerde *irsâlinden* dolayı söylenti olduğu kaydedilmiştir. Bununla birlikte onun on sene Hasan el-Basrî'nin yanında bulunduğu ve onun rivayetini en iyi bilen kişi olduğu da zikredilmiştir. Hasan el-Basrî ise, *sika* olmakla birlikte çokça *tedlîs* ve *irsâl* yapmasından dolayı eleştirilmiştir.

Ma'amer> Katâde tarîki.¹⁰⁶

Ma'amer b. Râşid el-Ezdî el-Huddânî (v. 153). Künyesi Ebû Urve olup, Ezd kabilesine mensup bir kişinin mevlâsı olmasından dolayı 'Ezdî' nisbesiyle anılmıştır.¹⁰⁷ Hicri 95 veya 96 yılında dünyaya gelmiştir. Aslen Basralı olup Yemen'e

¹⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 124.

¹⁰¹ Yahya b. Maîn, *et-Tarih*, II, 201.

¹⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 123.

¹⁰³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 281.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 177-178.

¹⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VI, 126.

¹⁰⁶ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VI, 409, hn. 11417. (Bu sened *el-Câmi'* de yer almayıp sadece Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inde zikredilmiştir.)

¹⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 255.

taşınmış ve orada uzun süre ikamet etmiştir.¹⁰⁸ Başta Katâde olmak üzere, Ebân b. Ebî Ayyâs, İbrahim b. Meysera, Eyyûb es-Sahtiyânî, Süleyman el-A'meş ve Amr b. Dînâr gibi birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Ebân b. Yezîd el-Attâr, İsmail b. Uleyye, Hammâd b. Zeyd, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. Mübârek ve Abdurrezzâk b. Hemmâm gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmiştir. Ma'mer b. Râşid, Hasan el-Basrî'nin cenazesine katıldıktan sonra, ondört yaşında Katâde b. Diâme'den ilim tahsil etmeye başladığını haber vermiştir. Ayrıca o, Katâde'den öğrendiği hadislerin göğsüne nakşedildiğini ve hiç unutmadığını da söylemiştir.¹⁰⁹ Ma'mer b. Râşid efendileri adına yaptığı ticari faaliyetleri fırsata çevirmiş, ticaret için gittiği bölgelerde ileri gelen hocalardan ilim tahsil etmiştir. Nitkim İbn Şihâb ez-Zührî'den rivayette bulunanların en güvenilirini kabul edilen Ma'mer b. Râşid'e Zührî'den nasıl ilim tahsil ettiği sorulunca o: "Efendilerim adına ticaret yapmak için Medine'ye gitmiştim. Orada insanların kendisine hadis *arz* ettikleri bir kimse gördüm ve ben de onlarla birlikte ona *arz* ettim" demiştir.¹¹⁰ İmam Mâlik ondan övgüyle bahsetmiş, ancak Katâde'den yaptığı tefsire dair rivayetleri sebebiyle onu eleştirmiştir. Zehebî tefsire dair bu rivayetlerden bir kısmının kendisine ulaştığını, Mâlik'in eleştirisinin ise bu rivayetlerin *munkatı'* olarak rivayet edilmesinden dolayı olduğunu bildirmiştir. Ma'mer b. Râşid'in *sika* ve *sebt* olmasının yanında *evhâm* sahibi olduğu da söylenmiştir. Özellikle Basra'ya annesini ziyaret için geldiği vakit kitapları yanında olmadığı için ezberinden rivayet etmesinden dolayı hatalarının olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte Abdurrezzâk ve Hişâm onun kitabından rivayet etmelerinden dolayı ondan rivayet hususunda güvenilir kabul edilmişlerdir. Nitekim Abdurrezzâk ondan onbin hadis yazdığını haber vermiştir.¹¹¹ Ma'mer b. Râşid'in Hemmâm b. Münebbih'e birçok hadis *arz* ettiği, o hadislerden yaklaşık otuz tanesini de *semâ'* yoluyla aldığı bildirilmiştir.¹¹² İclî onun hakkında *sika*, *raculun sâlihun* ifadelerini kullanmıştır.¹¹³ Zehebî de onun için *imâm*, *hâfiz*, *şeyhu'l-İslâm* gibi ifadeler

¹⁰⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 5; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 105.

¹⁰⁹ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 304-306.

¹¹⁰ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 481.

¹¹¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 9-12; a. mlf., *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 481.

¹¹² Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 308.

¹¹³ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 290.

kullanmıştır.¹¹⁴ İbn Hacer onun *sika* ve *sebt* olduğunu,¹¹⁵ Nesâî (303/915) de *sika* ve *me'mûn* olduğunu söylemiştir.¹¹⁶ Ebû Hâtim de Basra'da yaptığı rivayetlerinde hata yaptığını belirtmiş ve onun için *sâlihu'l-hadîs* demiştir.¹¹⁷ İbn Hibbân ise *es-Sikât*'ında onu *hâfiz*, fakih, verâ ve itkân sahibi olarak zikretmiştir.¹¹⁸ Ma'mer b. Râşid'e güvenilirliği ile ilgili herhangi bir eleştiri yapılmamış olup eleştiriler genel itibariyle kendilerinden rivayette bulunduğu bazı hocaları sebebiyle olmuştur. Nitekim onun hocalarından olan Sâbit, Âsım ve Hişâm b. Urve'den yaptığı rivayetlerde *ıztırâb* ve çokça *evhâm* olduğu söylenerek zayıf sayılmıştır.¹¹⁹ Bununla birlikte her *sika* ve *mutkân* hadis âliminin *vehminin* olabileceği bu bağlamda onun *vehminin* az olup ilimde yüksek mertebede olduğu ve hadis otoritelerinin onu *tevsîk* etme hususunda ittifak ettikleri de söylenmiştir.¹²⁰ Hadis tedvini konusunda önemli bir konumda olup, hadis almak için Yemen'e ilk yolculuk yapanının Ma'mer b. Râşid olduğu söylenmiştir. Yemen'in San'a şehrinde yaşamış, oradan evlenmiş ve orada vefat etmiştir. Vefat tarihi itibar edilen görüşe göre h. 153 olup, 152 veya 154 yılında vefat ettiği de söylenmiştir.¹²¹

Katâde b. Diâme b. Katâde b. Azîz b. Amr es-Sedûsî Ebû'l-Hattâb el-Basrî (v. 117). Hicri 60 veya 61 yılında dünyaya gelmiş, doğuştan âma olduğu söylenmiştir.¹²² Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, Saîd b. Müseyyeb, Şehr b. Havşeb, Abdurrahmân b. Mesleme el-Huzâî, Amr b. Dînâr ve Muhammed b. Sîrîn gibi birçok isimden hadis rivayet etmiştir. İsmail b. Müslim, Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Seleme, Humeyd et-Tavîl, Süleyman el-A'meş, Şu'be b. Haccâc, Mansûr b. Zâzân, Hişâm ed-Destevâî ve Ebû Bekr el-Hüzelî gibi birçok isim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.¹²³ Katâde hafızasının kuvvetli olmasıyla tanınmış, bu durumu insanlar

¹¹⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 5; a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 190.

¹¹⁵ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 403.

¹¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 310.

¹¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 257.

¹¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 484.

¹¹⁹ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 481; ayrıca bkz. Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XII, thk. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrahim, Dâru'l Fârûku'l Hadîse, Kahire-Mısır, 2001 (1. Baskı), c. XI, s. 301.

¹²⁰ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 403.

¹²¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 307-311.

¹²² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 270; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XV, Dâru'l Kütübü'l İslâmî, Kahire-Mısır, 1993, c. VIII, s. 355.

¹²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIII, 499-506.

arasında darb-ı mesel haline gelmiştir. Kendisi bunu “Hiçbir muhaddise ‘söylediğini tekrarlar’ demedim, bir şey duyduğum zaman onu hemen ezberlerdim” diyerek ifade etmiştir. Nitekim İbn Sîrîn de onu insanların en hâfızı olarak nitelemiştir. Ayrıca Saîd b. el-Müseyyeb’in yanında sekiz gün kaldığı hızlı ezberleyip kavramasından dolayı onun kendisine “Ey âma artık git, zira bende ne varsa aldın” dediği zikredilmiştir.¹²⁴ İbn Sa’d onun *sika*, *me’mûn* ve hadiste *hüccet* olduğunu söylemiş, ayrıca onun kader hakkında konuştuğunu haber vermiştir.¹²⁵ İbn Hacer onu dördüncü tabakanın başından saymış ve onun hakkında *sika*, *sebt* ifadelerini kullanmıştır.¹²⁶ Zehebî de onun *hâfiz*, *sika* ve *sebt* olduğunu, bununla birlikte kaderlikle itham edilip, *tedlîs* yaptığını bildirmiştir.¹²⁷ Katâde sahabeden sadece Enes b. Mâlik’ten hadis almasına rağmen, birçok sahabeden almış gibi hadis rivayet etmesinden dolayı eleştirilmiş, onun bizzat *semâ*’ının olmamasına rağmen (otuz kadar kimseden) hadis rivayet etmesinden dolayı *tedlîs*inin meşhur olduğu söylenmiştir.¹²⁸ Bununla birlikte büyük hadis imamlarının onun özellikle ‘*haddesenâ*’ gibi *sema*’ına delalet eden edâ sîgalarıyla yaptıkları rivayetleri eserlerine aldıkları da haber verilmiştir.¹²⁹ Katâde hadis ilminin yanında Arap dili, nesep, tarih, Cahiliye şiiri,¹³⁰ tefsir ve fıkıh gibi alanlarda da önemli bir konumda olmuştur. Bu bağlamda o, “Kur’ân’dan hiçbir âyet yoktur ki ona dair bir şey işitmiş olmayayım” diyerek, tefsir ilmindeki konumunu açıkça belirtmiştir.¹³¹ Katâde hicri 117 yılında vefat etmiştir. Kaynaklarda h. 118’de vefat ettiği de zikredilmiştir.¹³²

● Hadis ‘عن’ (an) edâ sîgasıyla rivayet edilmiştir. Seneddeki râvîler *sikadır*. Bununla birlikte Ma’mer b. Râşid (kendilerinden rivayette bulunduğu) bazı hocaları sebebiyle eleştirilerek az da olsa *evhâm*ının olduğu söylenmiştir. Katâde’nin de *tedlîs* yapmakla meşhur olduğu bildirilmiştir.

¹²⁴ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve Vefâyâtü’l-Meşâhira ve’l-A’lâm*, I-XV, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 2003 (1. Baskı), c. III, s. 302.

¹²⁵ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 228.

¹²⁶ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi’t-Tehzîb*, III, 178.

¹²⁷ Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, V, 466.

¹²⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 230; Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, V, 277; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VIII, 356.

¹²⁹ Zehebî, *Mizânü’l-İ’tidâl*, V, 466; ayrıca bkz. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi’t-Tehzîb*, III, 178.

¹³⁰ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, V, 277-278.

¹³¹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VII, 134; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 322.

¹³² Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIII, 517.

2. Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen* 'inde geçen senedler

Hüseyim> Mansûr, Avf> Hasen tarîki.¹³³

Hüseyim b. Beşîr b. Kâsım b. Dînâr Ebû Muaviye es-Sülemî el-Vâsıtî (v. 138). Aslen Buhâralı olup, hicri 104 veya 105 yılında dünyaya geldiği söylenmiştir.¹³⁴ Bir süre Vâsıt'ta kalmış, daha sonra Bağdat'a taşınmış ve ömrünün sonuna kadar da orada ikamet etmiştir. Bununla birlikte hadis öğrenmek için Kûfe, Mekke gibi önemli ilim merkezlerine de yolculuklar yapmıştır.¹³⁵ Humeyd et-Tavîl, Zâzân el-Vâsıtî, Süleyman el-A'meş, Şu'be b. Haccâc, Amr b. Dînâr, Mansûr b. Zâzân gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Ahmed b. Hanbel, Saîd b. Mansûr, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Mübârek, Abdurrahman b. Mehdî, Mâlik b. Enes, Ali b. Medînî, Yahya b. Maîn gibi tanınmış âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹³⁶ Hüseyim b. Beşîr hâfızasının çok güçlü olmasıyla tanınmıştır. Nitekim İshâk el-Ezrak onun ilim meclisine gelirken yanında herhangi bir yazı malzemesi getirdiğine şahit olmadığını söylemiştir.¹³⁷ Ayrıca Hüseyim'e bir hadis meclisinde kaç hadis ezberlerdin diye sorulduğunda o "Bir hadis meclisinde yüz hadis ezberledim ve bir ay sonra o hadislerden sorulacak olsa kesinlikle cevap verirdim" demiştir.¹³⁸ İbnü'l-Mübârek de insanların hâfızasının zamanla zayıfladığını ancak Hüseyim'in hâfızasında herhangi bir değişiklik olmadığını söylemiştir.¹³⁹ Zehebî, yirmi bin hadis bildiği kaydedilen Hüseyim hakkında hâfızasının güçlü oluşuna ve hadisleri tasnif etmesine değinmiştir. Ayrıca onun çokça *tedlîs* yapmakla meşhur olduğunu da söylemiştir. Bununla birlikte Hüseyim'in Zührî'den yaptığı rivayetlerde *leyyin* (gevşek) olduğunu belirten Zehebî,¹⁴⁰ onu '*imâm, şeyhu'l-İslâm, muhaddisü Bağdâd ve hâfızuhâ*' gibi vasıf ve ünvanlarla anmıştır.¹⁴¹ Ebû Hâtim¹⁴² ve İclî onun hakkında *sika* ifadesini kullanmışlardır. Ayrıca İclî onun hadis hâfızı olduğunu ve *tedlîs* yaptığını da zikretmiştir.¹⁴³ İbn Hacer ise

¹³³ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243, hn. 1144.

¹³⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 272, 288.

¹³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 131-135.

¹³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 272-277.

¹³⁷ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 91.

¹³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 138.

¹³⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 242.

¹⁴⁰ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 90.

¹⁴¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 287-289.

¹⁴² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 115.

¹⁴³ İclî, *Marîfetü's-Sikât*, II, 334.

onun çokça *tedlîs* ve gizli *irsâl* yapmak gibi kusuru olduğunu söylemiş, bunun yanında onu *sika* ve *sebt* olarak kaydetmiştir.¹⁴⁴ İbn Sa'd da onu *tevsiik* etmiş ve onun '*ahberenâ*' lafzını kullanarak yaptığı rivayetlerin güvenilir olduğunu söylemiştir.¹⁴⁵ Şu'be b. Haccâc onun İsâ b. Meryem, Ömer b. el-Hattâb,¹⁴⁶ İbn Abbâs ve İbn Ömer'den yaptığı rivayetlerinde güvenilir olduğunu söylemiştir.¹⁴⁷ İbn Adî ise Hüseyim'in meşhur bir âlim olduğunu, onun *sika* râvîlerden yaptığı nakillerin kabul edilebileceğini, bununla birlikte *tedlîs* yaptığı ve bazı rivayetlerinde *munker* râvîlerin bulunabileceği hususlarına değinmiştir. Ayrıca Şu'be, Sevrî, Mâlik, İbn Mehdî ve İbn Ebî Adî gibi imamların ondan rivayette bulunmaları halinde rivayetinin makbul olacağını da söylemiştir.¹⁴⁸ Hüseyim'e niçin *tedlîs* yaptığı sorulduğunda o, A'meş ve Süfyân'ın da aynı şeyi yaptığını söylemiştir.¹⁴⁹ Abdurrahman b. Mehdî Seyyâr, Mansûr b. Zâzân, Yunus ve Husayn'ın rivayetlerini en iyi bilen Hüseyim olduğunu söylemiştir.¹⁵⁰ Nitekim Ebû Hâtim Hüseyim'in güvenilirliğinden ve doğruluğundan şüphe edilmemesi gerektiğini belirtmiştir.¹⁵¹ Kaynaklarda Hüseyim'in I'râk b. Mâlik, Zâzân el-Vâsîti (Mansûr b. Zâzân'ın babası), Ziyâd Ebî Ömer ve Musa el-Cühenî gibi isimlerden *munkatî'* olarak *irsâl* yaptığı, onun bu yaptığını bazılarının *tedlîs* olarak isimlendirdikleri de kaydedilmiştir.¹⁵² Hüseyim b. Beşîr hicri 138 yılının şaban ayında, Bağdat'ta vefat etmiştir.¹⁵³

Mansûr b. Zâzân el-Vâsîti Ebû'l-Muğîre el-Vâsîti es-Sakafî (v. 131). Sakif kabilesinden Abdullah b. Ebî Akîl'in âzâtlısı olup, ona nispetle Sekafî olarak anılmıştır.¹⁵⁴ Doğduğu zaman İbn Ömer'in (v. 73) henüz hayatta olduğu söylenmiştir. Hasan el-Basrî, Humeyd b. Hilâl, Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Dînâr, Katâde ve Muhammed b. Sîrîn gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Şu'be b. Haccâc, Cerîr b. Hâzım, Ebû Avâne ve Hüseyim b. Beşîr gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet

¹⁴⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 42, 43.

¹⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 315.

¹⁴⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 453.

¹⁴⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 136; ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 115.

¹⁴⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 456.

¹⁴⁹ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 91.

¹⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 115.

¹⁵¹ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 90.

¹⁵² Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 43.

¹⁵³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 288.

¹⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 524.

etmişlerdir. İlim ve amel yönünden Vâsıt'ın üstâdı kabul edilen¹⁵⁵ Mansûr b. Zâzân âbid ve zâhid bir kişilik olarak ön plana çıkmıştır. Nitekim öğrencisi Hüseyim onun çok ibadet etmesini anlatırken “Ölüm meleği kapıda bekliyor deseler daha fazla ibadet edemezdi” demiştir. Çok fazla namaz ve zikirle meşgul olduğu için öğrencileri kendisine ancak yatsı namazından sonra soru sorma ve hadis yazma imkânı bulmuşlardır.¹⁵⁶ Ebû Hâtim, Yahya b. Maîn,¹⁵⁷ Nesâî¹⁵⁸ ve Ahmed b. Hanbel onun için *sika* ifadesini kullanmışlardır.¹⁵⁹ İbn Sa'd da onun Hasan el-Basrî'nin ashabından olduğunu söylemiş ve onun hakkında *sika*, *sebt* ifadelerini kullanmıştır.¹⁶⁰ Mansûr b. Zâzân hicri 131 (vebâ salgını olduğu) yılında vefat etmiştir. Bununla birlikte kaynaklarda onun hicri 128 veya 129'da vefat ettiği de zikredilmiştir.¹⁶¹

Avf b. Ebî Cemîle Ebû Sehl el-Basrî (v. 146). Tâbiîn'in küçüklerinden olup, h. 58 yılında dünyaya gelmiş, Arap olmayıp Farslı olmasına rağmen 'el-A'rabî' nisbesiyle meşhur olmuştur.¹⁶² Babasının isminin Bedeviyye olduğu söylenmiştir. Bununla birlikte Bedeviyye isminin annesine ait olup, babasının isminin Ruzeyne olduğu da zikredilmiştir. Hasan el-Basrî, Şehr b. Havşeb, Muhammed b. Sîrîn gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, İsmail b. Uleyye, Hammâd b. Seleme, Süfyân-ı Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. Mübârek ve Hüseyim b. Beşîr gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁶³ Avf b. Ebî Cemîle Şîlik ve kaderîlikle itham edilmiştir.¹⁶⁴ Zehebî de *es-Siyer*'inde onun hakkında söylenen Şîi ve Kaderî görüşlere yer vermiş, en sonunda da onun *sika* olduğunu özellikle belirtmiştir.¹⁶⁵ Ayrıca *sahîh* hadisleri rivayet eden âlimlerin kendisini *hüccet* kabul ettiklerini de zikretmiştir.¹⁶⁶ Bununla birlikte Ruh b. Ubâde'ye “Avf el-A'rabî Şîi miydi?” diye sorulmuş, o da “ Vallahi o

¹⁵⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 441.

¹⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-İlel ve Mârifetü'r-Ricâl*, I-IV, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs, Dâru'l Hânî, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2001 (2. Baskı), c. I, s. 443; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 525; ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 303.

¹⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 172.

¹⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 525.

¹⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 486.

¹⁶⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 313.

¹⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVIII, 526.

¹⁶² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 384; a. mlf., *Târîhu'l-İslâm*, III, 947.

¹⁶³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 438-439.

¹⁶⁴ Ukaylî, *ed-Duaqâ*, III, 1121; ayrıca bkz. Yahya b. Maîn, *Târîhu Yahya b. Maîn*, I-II, thk. Abdullah Ahmed Hasen, Dâru'l Kalem, Beyrut-Lübnan, t.y., c. II, s. 148; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 434.

¹⁶⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 384.

¹⁶⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, III, 948.

çokça Hz. Osman'ın faziletlerinden bahsederdi" cevabını vermiştir.¹⁶⁷ Yahya b. Maîn onun hakkında *sika* ifadesini, Ahmed b. Hanbel *sika*, *sâlihu'l-hadîs* ifadelerini, Ebû Hâtim *sadûk*, *sâlih* ifadelerini,¹⁶⁸ Nesâî de *sika*, *sebt* ifadelerini kullanmıştır.¹⁶⁹ İbn Sa'd da onun *sika* ve *kesîru'l-hadîs* olduğunu söylemiştir.¹⁷⁰ Avf b. Ebî Cemîle hicri 146 yılında vefat etmiştir. Ayrıca kaynaklarda hicri 147 yılında vefat ettiği de kaydedilmiştir.¹⁷¹

Hasen b. Ebî'l-Hasen Ebû Said el-Basrî (Hasan el-Basrî) (v. 110)¹⁷²

● Bu hadis Hasan el-Basrî'nin sözü olarak (*maktû'*) rivayet edilmiştir. Senede ismi geçen râvîler *sikadır*. Bununla birlikte Hüseyim b. Beşîr'in *tedlîs* ve gizli *irsâl* yaptığı kaydedilmiştir. Hadis -sırasıyla- 'نا' (nâ=bize tahdîs etti), 'انا' (enâ=bize haber verdi) ve 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

Hâlid b Abdullah> Hişâm> Hasen tarîki.¹⁷³

Hâlid b. Abdullah b. Abdurrahman b. Yezîd et-Tahhân el-Vâsîfî (v. 179).

Hicri 110¹⁷⁴ veya 115 yılında dünyaya gelmiştir.¹⁷⁵ Künyesi Ebû'l Heysem veya Ebû Muhammed olup, Nu'mân b. Mukarrin el-Müzenî'nin mevlâsı olduğu söylenmiştir.¹⁷⁶ Husayn b. Abdurrahman, Humejd et-Tavîl, Hâlid el-Hazzâ', Saîd b. Ebî Arûbe ve Yunus b. Ubeyd gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Saîd b. Mansûr, Abdurrahman b. Mehdî, Affân b. Müslim, Kuteybe b. Saîd, Veki' b. Cerrâh ve Yahya b. Saîd el-Kattân gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁷⁷ Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında *sika* ve *sâlih* ifadelerini kullandığı bildirilmiş, Ebû Hâtim onun için *sika*, *sahîhu'l-hadîs* demiş, Ebû Zür'a,¹⁷⁸ Nesâî¹⁷⁹ ve İbn Sa'd da yalnızca *sika*

¹⁶⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 112.

¹⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VII, 15.

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 384.

¹⁷⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 257.

¹⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 441.

¹⁷² Daha önce hakkında bilgi verilen râvîlerle ilgili çalışma boyunca tekrardan bilgi verilmeyecek olup sadece ismi ve vefat tarihi zikredilecektir.

¹⁷³ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243, hn. 1145.

¹⁷⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 279.

¹⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 100.

¹⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 100.

¹⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 100-101.

¹⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 341.

¹⁷⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 278.

ifadesini kullanmışlardır.¹⁸⁰ İbn Hacer de onun hakkında *sika*, *sebt* ifadelerini,¹⁸¹ Tirmizî (279/892) ise *sika*, *hâfiz* ifadelerini kullanmıştır. İshâk el-Ezrak Hâlid b. Abdullah'dan daha faziletli bir kimse görmediğini belirtmiş ve onun hakkında kendisine sorulduğu zaman 'O halk adamıydı (insanlara faydası dokunan, iyiliği emreden)' şeklinde onu övmüştür.¹⁸² Zehebî onun hakkında *hâfiz*, *imâm*, *sebt* ifadelerine yer vermiştir.¹⁸³ Hâlid b. Abdullah hicri 179 yılının receb ayında vefat etmiştir. Ayrıca hicri 182 tarihinde vefat ettiği de zikredilmiştir.¹⁸⁴

Hişâm b. Hassân el-Ezdî el-Kurdûsî Ebû Abdullah el-Basrî (v. 147).

Hasen b. Ebî'l-Hasen Ebû Said el-Basrî (Hasan el-Basrî) (v. 110).

● Hadis Hasan el-Basrî'nin *mürselidir*. Senedde ismi geçen râvîler *sikadır*. Hadis -sırasıyla- 'نا' (nâ=bize tahdîs etti), ve (üç kere) 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir. Bu senedde diğerlerinde farklı olarak Hasan el-Basrî *irsâlini* 'عن' sîgasıyla yapmıştır.

İsmail b. Ayyâş > Ca'fer b. Hayyân el-Utârid > Hasen tarîki.¹⁸⁵

İsmail b. Ayyâş b. Süleym el-Ansî Ebû Utbe el-Hımsî (v. 181). Doğum tarihi net olmayıp, kaynaklarda hicri 102, 105, 106¹⁸⁶ ve 108 tarihleri kaydedilmiştir. Ans kabilesinin mevlâsı olduğu için onlara nispetle anılmıştır.¹⁸⁷ Süfyân es-Sevrî, Süleyman b. el-A'meş, Râşid b. Dâvud es-San'ânî, Atâ b. Aclân, Ebû Bekr el-Hüzelfî ve Muhammed b. Abdurrahman b. I'rk hadis rivayet ettiği âlimlerden bazılarıdır. İbrahim b. Şemmâs es-Semerkindî, Ebû Dâvud Süleyman b. Dâvud et-Tayâlisî, Saîd b. Mansûr, Abdullah b. Mübârek, Abdürrezzak b. Hemmam es-San'ânî, Abdülvehhâb b. ed-Dahhâk, Velîd b. Müslim ve aynı zamanda hocası da olan Süfyân es-Sevrî gibi âlimler kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁸⁸ Babasından miras kalan 4000 dinarın

¹⁸⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 315.

¹⁸¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 347.

¹⁸² Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 260.

¹⁸³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 279.

¹⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, VIII, 103.

¹⁸⁵ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243, hn. 1146.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 325.

¹⁸⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 313-314.

¹⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 163-167.

hepsini ilim (hadis) öğrenmek için harcamıştır.¹⁸⁹ Bağdat'ta çok fazla hadis rivayet etmiş, Halife Mansûr onu Hizânetü'l-kisve'nin başına görevlendirmiştir.¹⁹⁰ Hz. Ali hakkında iyi düşünmeyen Humus ehline Hz. Ali'nin faziletine dair hadisler rivayet etmiş, onlar da bu görüşlerinden vazgeçmiştir.¹⁹¹ Yezîd b. Harun Iraklılar ve Şamlılar arasında ondan daha hâfızını görmediğini söylemiştir.¹⁹² Zehebî onu *hâfız, imâm* ve *Şam'ın muhaddisi* olarak nitelemiş ve onun vakarlı, dini yönden kuvvetli, sünnet sahibi, doğru sözlü ve ilim deryası olduğunu söyleyerek onu övmüştür.¹⁹³ İsmail b. Ayyâş'ın Irak ve Hicaz ehlerinden yaptığı rivayetlerin hatalı olduğu, ancak Şamlılardan yaptığı rivayetlerde onun güvenilir olduğu kaydedilmiştir.¹⁹⁴ Nitekim Zehebî de onun Hicazlılar ve Iraklılar'dan naklettiği rivayetlerle ihticâc edilmeyeceğini, ancak Şamlılardan yaptığı nakillerin *hasen* (*hasen kâbilinden sâlih*) sayılabileceğini, bunları nakzeden daha kuvvetli bir rivayet bulunmadığında onların delil olarak kullanılabilceğini söylemiştir.¹⁹⁵ Ali b. el-Medîni de Şam ehlerinden yaptığı rivayetleri *tevsik* etmiş, haricindekileri zayıf saymıştır.¹⁹⁶ Ahmet b. Hanbel, Şamlılardan rivayet hususunda Velîd b. Müslim ve İsmail b. Ayyâş'tan daha iyisinin olmadığını söylemiş, Abdurrahman b. Mehdî önceleri kendisinden hadis rivayet ettiği halde, daha sonra ondan hadis rivayet etmeyi bırakmıştır.¹⁹⁷ Ebû Hâtim onun *leyyin* olduğunu, hadisinin yazılacağını, Ebû İshâk el-Fezârî dışında onun hadislerinin yazılmayacağını söyleyen başka bir kimsenin olmadığını bildirmiştir.¹⁹⁸ Yahya b. Maîn onun hakkında *sika*¹⁹⁹ ve *leyse bihi be's* ifadelerini kullanmış,²⁰⁰ Nesâî ise onu (rivayetini) *hüccet* olarak kabul etmekle birlikte²⁰¹ onun için *za'îf* demiştir.²⁰² Ebû Zür'a²⁰³ ve İbn Hacer ise onun

¹⁸⁹ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 400.

¹⁹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 186.

¹⁹¹ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 400.

¹⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 191; ayrıca bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 187.

¹⁹³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 312, 313; ayrıca bkz. a. mlf., *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 400; a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 253, 254.

¹⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 191; ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 401, 403; Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 103; İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 488.

¹⁹⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 321

¹⁹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 194.

¹⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 188, 191, 193.

¹⁹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 192.

¹⁹⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 318.

²⁰⁰ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 401.

²⁰¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 254.

²⁰² Nesâî, *Kitâbü'd-Duafâ ve'l-Metrâkîn*, thk. Bûrân ed-Danâvî, Kemal Yusuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut-Lübnan, 1985 (1. Baskı), s. 49.

²⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 192.

sadûk olup Hicazlılar'ın ve Iraklılar'ın hadisinde hata yaptığını söylemiştir.²⁰⁴ İbn Hibbân da karıştırmadığı rivayetlerde *hüccet* olduğunu haber vermiştir.²⁰⁵ Rivayetleri Müslim dışında Kütüb-i Sitte'den olan sünenlerde ve Buhârî'nin *Ref'ul-Yedeyn fi's-Salât* isimli kitabında yer almıştır.²⁰⁶ Bununla birlikte İbn Hacer, Buhârî'nin İsmail b. Ayyâş'tan *mu'allak hadis*lerinin olduğunu da haber vermiştir. Büyük çoğunluk İsmail b. Ayyâş'ın hicri 181 de vefat ettiğini söylerken onun hicri 182 de vefat ettiğini kaydedenler de olmuştur.²⁰⁷

Ca'fer b. Hayyân es-Sa'dî Ebû'l-Eşheb el-Utâridî el-Basrî (v. 165).

Künyesi Ebû'l-Eşheb olup künyesiyle meşhur olmuştur.²⁰⁸ 'el-Harrâz'²⁰⁹ ve 'el-Hazzâ'' nisbeleriyle anılmıştır. Hicri 70 veya 71 yılında dünyaya gelmiştir.²¹⁰ Bekr b. Abdullah el-Müzenî, Hasan el-Basrî, Âmir eş-Şa'bî, İbn Abbâs'ın âzatlısı İkrime ve Abdurrahman b. Tarfe gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir.²¹¹ İsmail b. Uleyye, Süfyân es-Sevrî, Şeybân b. Ferrûh, Abdullah b. el-Mübârek, Müslim b. İbrahim el-Ezdî, Veki' b. el-Cerrâh ve Yahya b. Saîd el-Kattân gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.²¹² Ahmed b. Hanbel'in onun hakkında *sadûk* dediği bildirilmiş, Yahya b. Maîn ve Ebû Hâtim de onun hakkında *sika* demişlerdir.²¹³ Ayrıca İbn Sa'd,²¹⁴ İbn Hacer,²¹⁵ İclî²¹⁶ Ali b. el-Medînî ve İbnü's-Seken de onun hakkında *sika* ifadesini kullanmışlardır. İbn Şâhîn, Hâkim en-Nîsâbü'rî²¹⁷ ve İbn Hibbân da aynı şekilde onu sikalar arasında saymışlardır.²¹⁸ Nesâî onun için *leyse bihi be's* demiştir.²¹⁹ İbnu'l-Cevzî, Yahya b. Maîn'in onun hakkında *leyse bi-şey'* ifadesini kullandığını söylemişse de, Zehebî bu durumun İbnu'l-Cevzî'nin *vehmi* olduğunu, isim ve künye

²⁰⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 138.

²⁰⁵ İbn Hibbân, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, I-II, thk. Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmail es-Selefi, Dâru's-Sumay'î, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2000 (1. Baskı), c. I, s. 132.

²⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 181.

²⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 325.

²⁰⁸ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 216.

²⁰⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 286.

²¹⁰ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 135; ayrıca bkz. İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 373.

²¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 23.

²¹² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, V, 23-24.

²¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 477.

²¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 274.

²¹⁵ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 216.

²¹⁶ İclî, *Marifetü's-Sikât*, I, 268.

²¹⁷ Moğultay, *el-İkmâl*, III, 206-208.

²¹⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 373.

²¹⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, II, 88.

benzerliğinden dolayı Ca'fer b. Hayyân Ebû'l Eşheb el-Vâsîfî ile karıştırdığını belirtmiştir.²²⁰ Bununla birlikte Zehebî onun hakkında *imâm*, *huccet* ifadelerini kullanmıştır.²²¹ Hayatının sonlarına doğru görme yetisini kaybeden Ca'fer b. Hayyân,²²² hicri 165 yılında şâban ayının son günü²²³ Basra'da vefat etmiştir.²²⁴

Hasen b. Ebî'l-Hasen Ebû Said el-Basrî (Hasan el-Basrî) (v. 110)

● Bu hadis de Hasan el-Basrî'nin *mürselid*dir. Senedde ismi geçen İsmail b. Ayyâş sadûk olup, Hicaz ve Irak ehlinden yaptığı rivayetlerde eleştirilmiştir. Bununla birlikte Şam ehlinden yaptığı nakillerde *hasen* kâbilinden *sâlih* sayılmıştır. Ca'fer b. Hayyân da *sikad*ır. Hadis -sırasıyla- 'نا' (nâ=bize tahdîs etti), 'حدثني' (haddesenî=bana tahdîs etti) ve 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

3. İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde geçen senedler

İbn İdrîs> Hişâm> Hasen tarîki.²²⁵

Abdullah b. İdrîs b. Yezîd b. Abdurrahman el-Evdî ez-Ze'âferî el-Kûfî (v. 192). Künyesi Ebû Muhammed olup, Hişâm b. Abdülmelik'in hilafeti zamanında, hicri 115 yılında dünyaya gelmiştir.²²⁶ Ayrıca kendisinden hicri 110,²²⁷ 114²²⁸ ve 120 tarihlerinde dünyaya geldiği de nakledilmiştir.²²⁹ Harun Reşîd, Kûfe kadılığı görevini teklif etmek için onu Bağdat'a çağırmış ancak o bunu reddederek Kûfe'ye dönmüş ve ömrünün sonuna kadar da orada ikamet etmiştir.²³⁰ Kûfe'de insanların en faziletlisi ve Allah'a ibadet hususunda en âbidi sayılmıştır.²³¹ İdrîs b. Yezîd (Babası), Dâvud b. Ebî Hind, Süfyân es-Sevrî, Süleyman b. el-A'meş, Şu'be b. Haccâc, Mâlik b. Enes, Muhammed b. Aclân, Hişâm b. Hassân ve Yahya b. Abdullah b. Ebî Katâde gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. İshâk b. Râhûye, Abdullah b. el-Mübârek,

²²⁰ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 133.

²²¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 286.

²²² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 373.

²²³ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, II, 189.

²²⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 274.

²²⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IX, 570, hn. 18340.

²²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 511.

²²⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 145.

²²⁸ Moğultay, *el-İkmâl*, VII, 235.

²²⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 299.

²³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 69.

²³¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 44.

Muhammed b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Yahya b. Maîn ve Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe gibi birçok tanınmış âlim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.²³² Mâlik b. Enes onun hocası olup, İbn İdrîs'le aralarında bir dostluk olduğu bildirilmiştir. Hocası olmasına rağmen ondan hadis rivayet etmiştir. Nitekim *el-Muvatta*'nda onun adını açıkça zikretmemişse de "Ali'den (Ali b. Ebî Tâlib) bana ulaştığına göre..." diyerek *ta'lîkan* rivayet ettiği hemen hemen bütün hadisleri Abdullah b. İdrîs'ten aldığı söylenmiştir.²³³ Ali b. el-Medîni, onun hadis ilminde babasından daha üstün bir konumda olduğunu söylemiştir.²³⁴ Kıraati Nâfi'den öğrenmiş ve önemli kıraat âlimlerinden sayılmıştır.²³⁵ O hadis, öğrenirken ve öğretirken titiz davranmıştır. Nitekim yanında konuşurken hata yapan bir kimseye hadis rivayet etmemiştir.²³⁶ Âlimler zühdü, ahlâkı, hadis ilmindeki bilgisi, titizliği ve güvenilirliği sebebiyle ondan övgüyle bahsetmişlerdir. İbn Sa'd onun sünnet sahibi olup, birçok hadisinin olduğunu söylemiş ve onun hakkında *sika*, *me'mûn*, *hüccet* ifadelerini kullanmıştır.²³⁷ Ebû Hâtim de onun *sika*, Müslümanların imâmlarından bir *imâm* olduğunu ve hadisinin *hüccet* olup, delil olarak kullanılabileceğini söylemiştir.²³⁸ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'nda zikretmiş,²³⁹ İclî,²⁴⁰ İbn Hacer,²⁴¹ Yahya b. Maîn, İbn Hırâş,²⁴² Nesâî²⁴³ ve İbn Halfûn da onun hakkında *sika* demişlerdir. Ayrıca Halîlî de *sikalığı* hususunda ittifak olduğunu belirtmiştir.²⁴⁴ Zehebî de onu '*imâm, hâfız, mukriu'l-kudve, şeyhu'l-İslâm*' gibi vasıf ve ünvanlarla anmıştır. Abdullah b. İdrîs, hicri 192 yılının zilhicce ayında Kûfe'de vefat etmiştir.²⁴⁵

Hişâm b. Hassân el-Ezdî el-Kurdûsî Ebû Abdullah el-Basrî (v. 147).

Hasen b. Ebî'l-Hasen Ebû Said el-Basrî (Hasan el-Basrî) (v. 110).

²³² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 294-296.

²³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 297.

²³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 73.

²³⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 42-43.

²³⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 72.

²³⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 511.

²³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 9.

²³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 59-60.

²⁴⁰ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 21.

²⁴¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 191.

²⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 145.

²⁴³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIV, 299.

²⁴⁴ Moğultay, *el-İkmâl*, VII, 235.

²⁴⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 511.

● Bu hadis de Hasan el-Basrî'nin *mürselî*dir. Senedde ismi geçen râvîler *sikadır*. Hadis -sırasıyla- 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize tahdîs etti) ve (iki kere) 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

Yahya b. Süleym> İbn Cüreyc> Atâ tarîki.²⁴⁶

Yahya b. Süleym el-Kuraşî et-Tâifî Ebû Muhammed el-Mekkî (v. 195)

Aslen Taif'li olup ölünceye kadar Mekke'de ikâmet etmiştir.²⁴⁷ Künyesinin Ebû Zekerriyya olduğu da söylenmiş, 'el-Hazzâ' ve 'el-Harrâz' (ayakkabı üreticisi) nisbeleriyle anılmıştır.²⁴⁸ Bununla birlikte cilt ve deri hastalıklarını tedavi ettiği de zikredilmiştir.²⁴⁹ İbrahim b. Meymûn es-San'ânî, Dâvud b. Aclân, Süfyân es-Sevrî, Amr b. Katâde, Muhammed b. Müslim et-Tâifî ve Musa b. Ukbe gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.²⁵⁰ Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Abdullah b. el-Mübârek, Kuteybe b. Saîd, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî ve Veki' b. el-Cerrâh gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.²⁵¹ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiş,²⁵² İbn Sa'd da onun *kesîru'l-hadîs* ve *sika* olduğunu söylemiş,²⁵³ İclî,²⁵⁴ Yaya b. Maîn de onun için *sika* ifadesini kullanmıştır.²⁵⁵ Ayrıca Yahya b. Maîn'in onun hakkında *leyse bihi be's* ve *yukteb hadîsuh* ifadelerini kullandığı da söylenmiştir.²⁵⁶ Ebû Hâtim hadisinin yazılacağını ancak delil olarak kullanılmayacağını ve onun *hâfiz* olmadığını belirtmiş, onun hakkında *şeyh*, *mahalluhu's-sıdk* ifadelerini de kullanmıştır.²⁵⁷ Nesâî onun için *leyse bi'l-kavî*,²⁵⁸ *leyse bihi be's* demiş ve Ubeydullah b. Ömer'den yaptığı nakillerde *munkeru'l-hadîs* olduğunu belirtmiştir. Ebû Bişr ed-Dûlâbî aynı şekilde onun için *leyse bi'l-kavî* ifadesini kullanmış,²⁵⁹ Ukaylî de onun Ubeydullah b. Ömer'den yaptığı rivayetlere ittiba edilmeyeceğini söylemiştir.²⁶⁰ İbn Hacer ise onun

²⁴⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, X, 156, hn. 19390.

²⁴⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61, 82.

²⁴⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 365.

²⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61, 82.

²⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 366.

²⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 366-367.

²⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 617.

²⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 61.

²⁵⁴ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 353.

²⁵⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, I, 50.

²⁵⁶ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 188.

²⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 156.

²⁵⁸ Nesâî, *ed-Duafâ*, 251.

²⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 368.

²⁶⁰ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 1517.

sadûk ve *seyyiu'l-hifz* olduğunu söylemiştir.²⁶¹ Ancak onun *sadûk* ve *hasenu'l-hadîs* olduğu görüşü daha kuvvetlidir.²⁶² Nitekim İbn Adî onun hocalarından yaptığı rivayetlerde tek kaldığı zaman o rivayetlerin *i'tibar* için alınacağını söylemiş ve onun hakkında *sadûk* ve *lâ be'se bih* ifadesini kullanmıştır.²⁶³ Zehebî de onun hakkında *imâm* ve *hâfîz* ifadelerine yer vermiştir.²⁶⁴ Ya'kûb b. Süfyân ise onun *sâlih* olduğunu söylemiş, kitabında sıkıntı olmayıp, onun kitabından rivayet ettiği hadislerin *hasen* olduğunu ancak ezberinden rivayet ettiği hadislerin kabul edilmekle birlikte reddedilebileceğini de belirtmiştir.²⁶⁵ Buhârî ve Müslim Yahya b. Süleym'in rivayetine *-i'tibâr* için de olsa- yer vermişlerdir.²⁶⁶ Yahya b. Süleym hicri 195 yılında vefat etmiştir. Ayrıca bu tarih hicri 193 veya 194 olarak da kaydedilmiştir.²⁶⁷

İbn Cüreyc, Abdülmelik b. Abdülazîz b. Cüreyc el-Kuraşî el-Emevî Ebû'l-Velîd Ebû Hâlid el-Mekkî (v. 150). Rum asıllı olup Ümeyye b. Hâlid'in veya Abdullah b. Ümeyye'nin mevlâsı olduğu söylenmiştir. Dedesi Cüreyc'in de Abdülazîz b. Abdullah b. Hâlid'in hanımı Ümmü Habîb'in kölesi olduğu söylenmiştir.²⁶⁸ Hicri 80 yılında dünyaya gelmiştir.²⁶⁹ İsmail b. Uleyye, Humeyd et-Tavîl, Abdullah b. Keysân, Abdülazîz b. Cüreyc (babası), Ubeydullah b. Ömer el-Ömerî, Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Abbâs'ın âzatlısı İkrime, Amr b. Dinâr, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî, Ma'mer b. Râşid, İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi', Hişâm b. Hassân ve Yahya b. Saîd el-Ensârî gibi birçok kimseden hadis rivayet etmiştir. İsmail b. Ayyâş, İsmail b. Uleyye, Hafs b. Ğıyâs, Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Abdullah b. el-Mübârek, Abdurrahman b. Amr el-Evzâi, Veki' b. el-Cerrâh ve Yahya b. Saîd el-Kattân gibi birçok âlim de kendisinden hadis dinlemişlerdir.²⁷⁰ İbn Cüreyc'in kıraat ilmindeki önemli yerine işaret edilmek üzere onun için 'kurrâların efendisi' denilmiş,²⁷¹ fıkıh ilmindeki saygın kişiliğine işaret edilmek üzere de 'fakîhu

²⁶¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 86.

²⁶² Bkz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, IV, 86.

²⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 64.

²⁶⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 326; ayrıca bkz. a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 307.

²⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 227.

²⁶⁶ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, IV, 87.

²⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 369.

²⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 339.

²⁶⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 54.

²⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 339-346.

²⁷¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 171.

ehli Mekke' ifadesi kullanılmıştır.²⁷² İbn Hibbân da onu Hicaz bölgesinin fakihlerinden ve kurrâsından saymıştır.²⁷³ Atâ b. Ebî Rebâh'ın ders halkasına katılmış, 17-19 yıl hoca-talebe ilişkisi devam etmiştir.²⁷⁴ Hocası Atâ b. Ebî Rebâh'a kendisinden sonra ilim meclisindeki yeri için kimi düşündüğü sorulduğunda İbn Cüreyc'i işaret etmiş²⁷⁵ ve onun için 'Hicaz gençlerinin efendisi' demiştir.²⁷⁶ Nitekim İbn Cüreyc de hocası Atâ'dan rivayet hususunda en güvenilir sayılmıştır.²⁷⁷ Ayrıca Ali b. Medînî "Yeryüzünde Atâ'yı İbn Cüreyc'den daha iyi bilen bir kimse yoktur" demiştir.²⁷⁸ Bununla birlikte o Nâfi'den rivayet hususunda da en güvenilirlerden sayılmıştır.²⁷⁹ Atâ'dan ilim tahsilini tamamladıktan sonra yedi yıl müddetle Amr b. Dînâr'a talebe olmuştur.²⁸⁰ İslâm tarihinde kitap yazan ilk kişinin İbn Cüreyc olduğu söylenmiştir.²⁸¹ Kendisi de "İlmi benim gibi tedvin eden hiç kimse olmadı" demiştir.²⁸² Yahya b. Maîn "Ashâb-u hadîs beş kişidir" diyerek İbn Cüreyc'i de o beş kişinin içinde zikretmiştir.²⁸³ Dârekutnî onun *tedlîs* yaptığını, *tedlîs*inden kaçınılması gerektiğini belirtmiş ve "*Tedlîsin* en kötüsü İbn Cüreyc'in *tedlîsidir*" demiştir.²⁸⁴ Zehebî ise İbn Cüreyc'i *sika* kabul etmiş ve onun *tedlîs* yaptığını belirtirken *sika* oluşu üzerinde icma' olduğuna özellikle dikkat çekmiştir.²⁸⁵ Ayrıca onun hakkında *imâm*, *allâme*, *hâfiz* ifadelerini de kullanmıştır.²⁸⁶ Nitekim İbn Sa'd²⁸⁷ ve İclî onun hakkında *sika* demişlerdir.²⁸⁸ Ebû Zür'a onu *imâmlardan* saymış, Ebû Hâtim de onun için *sâlihu'l hadîs* ifadesini kullanmıştır.²⁸⁹ Ahmed b. Hanbel de onun hadis alanında güvenilir kişilerden olduğunu belirtmiş²⁹⁰ ve '*kâle fülân* (filan dedi ki), *beleşani* (bana

²⁷² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, IV, 404.

²⁷³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 93.

²⁷⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 145; ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 356.

²⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 356.

²⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 147; ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 234.

²⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 496; III, 219; ayrıca bkz. Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, I, 78.

²⁷⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 357.

²⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, V, 423; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 404.

²⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 146.

²⁸¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 357.

²⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 146; ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 311-312.

²⁸³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 146.

²⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 405.

²⁸⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, IV, 404.

²⁸⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 325; ayrıca bkz. a. mlf., *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 169.

²⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 54.

²⁸⁸ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 104.

²⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 358.

²⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 258; ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 357.

ulaştı)' şeklindeki şeyh adı zikretmeksizin yaptığı rivayetlerin *munker* olduğunu, hocasının adını zikrederek, '*ahberanî* (bana haber verdi), *semi'tü* (ben işittim)' gibi lafızlarla yaptığı rivayetlerin ise güvenilir olduğunu söylemiştir. Ayrıca, onun kitabından yaptığı rivayetlerde sıkıntı olmayıp, hâfızasından yaptığı rivayetlerde dikkatli olunması gerektiğine de dikkat çekilmiştir.²⁹¹ İbn Hacer onun faziletli bir kimse olup *sika* olduğunu söyleyerek, *tedlîs* yaptığına ve *mürsel* rivayetlerinin bulunduğuna değinmiştir.²⁹² İbn Hibbân da onu *sika tedlîsçiler* arasında zikretmiştir.²⁹³ İbn Hırâş onun için sadûk ifadesini kullanmıştır.²⁹⁴ İbn Sa'd onun çok fazla hadis rivayet ettiğine işaret etmiştir.²⁹⁵ Rivayetleri Kütüb-i Sitte'de, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'inde, Taberânî'nin *el-Mu'cem'ul-Kebîr*'inde ve farklı hadis cüzlerinde bol miktarda yer almıştır.²⁹⁶ İbn Cüreyc hicri 150 yılında vefat etmiştir. Kaynaklarda vefat tarihi olarak bu tarihle birlikte farklı tarihler de zikredilmiştir.²⁹⁷

Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kuraşî (v. 114). Künyesi Ebû Muhammed olup, Yemen'in meşhur Cened şehrinde²⁹⁸ dünyaya gelmiş, Mekke'de yetişmiştir.²⁹⁹ Doğum tarihi olarak net bir bilgi olmayıp Hz. Ömer'in hilafeti döneminde³⁰⁰ veya Hz. Osman'ın hilafeti döneminde³⁰¹ veya da hicri 27 yılında dünyaya geldiği söylenmiştir.³⁰² Benî Fihri'den Habîbe bnt. Meysera b. Ebî Huseym'in veya Cumah ailesinin mevlâsıdır.³⁰³ Siyah tenli, basık burunlu, tek gözü kör, topal olarak tarif edilmiş, ömrünün sonuna doğru diğer gözü de görmez olmuş,³⁰⁴ Abdullah b. Zübeyr'le birlikteyken de bir kolu kesilerek çolak kalmıştır.³⁰⁵ Kendi döneminde ilim, amel ve itkân yönünden Mekke'de tâbiîn'in efendisi sayılan Atâ,³⁰⁶ birçok sahâbîyle

²⁹¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XII, 149-150; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 404.

²⁹² İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 385.

²⁹³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 93.

²⁹⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 406.

²⁹⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 54.

²⁹⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VI, 332.

²⁹⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 405.

²⁹⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 79 (dpnt. 1).

²⁹⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, XIII, 28.

³⁰⁰ Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, I, 98.

³⁰¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 30.

³⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 199.

³⁰³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 200.

³⁰⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 199; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 30.

³⁰⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 200.

³⁰⁶ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, V, 89; İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 199.

görüşmüş³⁰⁷ ve onlardan hadis rivayet etmiştir. Üsâme b. Zeyd, Câbir b. Abdullah, Zeyd b. Erkam, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb, Ebû'd-Derdâ, Ebû Hureyre, Hz. Peygamber'in hanımlarından Hz. Aişe ve Ümmü Seleme o sahâbîlerden bazılarıdır. Ebân b. Sâlih, İbrahim b. Meysera et-Tâifî, Eyyûb b. Musa el-Kuraşî, Evzâî, Amr b. Dînâr, Leys b. Sa'd, Mücâhid b. Cebr el-Mekkî ve Ebû Hanîfe Nu'man b. Sâbit gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet edenlerden bazılarıdır.³⁰⁸ Atâ b. Ebî Rebâh'ın ilim, amel ve faziletteki üstünlüğü birçok kimse tarafından dile getirilmiştir. Mekkeliler Abdullah b. Ömer'in başına soru sormak için toplandıkları zaman o, "Sizin aranızda İbn Ebî Rebâh gibi bir zat varken niçin benim etrafıma toplanıyorsunuz!" diyerek Atâ'yı övmüştür.³⁰⁹ Ebû Hanîfe de "Atâ'dan daha üstün birini görmedim" demiştir.³¹⁰ Ebû Ca'fer el-Bâkır da insanlara Atâ'yı tavsiye etmiş, onun kendisinden daha hayırlı olduğunu söyleyerek korkmadan, güç yetirebildiğiniz kadar Atâ'dan (hadis) alın demiştir.³¹¹ Mekke'de halkın fetva mercii olan Atâ'dan daha hayırlısının olmadığı, onun sorulan sorulara en güzel şekilde cevap verdiği söylenmiştir.³¹² Bir konu hakkında konuştuğunda kendisine "Bu ilim midir (hadis) yoksa kendi görüşün (re'y) müdür?" denildiğinde o, eğer söylediği hadisse 'ilim', kendi görüşüyse 're'yim (kendi görüşüm)' demiştir.³¹³ Ayrıca kaynaklarda onun re'y ile hüküm vermekten çekinerek isnâdı övdüğüne dair rivayetler de mevcuttur.³¹⁴ Bununla birlikte kaynaklarda onun bir yatağının olmayıp mescidde yattığı, giyiminde mütevazı olduğu ve insanlar arasında en güzel namazı onun kıldığı zikredilerek ibadet ve zühd yönüne de değinilmiştir.³¹⁵ İbn Sa'd, haccın menâsikini (rükünleri) en iyi bilen Atâ b. Ebî Rebâh olduğunu, bundan dolayı da hac konusunda zamanının en yetkili fakih olduğunu aktarmış, onun için *âlim*, *fakih*, *sika* ve *kesîru'l-*

³⁰⁷ Hz. Peygamber'in ashabından 200 kişiye yettiğini haber vermiştir. Bkz. Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VI, 464.

³⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 70-75.

³⁰⁹ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI, 330; Bir rivayete göre de bu sözü Abdullah b. Abbâs söylemiştir. Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 98; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 201.

³¹⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 98.

³¹¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 81; İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI, 330.

³¹² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 82, 84.

³¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 332.

³¹⁴ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, III, 314; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 203.

³¹⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 84, 87; a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 98.

hadîs ifadelerini kullanmıştır.³¹⁶ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiş,³¹⁷ Yahya b. Maîn, Ebû Zür'a³¹⁸ ve İclî onun için *sika* demişlerdir.³¹⁹ İbn Hacer de onun seçkin bir fakih ve *sika* olduğunu söylemiş, bununla birlikte çokça *irsâl* yaptığını ve 'ömrünün sonuna doğru zabtı zayıfladı' (*teğayyera bi-aharatin*) denildiğini ancak bu durumun (ömrünün sonuna doğru değişiminin) çok fazla olmadığını haber vermiştir.³²⁰ Üsâme b. Zeyd, Zeyd b. Hâlid el-Cühenî, Abdullah b. Ömer, Osman b. Affan, Ali b. Ebî Tâlib, Kâ'b el-Ahbâr Ya'lâ b. Ümeyye, Ebû Bekir es-Siddîk, Ebû Saîd el-Hudrî ve Ümmü Seleme, *irsâl* yaptığı isimlerden bazılarıdır.³²¹ Yahya b. Saîd el-Kattân, Mücâhid'in *mürsellerinin* Atâ'ya nispetle kendisine daha sevimli olduğunu söylemiştir. Ahmed b. Hanbel de Hasan el-Basrî ve Atâ'nın *mürselinden* daha zayıf bir *mürsel* olmadığını söylemiş, İbrahim en-Nehâî ve İbnü'l-Müseyyeb'in *mürsellerinde* sıkıntı olmadığını belirtmiştir. Mücâhid, İbrahim en-Nehâî ve Saîd b. el-Müseyyeb'e nispetle Atâ'nın *mürsellerinin* zayıf sayılmasında, onun herkesten rivayette bulunması ve bu hususta pek fazla titizlik göstermemiş olması öne çıkmıştır.³²² Zehebî, onun nüfuz sahibi olduğunu söylemiş ve onun hakkında *hüccet*, *imâm*, *şeyhu'l-islâm* ifadelerini kullanmıştır.³²³ Ömrünün sonuna doğru hâfıza bozukluğu yaşadığı, İbn Cüreyc ve Kays b. Sa'd'ın da kendisini terk ettikleri söylenmişse de Zehebî, onun kabul edilmiş (razı olunmuş) *sebt* olduğunu, terkten kastın ıstilahî manada olmayıp örfî manada olduğunu söylemiştir. Yani İbn Cüreyc ve Kays b. Sa'd yaşının ilerlemesinden dolayı bazı duyularını yitirmiş olan Atâ'yı terk etmemişler, ancak önceki aldıklarıyla yetinerek, unutkanlığından sonra (önceki duyduklarıyla karışmaması için) ondan hadis yazmamışlardır.³²⁴ Atâ b. Ebî Rebâh hicri 114 yılında vefat etmiştir.³²⁵ Kaynaklarda hicri 115 veya 116 yılında vefat ettiği de söylenmiştir.³²⁶

³¹⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, XIII, 29; II, 332; Onun hac konusunda fetvasının alınması hususunda, ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 82.

³¹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 198-199.

³¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI, 331.

³¹⁹ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 135.

³²⁰ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 13, 14.

³²¹ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 14.

³²² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, V, 90; a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 86.

³²³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, V, 90; a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 78.

³²⁴ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, V, 90; a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 87; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 203.

³²⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, V, 326.

³²⁶ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 346.

● Hadis Atâ b. Ebî Rebâh'dan rivayet edilmiştir. Senedde ismi geçen Yahya b. Süleym'in *sadûk* ve *seyyü'l-hıfz* olduğu, Buhârî ve Müslim'in eserlerinde onun rivayetlerine *i'tibâr* için de olsa yer verdikleri söylenmiştir. İbn Cüreyc ise *sika* olup *tedlîs* yapmakla meşhur olmuştur. Onun Atâ'nın rivayetlerini en iyi bilen olduğu söylenmiş, ancak onun bizzat hocasının adını zikretmeden *sema*'a delalet etmeyen lafızlarla yaptığı rivayetleri *munker* sayılmıştır. Atâ b. Ebî Rebâh'ın da çokça *irsâl* yaptığına ve *mürsellersinin* zayıf sayıldığı zikredilmiştir. Hadis -sırasıyla- (iki kere) 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize tahdîs etti) ve 'بلغني' (beleşânî=bana ulaştı) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

4. İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde geçen senedler

İbrahim b. Muhammed b. Yusuf el-Firyâbî> Eyyûb b. Süveyd> Ebû Bekr el-Hüzelî> Şehr b. Havşeb> Ebû Zer el-Ğıfârî tarîki.³²⁷

İbrahim b. Muhammed b. Yusuf b. Serc el-Firyâbî (v. ?). Künyesi Ebû İshâk olup, Beytü'l-Makdis'te ikamet etmiştir.³²⁸ Hassan b. Abdullah el-Mısrî, Müemmil b. İsmail, el-Heysen b. Cemîl ve el-Velîd b. Müslim gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir.³²⁹ İbn Mâce, Bakî b. Mahled el-Endülisî, Ebû Zür'a Ubeydullah b. Abdulkerim er-Râzî ve Ebû İsmail Muhammed b. İsmail et-Tirmizî gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.³³⁰ Ondan hem hadis dinlemiş, hem de hadis rivayet etmiş birisi olarak Ebû Hâtim er-Râzî'ye İbrahim b. Muhammed hakkında sorulduğunda onun için *sadûk* ifadesini kullanmıştır.³³¹ İbn Hacer onu cerhin onuncu mertebesinde saymıştır.³³² es-Sâcî, onun *munker* hadis rivayet ettiğini ve yalan söylediğini söylemiş,³³³ Ebû'l Feth el-Ezdî de onun için *sâkit* ifadesini kullanmıştır.³³⁴ Ancak Zehebî el-Ezdî'yi cerh konusunda sıkıntılı bularak bu sözünün dikkate

³²⁷ İbn Mâce, "Talâk", 16, hn. 2043.

³²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 191.

³²⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 192.

³³⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, II, 192-193.

³³¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 131.

³³² İbn Hacer, Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 98.

³³³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 161.

³³⁴ Moğultay, *el-İkmâl*, I, 287.

alınmayacağını söylemiştir.³³⁵ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiş,³³⁶ Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî de onun için *sika-meşhûr* ifadesini kullanmıştır.³³⁷ Ayrıca Nâfi' 'in onu kitabında güvenilir olarak zikretmesi ve sadece *sikalardan* hadis rivayet eden Bakî b. Mahled'in de ondan hadis rivayet etmesi İbrahim b. Muhammed'in *sika* olduğu yönündeki görüşü destekler mahiyettedir.³³⁸

Eyyûb b. Süveyd er-Remlî el-Hımyerî es-Şeybânî (v. 202). Künyesi Ebû Mes'ûd'tur.³³⁹ Süfyân es-Sevrî, Abdurrahman b. Amr el-Evzâi, Mâlik b. Enes ve Üsâme b. Zeyd el-Leysî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Hammâd b. Humeyd el-Askalânî, Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, Hişâm b. Hâlid el-Ezrak ve Yunus b. Abdulâlâ es-Sadefî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmiştir.³⁴⁰ İbn Hacer, *sadûk* olduğunu söylemiş ve onun hakkında *yuhtu 'u* lafzını kullanmıştır.³⁴¹ Ukaylî, onu *ed-Duafâ* isimli eserinde zikretmiş,³⁴² Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvud da onun için *za 'îf* demiştir.³⁴³ Yahya b. Maîn onun hakkında *leyse bi-şey*' ve *yesriku'l ehâdis* (hadis hırsızlığı yapar/rivayet hakkına sahip olmadığı hadisleri rivayet eder) ifadesini³⁴⁴ Nesâî *leyse bi-sika*³⁴⁵ ve *metrûku'l-hadis* ifadesini,³⁴⁶ Buhârî, *yetekellemûne fih* ifadesini,³⁴⁷ Ebû Hâtim de *leyyinü'l-hadis* ifadesini kullanmıştır.³⁴⁸ Tirmizî, İbnü'l Mübârek'in onun hadisini terk ettiğini söylemiştir.³⁴⁹ İbn Hibbân *es-Sikât*'ında ona yer vermiş, hâfızasının kötü olduğunu³⁵⁰ ve hata yaptığını söylemiştir.³⁵¹ Ayrıca onun haberleri, oğlunun kendisinden rivayeti olmadan derinlemesine incelendiğinde çoğu doğru olarak bulunduğu için, oğlu Muhammed b. Eyyûb'un kendisinden yaptığı

³³⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 186.

³³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 77.

³³⁷ Moğultay, *el-İkmâl*, I, 287.

³³⁸ Bkz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, I, 98.

³³⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 125.

³⁴⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 474-475.

³⁴¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 160.

³⁴² Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 129.

³⁴³ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 23; Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 161

³⁴⁴ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 347. *Yesriku'l-hâdis*: Sehâvî'ye göre cerhin üçüncü mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sîgadır. Böyle bir ravinin rivayet ettiği hadis hiçbir suretle alınmaz. Bkz. Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstislahları Sözlüğü*, İFAV, İstanbul, 2016, s. 331.

³⁴⁵ Nesâî, *ed-Duafâ*, 47.

³⁴⁶ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 161.

³⁴⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 417.

³⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 250.

³⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 405.

³⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 125.

³⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 476.

rivayetlerden kaçınılması gerektiğini belirtmiştir.³⁵² Zehebî, İbn Hibbân'ın onu *es-Sikât*'ında zikretmesinin şaşılacak bir durum olup, İbn Hibbân'ın onu kitabına almakla iyi yapmadığını söylemiştir.³⁵³ İbn Adî, onun, Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir, İbn Cüreyc, Evzâî, Sevrî gibi tanınmış hocalardan *sahîh* ve *hasen* hadisinin olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte onun, *sika* râvîlerin üzerinde tevafuk ettikleri ve tevafuk etmedikleri hadisinin bulunduğunu, ayrıca onun hadisinin zayıf olarak yazıldığını da söylemiştir.³⁵⁴ Ebû Dâvud, Tirmizî ve İbn Mâce ondan hadis rivayet etmişlerdir.³⁵⁵ Eyyûb b. Süveyd hicri 202 yılında, denizde boğularak vefat etmiştir.³⁵⁶ Kaynaklarda bu tarihle birlikte 193 ve 251 tarihleri de zikredilmiştir.³⁵⁷

Ebû Bekr el-Hüzelî el-Basrî (v. 167). İsmi Sûlmâ b. Abdullah b. Sûlmâ olup, Ebû Bekr künyesiyle meşhur olmuştur.³⁵⁸ Bazı kaynaklarda isminin Ravh olduğu da söylenmiştir.³⁵⁹ O Humeyd b. Abdurrahman el-Hımyerî'nin torunudur (kızının oğlu).³⁶⁰ Hasan el-Basrî, Seleme b. Cünâde el-Hüzelî, İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime, Katâde b. Diâme ve Muhammed b. Sîrîn gibi isimlerden hadis rivayet etmiştir. İsmail b. Ayyâş, Süfyân b. Uyeyne, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Müslim b. İbrahim ve Veki' b. el-Cerrah da kendisinden hadis rivayet eden âlimlerden bazılarıdır.³⁶¹ Şu'be'ye Ebû Bekr el-Hüzelî hakkında sorulduğunda o "Beni bırakın da istifra etmeyeyim" demiştir.³⁶² Amr b. Ali de Yahya ve Abdurrahman'ın Ebû Bekr el-Hüzelî'den kesinlikle herhangi bir şey rivayet ettiklerini işitmediğini bildirmiştir.³⁶³ İbn Hacer onun *ahbârî* ve *metrûku'l-hadîs* olduğunu söylemiş,³⁶⁴ Nesâî de aynı şekilde onun *metrûku'l-hadîs* olduğunu bildirmiştir.³⁶⁵ Ğunder, Ebû Bekr el-Hüzelî'nin imâmları olduğunu ancak onun yalan söylediğini, Ebû Hâtim ise onun *leyyinü'l-hadîs* olduğunu,

³⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 125.

³⁵³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 457.

³⁵⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 28.

³⁵⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 477.

³⁵⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 432; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, III, 477.

³⁵⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, I, 417; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 406.

³⁵⁸ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, III, 277; İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 241.

³⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIII, 159.

³⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 313.

³⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIII, 159.

³⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 313.

³⁶³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 456.

³⁶⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 163.

³⁶⁵ Nesâî, *ed-Duafâ*, 116.

hadisinin yazılacağını ancak *hüccet* olmayacağını haber vermiştir.³⁶⁶ Zehebî de aynı şekilde onun için *leyyinü 'l-hadîs* ve *sâhibu 'l-hasen* ve *vâhî* ifadelerini kullanmıştır.³⁶⁷ Buhârî onun, Hasan el-Basrî ve İkrime gibi kimselerin yanında hüccet olmadığını (*leyse bi'l hâfiz*) söylemiştir.³⁶⁸ Dârekutnî onu *ed-Duafâ*'sında zikretmiştir.³⁶⁹ Ebû Zür'a onun hakkında *za 'îf* ifadesini³⁷⁰ Yahya b. Maîn ise *leyse bi-şey'* ve *leyse bi-sika* ifadelerini kullanmıştır. Ebû Bekr el-Hüzelî hicri 167 yılında vefat etmiştir.³⁷¹

Şehr b. Havşeb el-Eş'ârî eş-Şâmî (v. 100). Künyesi Ebû Saîd'tir. Bununla birlikte künyesinin Ebû Abdullah, Ebû Abdurrahman, Ebû'l-Ca'd olduğu da söylenmiştir.³⁷² Hz. Osman'ın hilafeti zamanında dünyaya gelmiş, hicri elliden sonra Hz. Muaviye döneminde ilim öğrenmeye başlamıştır.³⁷³ Tâbiîn âlimlerinin büyüklerinden olup, sahâbeden Esmâ bnt. Yezîd el-Ensârî'nin âzatlısıdır.³⁷⁴ Ebû Zer el-Ğîfârî, Selmân el-Fârisî, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Ebû Hureyre, efendisi Esmâ bnt. Yezîd b. es-Seken, Hz. Peygamber'in hanımlarından Âişe, Ümmü Habîbe bnt. Ebî Süfyân ve Ümmü Seleme gibi birçok sahâbeden hadis rivayet etmiştir. Katâde, İbrahim b. Abdurrahman eş-Şeybânî, Sâbit el-Bünânî, Simâk b. Harb, Hişâm b. Urve ve Ebû Bekr el-Hüzelî gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.³⁷⁵ O, Kur'ân-ı Kerîm'i yedi defa İbn Abbâs'a arz ettiğini (okuduğunu) söylemiştir.³⁷⁶ Eyyûb b. Ebî Huseyn en-Nedebî şöyle demiştir: "Ben İbn Ömer'e, İbn Abbâs'a, İkrime'ye ve Şehr b. Havşeb'e Kur'ân okudum. Ancak Allah'ın kitabını Şehr b. Havşeb gibi okutan başka birini görmedim."³⁷⁷ Şehr b. Havşeb'in hadisinin diğer insanların hadisine benzemediği, sanki onun Resûlullah'ın devesinin dizginlerini tutmak için can attığı haber verilmiştir.³⁷⁸ İclî,³⁷⁹ Ya'kûb b. Şeybe ve Ya'kûb b.

³⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, IV, 313,314.

³⁶⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, c. III, s. 277, c.VII, s. 334.

³⁶⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, IV, 198.

³⁶⁹ Dârekutnî, *ed-Duafâ ve 'l-Metrûkîn*, thk. Mevfik b. Abdullah b. Abdülkâdir, Mektebetü'l Meârif, Riyâd-Suûdî Arabistan, 1984 (1. Baskı), s. 223.

³⁷⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve 't-Ta'dîl*, IV, 314.

³⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXIII, 160.

³⁷² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 369.

³⁷³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 378.

³⁷⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 372.

³⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 579, 581.

³⁷⁶ Moğultay, *el-İkmâl*, VI, 303.

³⁷⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 586.

³⁷⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 376.

³⁷⁹ İclî, *Marîfetü's-Sikât*, I, 461.

Süfyân onun *sika* olduğunu söylemiş,³⁸⁰ Yahya b. Maîn de onun için *sika*, *sebt* ifadelerini kullanmıştır.³⁸¹ Ahmed b. Hanbel'e Şehr b. Havşeb sorulunca, hadisinin ne kadar da iyi olduğunu söylemiş ve onu *tevsiik* etmiştir.³⁸² Tirmizî de Buhârî'nin Şehr b. Havşeb'in durumunu kuvvetlendirdiğini ve onun için *hasenu'l-hadîs* dediğini haber vermiştir.³⁸³ Ebû Zür'a onun hakkında *la be'se bih* ifadesini³⁸⁴ İbn Adî³⁸⁵ ve Nesâî de onun için *leyse bi'l-kavî* ifadesini kullanmışlardır.³⁸⁶ Bununla birlikte İbn Adî, onun hadisinin *hüccet* olmayacağını da söylemiştir.³⁸⁷ İbn Sa'd³⁸⁸ ve Musa b. Harun, onun için *za'îf* demişlerdir.³⁸⁹ Şu'be b. Haccâc onun hadisini terk etmiş,³⁹⁰ onu önemsememiştir.³⁹¹ Abdurrahman b. Mehdî ondan hadis rivayet ederken Yahya b. Saîd ondan hadis rivayet etmemiştir.³⁹² Ali b. el-Medînî'ye Şehr b. Havşeb'in hadisi hakkında sorulduğunda o, kendisinden hadis rivayet ettiğini söylemiştir. Ayrıca Abdurrahman b. Mehdî'nin ondan hadis rivayet ettiğini belirterek, kendisinin bir adamı terk etmesi için Abdurrahman b. Mehdî ve Yahya b. Saîd'in o adamın terki hususunda ittifak etmeleri gerektiğini söylemiştir.³⁹³ Ebû Hâtim Şehr b. Havşeb'in kendisine Ebû Harun el-Abdî ve Bîşr b. Harb'den daha sevimli olduğunu ancak hadisinin *hüccet* olmayacağını söylemiştir.³⁹⁴ İbn Hacer onun için *sadûk* ifadesini kullanmış, onun çokça *irsâl* yaptığını ve *vehminin* olduğunu haber vermiştir.³⁹⁵ Şehr b. Havşeb için *terekûh* ifadesi de kullanılmış, bir şeyle itham edilerek *ta'n* edilmiş, zayıf sayılmıştır.³⁹⁶ Şehr b. Havşeb'in tek başına rivayet ettiği hadislerin delil olarak alınmadığı, ancak *mutâba'at* ve *şevâhid* olarak o rivayetlere *i'tibâr* edildiği söylenmiş, Müslim de *makrûnen* (*sika* bir râvînin rivayetiyle birlikte zikrederek) ondan hadis

³⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 585.

³⁸¹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 170, 335.

³⁸² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 383; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, III, 391; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 584.

³⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 584; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 374.

³⁸⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 383.

³⁸⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 64.

³⁸⁶ Nesâî, *ed-Duafâ*, 134.

³⁸⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 64.

³⁸⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 452.

³⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 370.

³⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 383.

³⁹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 581.

³⁹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 383.

³⁹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 583.

³⁹⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 383.

³⁹⁵ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 122.

³⁹⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, II, 570, 571; İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 459; Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, III, 135.

rivayet etmiştir..³⁹⁷ Şehr b. Havşeb hicri 100 yılında vefat etmiştir.³⁹⁸ Kaynaklarda vefat tarihi olarak, ihtilafı birlikte,³⁹⁹ hicri 98, 111 ve 112 tarihleri de kaydedilmiştir.⁴⁰⁰

Ebû Zer Cündeb b. Cünâde el-Ğıfârî (v. 32). Ebû Zer künyesiyle ön plana çıkmış, bundan dolayı da asıl ismi arka planda kalmıştır. İsmi Cündeb, Büreyr, Berîr, Yezîd ve Yüreyr olduğu, babasının isminin de Abdullah veya Seken olduğu rivayet edilmiştir.⁴⁰¹ Doğru ve meşhur olan kanaat ise, isminin Cündeb b. Cünâde olduğu yönündedir.⁴⁰² Annesi ise Ğıfâr kabilesinden Remle bnt. Vek'îa'dır.⁴⁰³ Hz. Ebû Zer (r.) İslâm'ı ilk kabul edenlerden olup, sahâbenin büyükleri ve faziletliileri arasında sayılmıştır. Nitekim onun İslâm'a giren dördüncü veya beşinci kişi olduğu söylenmiştir.⁴⁰⁴ Bununla birlikte Müslüman olmadan önce onun kabilesinin en gözü pek ve en cesuru olduğu, yol kesip, yağmacılık yaptığı⁴⁰⁵ ancak İslâmiyet'i kabul etmeden üç sene önce bu işleri bırakarak Allah'a ibadet etmeye başladığı da nakledilmiştir.⁴⁰⁶ Kaynaklarda Hz. Ebû Zer'in Hz. Peygamber'in risaletini duyunca kardeşini bilgi alması için Mekke'ye gönderdiği, kardeşinin geri döndüğünde Hz. Peygamber'in güzel ahlakı emrettiğini ve sözlerinin herhangi bir şiiire benzemediğini söylemesi üzerine Ebû Zer'in Mekke'ye gittiği ve birçok zorluktan sonra Hz. Peygamber'i bularak İslâm'ı kabul ettiği rivayet edilmiştir.⁴⁰⁷ Hz. Peygamber yağmacılığıyla meşhur Ğıfar kabilesinden birisinin gelerek Müslüman olmasına şaşırılmış ve şaşkınlığını "Allah dilediğine hidayet eder" diyerek dile getirmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber kendi kabilesini İslâmiyet'e davet etmek için onu kabilesinin yanına geri göndermiştir. Hz. Ebû Zer de Hz. Peygamber'den aldığı görevi aynen

³⁹⁷ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 122.

³⁹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, IV, 259.

³⁹⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 378.

⁴⁰⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 452; Moğultay, *el-İkmâl*, VI, 303-305.

⁴⁰¹ İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y., c. VII, ss. 60-61; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 46, 49.

⁴⁰² İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1996 (1. Baskı), c. VI, s. 96.

⁴⁰³ İbn Abdilber, *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, tahrîc: Âdil Mürşid, Dâru'l-Â'lâm, Amman-Ürdün, 2002 (1. Baskı), s. 110.

⁴⁰⁴ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 96; ayrıca bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 110.

⁴⁰⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 208.

⁴⁰⁶ Ebû Nuaym, *Ma'rifeti's-Sahâbe li Ebî Nuaym*, I-VII, thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzi, Dâru'l Vatan li'n-Neşr, Riyâd-Suûdi Arabistan, 1998 (1. Baskı), c. II, s. 557.

⁴⁰⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 61-62.

yerine getirmiş ve onun gayretleri sayesinde kabile halkının yarısı Müslüman olmuştur.⁴⁰⁸ Bedir, Uhud ve Hendek Gazvesi'ne katılamamış, Hendek Gazvesi'nden sonra Medine'ye gelmiş ve Hz. Peygamber'in vefatına kadar onun yanından ayrılmamış ve onun hizmetinde bulunmuştur.⁴⁰⁹ Hz. Ebû Bekir'in vefatından sonra Şam'a gitmiş, Hz. Osman döneminde ise (kenz/servet hakkındaki görüşlerinden dolayı)⁴¹⁰ Muaviye (r.) ile araları açılmış, Muaviye'nin şikâyeti üzerine Hz. Osman onu Rebeze'ye göndermiştir (Bir rivayete göre de kendi isteğiyle gitmiştir⁴¹¹). Nitekim ömrünün sonuna kadar da orada kalmıştır. O, yaşamı boyunca Hz. Peygamber'den aldığı emirler doğrultusunda hareket etmiştir. Yöneticilerde sünnete aykırı olarak gördüğü hususları açıkça dile getirmiş ancak onlara ittiba ve sözlerini dinleme hususunda kusur etmemiştir.⁴¹² Ayrıca yöneticilik isteğini Hz. Peygamber'in uygun bulmaması üzerine ölünceye kadar devlet görevine talip olmamıştır.⁴¹³ Onun ashab-ı kirâm arasında, zühd, doğru sözlülük, bildiklerini yaşama ve her zaman hakkı haykırma hususlarında farklı bir yeri olmuştur. Nitekim onun bildiği konuları açıklamaktan geri durmadığı, Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'ın hilafetleri döneminde fetva gerektiren hususlarda fetva verdiği nakledilmiştir.⁴¹⁴ Bununla birlikte Hz. Peygamber'in ümmeti içinde zühd ve tevazu konusunda Hz. Ebû Zer'i İsâ b. Meryem'e benzettiği ve onun hakkında "Gökkubbenin altında ve yeryüzünün üstünde Ebû Zer'den daha doğru sözlü kimse yoktur" buyurduğu nakledilmiştir.⁴¹⁵ İbn Abbâs, Enes b. Mâlik, İbn Ömer gibi sahâbîler başta olmak üzere, Abdurrahman b. Ğanem, Abdullah b. es-Sâmit, Saîd b. Müseyyeb ve Atâ b. Yesâr gibi birçok isim ondan hadis rivayet etmiştir. Hz. Ebû Zer'in rivayet ettiği hadis sayısı da 281 olarak tespit edilmiştir.⁴¹⁶ Hz. Ebû Zer –farklı tarihler zikredilmiş olmakla birlikte- h. 32 yılında Rebeze'de vefat etmiştir. Bir rivayete göre cenaze namazını bir kabile ile o bölgeden geçmekte olan Abdullah b. Mes'ûd kıldırılmıştır. Abdullah b. Mes'ûd vefat edenin Ebû

⁴⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 208-209; ayrıca bkz. İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 97.

⁴⁰⁹ Ebû Nuaym, *Ma'rifetü's-Sahâbe*, II, 562.

⁴¹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 212-213.

⁴¹¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 218.

⁴¹² İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 110-111.

⁴¹³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 217.

⁴¹⁴ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 112; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 46-47.

⁴¹⁵ Tirmizî, *el-Câmiu'l-Kebîr*, "Menâkıb", 35, hn. 3801, 3802 (thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1998).

⁴¹⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 46-47, 75.

Zer olduğunu öğrenince çok fazla ağlamış ve Hz. Peygamber'in Ebû Zer hakkındaki sözünü hatırlayarak, "O yalnız yaşadı, yalnız öldü ve yalnız diriltilecektir, ona müjdeler olsun, Hz. Peygamber doğru söyledi" demiştir. Kaynaklarda Hz. Ebû Zer'in öldüğü zaman arkasında kayda değer bir miras bırakmadığı, evinde kefen için yetecek kadar bir bez bile bulunmadığı, bundan dolayı bir gencin kendisine ait bezlerle Ebû Zer'i kefenleyip cenaze namazını kıldırıldığı da zikredilmiştir.⁴¹⁷

● Hadis Ebû Zer el-Ğifârî'den rivayet edilmiş, senedde ismi geçen İbrahim b. Muhammed *sika* sayılmıştır. Bununla birlikte Eyyûb b. Süveyd için zayıf râvîlere delalet eden lafızlar kullanılmıştır. Ebû Bekr el-Hüzelî için de *metrûku'l-hadîs* gibi ağır ifadeler kullanılmıştır. Ayrıca onun hocası Şehr b. Havşeb'in rivayetlerinin de *mutâba'at* ve *şevâhid* olarak alınacağı, Müslim'in onun rivayetlerini *makrûnen* rivayet ettiği bildirilmiştir. Hadis -sırasıyla- (üç kere) 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize tahdîs etti) ve (iki kere) 'عَنْ' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

Muhammed b. Musaffâ el-Hımsî> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs tarîki.⁴¹⁸

Muhammed b. Musaffâ b. Bühlûl el-Kuraşî el-Hımsî (v. 246). Künyesi Ebû Abdullah'tır.⁴¹⁹ Bakıyye b. el-Velîd, Süyfân b. Uyeyne, Ali b. Ayyâş, Muhammed b. Harb ve el-Velîd b. Müslim gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Ebû Dâvud, Nesâî, İbn Mâce, Bakî b. Mahled el-Endelüsî, Ebû Hâtim er-Râzî ve Ebû Zür'a ed-Dımaşkî de kendisinden hadis rivayet eden önemli muhaddislerden bazılarıdır.⁴²⁰ Sâlih b. Muhammed el-Bağdâdî, onun karıştırdığını, *munker* hadisler rivayet ettiğini haber vermiş ve onun *sadûk* olmasını ümit ettiğini söylemiştir.⁴²¹ Zehebî onun için *Siyer*'inde *hâfiz* ve *imâm* demiş,⁴²² *Mîzân*'ında ise *sadûk*, *meşhûr* ifadelerini kullanmış, bir başka cümlesinde de onun hadis âlimlerinden olup, sünnet sahibi *sika* olduğunu söylemiştir.⁴²³ İbn Hacer de onun *sadûk* olup, *evhâmının* olduğunu ve *tedlîs*

⁴¹⁷ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 111; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 74-75; İbnü'l Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, thk. Hâlid Mustafa Tartûsî, Dâru'l Kitâbu'l Arabî, Beyrut-Lübnan, 2012, s. 215-216.

⁴¹⁸ İbn Mâce, "Talâk", 16, hn. 2045.

⁴¹⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 94.

⁴²⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 466, 468.

⁴²¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 461.

⁴²² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 94.

⁴²³ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, VI, 339.

yaptığını haber vermiştir.⁴²⁴ Ebû Zür'a da, onun yaptığı tedlîsin *tedlîsu's-şuyûh* türünden olduğunu söylemiştir.⁴²⁵ İbn Hibbân, onu *es-Sikât*'ında zikretmiş ve hata yaptığını söylemiştir.⁴²⁶ Ondan hadis yazmış ve hadis rivayet etmiş olan Ebû Hâtim'e Muhammed b. Musaffâ'nın durumu sorulduğunda onun *sadûk* olduğunu söylemiştir.⁴²⁷ Nesâî, onun hakkında *sâlih* ifadesini,⁴²⁸ Mesleme b. Kâsım da *sika-meşhûr* ifadesini kullanmıştır.⁴²⁹ *Hasenü'l-hadîs* olan Muhammed b. Musaffâ'nın *tevsîke* daha yakın olduğu söylenmiştir. Nitekim sadece *sikalardan* hadis rivayet eden Ebû Dâvud, Bakî b. Mahled gibi muhaddislerin ondan hadis rivayet etmiş olması, *sadûk* ifadesini genellikle hocalarından *sika* olanlar için kullanmış olan Ebû Hâtim'in de onun için *sadûk* ifadesini kullanarak ondan hadis rivayet etmesi, bu durumu destekler mahiyettedir.⁴³⁰ Muhammed b. Musaffâ ömrünün sonunda hacetmiş, hicrî 246 yılının zilhicce ayında, Mina'da vefat etmiştir.⁴³¹

Velîd b. Müslim el-Kuraşî ed-Dımaşkî (v. 195). Künyesi Ebû'l-Abbâs olup hicri 119 yılında dünyaya gelmiştir.⁴³² O, humustan bir pay olarak Mesleme b. Abdümelik'in ailesinin hizmetine (köle olarak) verilmiştir. Daha sonra Benî Hâşim'in (Abbâsiler) iktidara gelmesiyle birlikte onların mülkiyetine geçmiştir. Efendisi Sâlih b. Ali tarafından oğlu Fadl b. Sâlih'e hediye edilmiş, o da onu ve ailesini âzat etmiştir. Buna rağmen Velîd b. Müslim önceki sahiplerinden olan, Mesleme ailesinden Saîd b. Mesleme'ye giderek kölelik ücretini ödemiş ve bizzat kendisi hürriyetini kazanmıştır.⁴³³ İshâk b. Ubeydullah b. Ebî Müleyke, Süfyân es-Sevrî, Abdullah b. Lehâ, Abdurrahman b. Amr el-Evzâî, Leys b. Sa'd, Mâlik b. Enes, Muhammed b. Râşid el-Mekhûlî, Muhammed b. Aclân ve Ebû İshâk el-Fezârî gibi birçok âlimden hadis rivayet etmiştir. Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râhûye, Ali b. Medîni, Muhammed b. Musaffâ el-Hımsî ve Yahya b. Musa el-Belhî de kendisinden hadis rivayet eden

⁴²⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 319.

⁴²⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 461.

⁴²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 101.

⁴²⁷ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 104.

⁴²⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 468.

⁴²⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 461.

⁴³⁰ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 319.

⁴³¹ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, VI, 339.

⁴³² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 222.

⁴³³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 475

âlimlerden bazılarıdır.⁴³⁴ O, Yahya b. el-Hâris ez-Zimârî ve Saîd b. Abdülazîz'den kıraat okumuş, Hişâm b. Ammâr ve Rebi' b. Sa'leb'e kıraat okutmuştur.⁴³⁵ Ali b. el-Medînî Şamlılar arasında onun bir benzerini görmediğini⁴³⁶ ve onun ilminin çok olduğundan bahsetmiş,⁴³⁷ Ahmed b. Hanbel de Şamlılar arasında ondan daha zekisini görmediğini ve Şam'da en fazla hadis rivayet edenlerden biri olduğunu söylemiştir.⁴³⁸ Ayrıca onun uzun rivayetleri ve melâhim hadislerini aktarma hususundaki maharetinden bahsedilmiş,⁴³⁹ onun için "Allah Ebû'l-Abbâs'a rahmet etsin, o ilimle meşgul olmuş, ilme önem veren⁴⁴⁰, meğâziye dair rivayetleri ezberlemede mahir bir kişiydi" denilmiştir.⁴⁴¹ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiş,⁴⁴² İbn Sa'd, hadisinin ve ilminin çok olup *sika* olduğunu söylemiş,⁴⁴³ İclî⁴⁴⁴ ve İbn Adî onun için *sika*⁴⁴⁵, Ebû Hâtim de *sâlihu'l-hadîs* ifadesini kullanmıştır.⁴⁴⁶ Zehebî, onu *Şam ehlinin âlimi, ilmin kabî, sika, imâm ve hâfız* olarak zikretmiştir.⁴⁴⁷ İbn Hacer ise onun *sika* olduğunu ancak çokça *tedlîs* ve *tesviye* yaptığını söylemiştir.⁴⁴⁸ Mervân b. Muhammed, Velîd b. Müslim'in, Evzâî'nin hadisinin âlimi (taniyan, en iyi bilen) olduğunu söylemiştir. Ayrıca o, "Evzâî'nin hadislerini Velîd b. Müslim'den yazdıysanız başkalarına ait rivayetlerden kaçırıldıklarınıza üzülmeyin" demiştir.⁴⁴⁹ Ancak, Velîd b. Müslim'in Evzâî'den yaptığı nakillerde *tedlîs* ve *irsâl* yaptığı söylenmiştir. Nitekim o, İbn Ebî's-Sefer kanalıyla aldığı Evzâî'nin rivayetlerini, *kezzâb* sayılan İbn Ebî's-Sefer'i atlayarak 'Evzâî dedi ki' şeklinde rivayet etmiştir. Ayrıca Evzâî'nin zayıf râvîler vasıtasıyla Nâfi', Atâ ve Zührî'den naklettiği rivayetleri Velîd b. Müslim, zayıf râvîleri atlayarak rivayet etmiştir.⁴⁵⁰ Zehebî, Velîd b. Müslim'in *tedlîs*inden dolayı,

⁴³⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 86-91.

⁴³⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 211, 213.

⁴³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 93.

⁴³⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, VII, 141.

⁴³⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 152.

⁴³⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 303.

⁴⁴⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 17.

⁴⁴¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 303.

⁴⁴² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 222.

⁴⁴³ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 475.

⁴⁴⁴ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 343.

⁴⁴⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 304.

⁴⁴⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 17.

⁴⁴⁷ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 302; a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 211, 212.

⁴⁴⁸ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 67.

⁴⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 17.

⁴⁵⁰ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, VII, 142; Dârekutnî, *ed-Duafâ*, 415.

hocalarından *semâ* 'ını açıkça belirtmediği durumlarda ona itimat edilmeyeceğini, *semâ* 'ını açıkça belirterek yaptığı rivayetlerde ise onun *hüccet* olabileceğini söylemiştir.⁴⁵¹ Ahmed b. Hanbel, Velîd b. Müslim'in çokça hata yaptığını,⁴⁵² hadislerinin karıştırıldığını ve onun *munker* rivayetlerinin olduğunu söylemiştir. Ayrıca o, Velîd b. Müslim'in *mevkûf* ve *maktu* ' rivayetleri *merfû* ' olarak rivayet etmesinden dolayı onu 'raffâ' ' olarak zikretmiştir.⁴⁵³ Meğâzî ve melâhim rivayetleri konusunda öne çıkan Velîd b. Müslim'in yetmiş tane kitap yazdığı söylenmişse de Zehebî'ye göre bunlar büyük hacimli (ciltli) eserler olmayıp, küçük cüzlerdir.⁴⁵⁴ İbn Cevsâ, bu eserleri yazanın (iyice öğrenenin) kadılık için yeterli sayılacağını haber vermiştir.⁴⁵⁵ Velîd b. Müslim hicri 194 yılında hacca gitmiş,⁴⁵⁶ hacdan dönüş yolunda Zülmerve mevkiinde, İbnü'r-Rebi' b. Sebre el-Cühenî'nin evinde misafirken, hicri 195 yılının muharrem ayında vefat etmiştir. Kaynaklarda hicri 196 senesinde vefat ettiği söylene de bu görüş pek fazla itibar görmemiştir.⁴⁵⁷

Abdurrahman b. Amr b. Yuhmed Ebû Amr el-Evzâî (v. 157). Hicri 88 yılında,⁴⁵⁸ Ba'belek'te dünyaya gelmiştir.⁴⁵⁹ İsmi Abdülazîz olup kendisini Abdurrahman olarak isimlendirdiği söylenmiştir.⁴⁶⁰ O küçük yaşta yetim babasını kaybettiğinden dolayı yetim ve fakir olarak annesinin yanında yetişmiş,⁴⁶¹ Ömer b. Abdülazîz'in hilafeti döneminde buluş çağında olduğunu söylemiştir.⁴⁶² 'Evzâî' nisbesinin kendisine nereden geldiği hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş, Şam yakınlarındaki Evzâ' bölgesinde ikamet ettiği için bu yere nispetle anıldığı söylenmiştir.⁴⁶³ Atâ b. Ebî Rebâh, Amr b. Şuayb, Mekhûl, Katâde, Zührî, Abdurrahman b. el-Kâsım, Alkame b. Mersed, Hz. Ömer'in âzatlısı Nâfi', ve

⁴⁵¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 304; a. mlf., *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 142.

⁴⁵² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 96.

⁴⁵³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 155.

⁴⁵⁴ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 303; a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 215.

⁴⁵⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 142.

⁴⁵⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 475.

⁴⁵⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXI, 98, 99.

⁴⁵⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 489.

⁴⁵⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 110.

⁴⁶⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 239.

⁴⁶¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 178; a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 110.

⁴⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 266.

⁴⁶³ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, V, 326; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 110; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 239.

Muhammed b. Sîrîn gibi birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. İbn Şihâb ez-Zühri, Yahya b. Ebî Kesîr, Şu‘be, es-Sevrî, Mâlik, İbnü’l Mübârek, İsmail b. Ayyâs, el-Velîd b. Müslim, Yahya el-Kattân ve İsâ b. Yunus gibi birçok tanınmış muhaddis de kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁴⁶⁴ O, hocalarından Yahya b. Ebî Kesîr’in tavsiyesi üzerine Hasan el-Basrî ve İbn Sîrîn’den ders almak için Basra’ya gitmiş, ancak Hasan el-Basrî’nin vefat ettiğini, İbn Sîrîn’in ise hasta olduğunu öğrenmiştir.⁴⁶⁵ Şam ehlinin âlimi (fakihi), zâhidi⁴⁶⁶ zamanının en faziletlisi, olarak anılmış olan Evzâî hocası Mekhûl’dan ilim bakımından daha üstün sayılmıştır. Süfyân es-Sevrî ve Evzâî Mâlik’i ziyaret etmişler, yanından ayrıldıklarında Mâlik, Evzâî’nin ilim yönünden arkadaşından üstün olduğunu, onun hadis ve fıkha daha elverişli olup, kendisine uyulan imâm olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁷ Ebû Hâtim de onun kendisine tabi olunan bir fakih olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, Evzâî’nin hadisinin ve görüşünün zayıf olduğunu söylemişse de Zehebî, Ahmed b. Hanbel’in Evzâî’nin zatının zayıflığını kastetmediğini, Şam ehlinin *mürsellersi* gibi bazı rivayetleri delil olarak kullanmasından dolayı onun hadisi *za‘îfir* dediğini bildirmiştir.⁴⁶⁹ Nitekim Ahmed b. Hanbel onun hakkında *sika* ifadesini de kullanmıştır.⁴⁷⁰ İbn Hacer de Evzâî’nin fakih olup, büyük bir *sika* olduğunu söylemiştir.⁴⁷¹ Abdurrahman b. Mehdî şöyle demiştir: “Hadis konusunda imâmlar dört tanedir. Bunlar: Evzâî, Mâlik, Süfyân es-Sevrî ve Hammad b. Zeyd.”⁴⁷² İshâk b. Râhûye de “Sevrî, Evzâî ve Mâlik bir konu hususunda icma ederlerse o genellikle doğrudur” demiştir. Velîd b. Müslim, Evzâî’yi rüyasında Hz. Peygamber’in yanı başında görünceye kadar ondan hadis dinlemeye istekli olmadığını söylemiştir. Nitekim o, rüyasında Hz. Peygamber’e hadisi kimden alayım diye sormuş, Hz. Peygamber de Evzâî’yi işaret etmiştir.⁴⁷³ İbn Sa‘d, Evzâî hakkında *sika*, *me‘mûn* ve *sadûk* ifadelerini kullanmış, onun faziletli bir kişi olup çok hadisinin

⁴⁶⁴ Zehebî, *Siyeru Â‘lâmi‘n-Nübelâ*, VII, 108.

⁴⁶⁵ Zehebî, *Tezkiratü‘l-Huffâz*, I, 179.

⁴⁶⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 63.

⁴⁶⁷ Zehebî, *Siyeru Â‘lâmi‘n-Nübelâ*, VII, 112-113; İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, VI, 241.

⁴⁶⁸ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve‘t-Ta‘dîl*, V, 267.

⁴⁶⁹ Zehebî, *Siyeru Â‘lâmi‘n-Nübelâ*, VII, 113, 114; Beyhâkî’nin bu konudaki görüşü için bkz: İbn Hacer, *Tehzîbü‘t-Tehzîb*, VI, 241, 242.

⁴⁷⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 347.

⁴⁷¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi‘t-Tehzîb*, II, 340.

⁴⁷² İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve‘t-Ta‘dîl*, V, 267.

⁴⁷³ Zehebî, *Siyeru Â‘lâmi‘n-Nübelâ*, VII, 116-118.

olduğunu, ayrıca fıkhıta ve ilimde hüccet olduğunu söylemiştir.⁴⁷⁴ Zehebî de onun önemli bir konumda olup *şeyhu'l-İslâm* olduğunu söylemiş,⁴⁷⁵ ayrıca onu *imâm* ve *sika* olarak nitelemiştir.⁴⁷⁶ Yahya b. Maîn de onun için *sika* demiştir.⁴⁷⁷ Buhârî, onun için *hâfiz* ifadesinin kullanıldığını aktarmıştır.⁴⁷⁸ Şâfi ise onun hakkında “Evezâî’den başka fikhî hadisine bu kadar benzeyen birini görmedim” demiştir.⁴⁷⁹ Şam’da doğup, Evzâî’nin görüşleriyle teşekkül etmiş olan Evzâiyye mezhebi, Endelüs’e intikal etmiş, orada bir müddet varlığını sürdürmüş daha sonra yerini başka mezheplere bırakmıştır.⁴⁸⁰ Ömrünün sonuna doğru Beyrut’a göçen ve orada murabıtlık görevi (sınır bekçiliği) yapan Evzâî,⁴⁸¹ hicri 157 yılının safer ayında Beyrut’ta vefat etmiştir.⁴⁸² Ayrıca kaynaklarda banyoda düşerek vefat ettiği söylenmiş, vefat tarihi olarak da hicri 151, 155 ve 156 tarihleri zikredilmiştir.⁴⁸³

Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kuraşî (v. 114)

Abdullah b. Abbâs b. Abdu’l-Muttalib b. Hişâm b. Abdi Menâf el-Hâşimî (v. 68). En büyük oğlunun ismiyle künyelenmiş ve ‘İbn Abbâs’ diye anılmıştır. Hz. Peygamber’in amcası Abbâs’ın (r.) oğlu olan Abdullah b. Abbâs’ın annesi Ümmü’l-Fadl Lübâbe el-Kübrâ bnt. el-Hâris b. Hazn el-Hilâliyye’dir. Hicretten üç yıl kadar önce Mekke’de dünyaya gelmiştir. Doğduktan sonra Hz. Peygamber’e getirilmiş, Hz. Peygamber ona tahnîk yapmış ve onun için dua etmiştir.⁴⁸⁴ Annesiyle birlikte hicretten muaf tutulanlar arasında olan İbn Abbâs’ın babasıyla fetih yılı hicret ettiği rivayet edilmiştir.⁴⁸⁵ Hz. Peygamber’in “*Allah’ım, ona hikmeti/Kitab’ı öğret ve dinde fakih kıl!*”⁴⁸⁶ tarzındaki duasına ve takdirine nâil olan İbn Abbâs, tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerinde otorite kabul edilmiştir. Onun bu otoritesi kendisinden yaşça büyük olan Hz. Ömer, Abdullah b. Mes’ûd gibi sahâbiler tarafından da kabul edilmiş ve

⁴⁷⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, IX, 494.

⁴⁷⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 178; a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VII, 107, 118.

⁴⁷⁶ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, IV, 305.

⁴⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VI, 239.

⁴⁷⁸ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, V, 326.

⁴⁷⁹ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VI, 241.

⁴⁸⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 182.

⁴⁸¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 178; İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VI, 241.

⁴⁸² Halîfe b. Hayyât, *et-Târih*, 428; Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 178, 183.

⁴⁸³ İbn Hacer, *Tehzibü't-Tehzib*, VI, 240, 242.

⁴⁸⁴ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VI, 320; ayrıca bkz. İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 291-293.

⁴⁸⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, III, 333.

⁴⁸⁶ Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, “İlim”, 17; “Vudû’”, 10 (Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2006).

kendisinden övgüyle bahsedilmiştir. İbn Mes‘ûd onun hakkında şunu söylemiştir: “Eğer İbn Abbâs yaşça bizimle aynı olsaydı, nicelerimizi ilimde geçerci.”⁴⁸⁷ İlminin fazlalığı, anlayışının genişliğinden dolayı o, ‘İmâmü’l ulema,⁴⁸⁸ tercümânü’l Kur’ân, bahru’l ümme, rabbâniyyü’l ümme⁴⁸⁹ hibrü’l ümme’ gibi ünvanlarla anılmıştır.⁴⁹⁰ İbn Abbâs sürekli Hz. Peygamber’in yanında ve hizmetinde bulunmaya gayret etmiştir. Yaşının küçük olması ve Hz. Peygamber’in eşi Hz. Meymûne’nin de (İbn Abbâs’ın) teyzesi olması bu durumu kolaylaştırmıştır. İbn Abbâs Hz. Peygamber’in fiil ve hareketlerine yakından şahit olma arzusuyla bazı geceler teyzesi Hz. Meymûne’nin misafiri olarak kalmış ve Hz. Peygamber’in gece ibâdetini yakından görme şerefine nâil olmuştur.⁴⁹¹ O, Hz. Peygamber’in sağlığında olduğu gibi vefatından sonra da onun hadislerini öğrenme konusunda oldukça hırslı davranmıştır. Onun bu davranışını ondan nakledilen şu sözler açıkça ortaya koymaktadır: “Hz. Peygamber’in ashâbından birinde benim bilmediğim bir hadis olduğunu duysam, Medine dışında dahi olsa hemen o sahâbînin yanına gider ve o hadisi öğrenirdim. Bazen gittiğim yere öğlen vakti ulaşırdım. Ev sahibinin öğle vakti uyuyacağını düşünerek kapısının önünde oturur, uyanmasını beklerdim. Nice vakit sonra o sahâbî dışarı çıktığında, benim kapıda beklediğimi görünce ‘Buralara kadar niye geldin ey Resûlullah’ın amcasının oğlu! Bana birini gönderseydin de ben senin yanına gelseydim’ derdi. Ben de ona ilim ayağına gitmez, ilmin ayağına gidilir derdim.”⁴⁹² Hz. Peygamber vefat ettiğinde, yaşının küçük olmasına rağmen hadis öğrenmeye bu derece önem veren İbn Abbâs en çok hadis rivayet eden sahâbîlerden birisi olmuştur. Nitekim onun 1660 rivayeti mevcut olup, 75 tanesini Buhârî ve Müslim ortak olarak, 120 tanesini sadece Buhârî, 9 tanesini de yalnızca Müslim tahrir etmiştir.⁴⁹³ İbn Abbâs rivayet ettiği hadislerden bir kısmını bizzat Hz. Peygamber’den duymuş, birçoğunu da Üsâme b. Zeyd, Ömer b. el-Hattâb, babası Abbâs b. Abdulmuttalib, Ebû Zer ve diğer sahâbîlerden öğrenmiştir. Bununla birlikte Enes b. Mâlik, Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb, Süleyman b. Yesâr, Şehr b.

⁴⁸⁷ İbn Abdilber, *el-İstî‘âb*, 424; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â‘lâmi’n-Nübelâ*, III, 345-347.

⁴⁸⁸ Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffâz*, I, 40.

⁴⁸⁹ İbnü’l Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 273, 274, 276; ayrıca bkz. İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VI, 331, 332.

⁴⁹⁰ Zehebî, *Siyeru Â‘lâmi’n-Nübelâ*, III, 331; ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 92-93; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, I-XV, Mektebetü’l Meârif, Beyrut-Lübnan, 1990, c. VIII, s. 295.

⁴⁹¹ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, VI, 323; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 297.

⁴⁹² İbnü’l Cevzî, *Sıfatü’s-Safve*, 273; ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 91.

⁴⁹³ Zehebî, *Siyeru Â‘lâmi’n-Nübelâ*, III, 359.

Havşeb, Atâ b. Ebî Rebâh gibi sahâbî ve tabîinden birçok isim de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁴⁹⁴ İbn Abbâs'ın meclisinde farklı ilimlere dair birçok bilgi yer almıştır. İbn Abbâs'ın talebelerinden olan Amr b. Dinâr onun ders halkasını şu şekilde tarif etmiştir: "İbn Abbâs'ın meclisinden başka her hayrı içerisinde barındıran başka bir meclis görmedim. Onun meclisinde fıkıh (helaller-haramlar), Arap dili, şiir ve neseb ilmine dair birçok şey vardı."⁴⁹⁵ İbn Abbâs, yetmişli yaşlarda h. 68 yılında Taif'te vefat etmiştir. Cenaze namazını Muhammed b. Hanefiyye kıldırmıştır. Bununla birlikte kaynaklarda İbn Abbâs'ın vefat tarihi olarak h. 67, 69 ve 70 tarihleri de zikredilmiştir.⁴⁹⁶

● Hadis İbn Abbâs'tan rivayet edilmiştir. Senedde ismi geçen Muhammed b. Musaffâ'nın *tevsîke* daha yakın olup *hasenu'l-hadîs* olduğu söylenmiştir. Velîd b. Müslim'in ise *sika* olup *tedlîsü't-tesviye* yaptığı haber verilmiştir. Ayrıca onun Evzâî'nin hadisini en iyi bilen olduğu ancak ondan yaptığı nakillerde *tedlîsinin* ve *irsâlinin* olduğu belirtilmiştir. Onun *mevkûf* ve *maktu* rivayetleri *merfû* olarak rivayet ettiği de zikredilmiştir. Velîd b. Müslim hadisi Evzâî'den o da Atâ'dan nakletmiştir. Hadis -sırasıyla- (üç kere) 'حدثنا' (haddesenâ=bize tahdîs etti) ve (iki kere) 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

5. İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîr*'inde geçen sened

Babası (Muhammed b. İdrîs Ebû Hâtim)> Müslim b. İbrahim> Ebû Bekr el-Hüzelî> Şehr> Ümmü'd-Derdâ tarîki.⁴⁹⁷

Ebû Hâtim Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir b. Dâvud b. Mihrân el-Hanzalî er-Râzî (v. 277). Ebû Hâtim künyesiyle meşhur olan Muhammed b. İdrîs, h. 195 yılında doğmuş, Temîm b. Hanzale el-Gatafânî'nin mevlâsı olduğu için veya Rey'in Derbû Hanzale mahallesinde oturduğu için 'Hanzalî' nisbesiyle anılmıştır.⁴⁹⁸ H. 209 yılında hadis tahsiline başlayan Ebû Hâtim, hadis tahsili için farklı ilim merkezlerine de yolculuklar yapmıştır.⁴⁹⁹ Bu yolculuklar esnasında maddi

⁴⁹⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 155-161.

⁴⁹⁵ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 424.

⁴⁹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 162; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, III, 359.

⁴⁹⁷ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, II, 579, hn. 3092.

⁴⁹⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 247.

⁴⁹⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 567.

imkânsızlıklardan dolayı sıkıntılar çekmiş, belli bir vakit kalmak üzere gittiği Basra'da parası tükenince elbiselerini satmaya başlamış, sekiz ay sonra da oradan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁵⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, Bişr b. Muhammed es-Sükkerî, Abdullah b. Sâlih el-İclî, Affân b. Müslim, Ömer b. Hafs b. Gıyâs, Kuteybe b. Saîd gibi birçok meşhur muhaddisten hadis rivayet etmiş, başta oğlu Abdurrahman b. Ebû Hâtim, Ebû Dâvud, Nesâî ve İbn Mâce gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁵⁰¹ Cerh-ta'dîl otoritelerinden sayılan Ebû Hâtim, rivayetlerdeki illeti hemen fark etmede önemli bir konuma sahip olmuştur.⁵⁰² Cerh-ta'dîldeki titizliğinden dolayı onun güvenilir kabul ettiği şahısların rivayetinde tereddüt edilmemiştir.⁵⁰³ Yunus b. Abdüla'lâ, Ebû Zür'a er-Râzî ve Ebû Hâtim'in Horasan'ın iki büyük imamı olduklarını belirtmiş ve onların hayatta olmalarının Müslümanlara rahmet olduğunu söylemiştir.⁵⁰⁴ Ebû Hâtim güçlü bir hâfızaya sahipti. Ebû Nuaym onu hıfz konusunda *imâm* olarak zikretmiştir.⁵⁰⁵ Musa b. İshâk el-Ensârî de Ebû Hâtim'den daha hâfızını görmediğini belirtmiş, Ahmed b. Seleme el-Hâfız da Muhammed b. Yahya'dan sonra Ebû Hâtim'den daha hâfızını görmediğini söylemiştir.⁵⁰⁶ İbn Şihâb ez-Zührî'nin rivayetlerini iyi bilen Muhammed b. Yahya ez-Zührlî Rey'e geldiğinde Ebû Hâtim ona Zührî'nin rivayetlerinden on üç tanesini okumuş, Zührlî bu rivayetlerden sadece üç tanesini bildiğini söylemiştir.⁵⁰⁷ Bununla birlikte Ebû Hâtim, Ebû'l Velîd et-Tayâlîsî'nin ilim meclisinde bulunduğu bir gün orada bulunanlara, kendisinin duymadığı *sahîh* bir hadis rivayet eden kimseye hadis başına bir dirhem vereceğini söylemiş, ancak kimse onun bilmediği bir hadisi rivayet edememiştir.⁵⁰⁸ Zehebî, 'ilim deryası' diyerek övdüğü, hadiste bu derece otorite olan Ebû Hâtim'i ' *imâm, hâfız, nâkıd, şeyhu'l muhaddisîn* ' gibi vasıf ve ünvanlarla anmıştır.⁵⁰⁹ Hatîb el-Bağdâdî de onun faziletle zikredildiğini, hadiste *meşhûr* olduğunu ve güvenilir hadis hâfızlarından

⁵⁰⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 417.

⁵⁰¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 381-384.

⁵⁰² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 247.

⁵⁰³ Bkz. İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 349-372.

⁵⁰⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 32.

⁵⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 385.

⁵⁰⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 568.

⁵⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 34.

⁵⁰⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 568.

⁵⁰⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 247.

ve imamlarından olduğunu söylemiştir.⁵¹⁰ Nesâî de onun hakkında *sika* ifadesini kullanmıştır.⁵¹¹ Ebû Hâtim hicri 277 yılının Şâban ayında vefat etmiştir.⁵¹² Ebû Hâtim'in ilmi İbn Ebû Hâtim ismiyle meşhur olan oğlu Abdurrahman'la nakledilmiştir. Nitekim o babasının râvîler hakkındaki görüşlerini farklı kitaplarda bir araya getirmiştir.⁵¹³

Müslim b. İbrahim Ebû Amr el-Basrî el-Ezdî el-Ferâhîdî (v. 222). H. 130'lu yıllarda dünyaya gelmiştir.⁵¹⁴ Ezd kabilesinin mevlâsı olup, ⁵¹⁵ yağ sattığı için 'Şehhâm' nisbesiyle tanınmıştır. Bununla birlikte onun et sattığı ve bundan dolayı 'Kassâb' nisbesiyle anıldığı da söylenmiştir.⁵¹⁶ Hammâd b. Seleme, Saîd b. Ebî Arûbe, Şu'be b. Haccâc ve Abdullah b. el-Mübârek başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis rivayet etmiş, Buhârî, Ebû Dâvud, Muhammed b. Yahya ez-Zühîlî, Muhammed b. Yahya el-Kattân, Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁵¹⁷ İbn Sa'd onu *sika* ve *kesîru'l-hadîs* olarak kaydetmiştir.⁵¹⁸ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'nda zikretmiş, onun hadis öğrenim ve öğretiminde güvenilir, işini sağlam yapan kimselerden olduğunu söylemiştir.⁵¹⁹ İbn Hacer⁵²⁰ ve Yahya b. Maîn onun hakkında *sika*, *me'mûn* ifadesini, Ebû Hâtim de *sika*, *sadûk* ifadelerini kullanmıştır.⁵²¹ Zehebî de onun hakkında *imâm*, *hâfiz*, *sika*, *müsnid* gibi ifadelere yer vermiştir.⁵²² İclî de onun *sika* olduğunu söylemiş ayrıca yetmiş tane kadın râvîden hadis rivayet ettiğini ve ömrünün sonuna doğru da görme yetisini kaybettiğini bildirmiştir.⁵²³ Müslim b. İbrahim h. 222 yılının safer ayında vefat etmiştir.⁵²⁴

Ebû Bekr el-Hüzelî el-Basrî (v. 167).

⁵¹⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 414.

⁵¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 384.

⁵¹² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 262.

⁵¹³ Bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 263-269.

⁵¹⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, X, 314.

⁵¹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 254.

⁵¹⁶ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I-XII, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire-Mısır, 1980 (2. Baskı), c. VII, s. 296.

⁵¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 487-490.

⁵¹⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 305.

⁵¹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 157.

⁵²⁰ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 370.

⁵²¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 181.

⁵²² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, X, 314; ayrıca bkz. a. mlf. *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 394.

⁵²³ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 276.

⁵²⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, X, 316.

Şehr b. Havşeb el-Eş'ârî eş-Şâmî (v. 100).

Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ Hayra bnt. Ebî Hadred b. Umeyr el-Eslemî (v. 30). İsmnin Kerîme olduğu söylenmişse⁵²⁵ de yaygın olan görüşe göre ismi Hayra'dır. Kaynaklarda ismi Selâme, Abd ve Utbe olarak zikredilmiş olan babası Ebû Hadred sahâbîdir.⁵²⁶ Ümmü'd-Derdâ Hz. Peygamber'in ashabından olan Ebû'd-Derdâ'nın hanımıdır. Kocası Ebû'd-Derdâ'nın başka bir hanımından olan kızı Derdâ'dan dolayı 'Ümmü'd-Derâ' künyesiyle künyelenmiştir. Sahâbeden olan Ebû'd-Derdâ, Ümmü'd-Derdâ künyesiyle tanınan iki hanımla evlenmiştir. Bunlardan ilki sahâbeden olan Hayra bnt. Ebî Hadred'dir. İlk ve yaşça büyük olmasından dolayı ona 'Ümmü'd-Derda el-Kübrâ' denilmiştir. İkinci hanımı ise Hz. Peygamber'in vefatından sonra evlendiği Hüceyme bnt. Huyey'dir. İkinci ve küçük olmasından dolayı o da 'Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ' olarak anılmıştır.⁵²⁷ Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ'nın Hz. Peygamber'den üç hadis rivayet ettiği nakledilmiştir.⁵²⁸ Ayrıca kocası Ebû'd-Derdâ'dan hadis rivayet etmiştir. Safvân b. Abdullah b. Safvân, Meymûn b. Mihrân, Zeyd b. Eslem ve Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ başta olmak üzere tabîinden birçok isim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁵²⁹ Ancak burada adı geçen bazı isimlerin Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ'ya yetişmediği, Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ'nın öğrencileri olduğu kaydedilmiştir.⁵³⁰ Bu durum iki hanım sahâbînin rivayetlerinin karıştırıldığını göstermektedir. Kaynaklarda akıllı, faziletli ve ibadete düşkün bir hanım olarak zikredilen Ümmü'd-Derdâ, Hz. Osman'ın hilafeti zamanında, Şam'da, Ebû'd-Derdâ'nın vefatından iki yıl önce (h.30) vefat etmiştir.⁵³¹

Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ (v. 81). İsmnin Hüceyme bnt. Huyey veya Cüheyme bnt. Hayyî el-Vasabiyye olduğu söylenmiştir. Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ kadın tâbîin neslinin efendisi olup fıkıh, hadis ve kıraat konusunda önemli bir konumda olmuştur. Ayrıca o zahitliğiyle de ön plana çıkmıştır. Çocukluğunu yetim bir kız olarak Ebû'd-Derdâ'nın evinde geçirmiş, Ebû'd-Derdâ'nın meclisine giderek onun

⁵²⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, III, 116.

⁵²⁶ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 67.

⁵²⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 352; İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VII, 100; İbnü'l Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 855.

⁵²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 462.

⁵²⁹ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 951.

⁵³⁰ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 74.

⁵³¹ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VII, 316; ayrıca bkz. İbnü'l Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 856-857.

kıraat derslerine katılmış, küçük yaşta Kur'ân'ı Ebû'd-Derdâ'ya arzetmiştir.⁵³² O, başta kocası Ebû'd-Derdâ olmak üzere, Selmân el-Fârisî, Ebû Hureyre, Aişe bnt. Ebû Bekir, Fedâle bnt. Ubeyd el-Ensârî gibi birçok isimden hadis rivayet etmiştir. Zeyd b. Eslem, Şehr b. Havşeb, Abdullah b. Ebî Zekeriyya, Abdullah b. Safvân, Mekhûl eş-Şâmî, Meymûn b. Mihrân el-Cezerî ve Hilâl b. Yesâf gibi birçok isim de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁵³³ Bununla birlikte yukarıda da zikrettiğimiz gibi birçok ismin sahabeden olan Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ'ya (v. 30) yetişmediği halde ondan hadis rivayet etmiş gibi gösterilmesi Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ ile Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ'nın rivayetlerinin karıştırıldığını göstermektedir. Nitekim Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ'nın öğrencisi olarak sayılan birçok isim Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ'nın öğrencisidir.⁵³⁴ Kocası Ebû'd-Derdâ ölüm döşeğindeyken cennette de kendisiyle birlikte olma isteğini bildiren Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ'ya Ebû'd-Derdâ kendisinden sonra evlenmemesini söylemiştir. Nitekim o, kocasının bu sözünden dolayı kendisine talip olan Muaviye b. Ebî Süfyân'ı reddetmiştir.⁵³⁵ Kaynaklarda Ümmü'd-Derdâ'nın hicri 81 yılında vefat ettiği kaydedilmiştir.⁵³⁶

● Hadis -sırasıyla- 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize tahdîs etti), (iki kere) 'سَنَا' (senâ=bize tahdîs etti) ve (üç kere) 'عَنْ' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir. Senedde ismi geçen Ebû Hâtim ve Müslim b. İbrahim *sika* kabul edilmişlerdir. Bununla birlikte senedde ismi geçen Ebû Bekr el-Hüzelî için *metrûku'l-hadîs* gibi ağır ifadeler kullanılmıştır. Şehr b. Havşeb'in rivayetlerinin de *mutâba'at* ve *şevâhid* olarak alınacağı, Müslim'in onun rivayetlerini *makrûnen* rivayet ettiği bildirilmiştir. Hadis Ümmü'd-Derdâ'dan nakledilmiştir. Ancak hadisi nakledenin sahabî olan Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ mı yoksa tâbiünden olan Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ mı olduğu yönünde bir bilgi tespit edilememiştir.

⁵³² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 277-278.

⁵³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXV, 352-353.

⁵³⁴ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 74; ayrıca bkz. İbnü'l Cevzî, *Sıfatü's-Safve*, 856-857.

⁵³⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 278.

⁵³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 517.

6. İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde geçen sened

Vasîf b. Abdullah el-Hâfız> Rebi' b. Süleyman el-Murâdî> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ b. Ebî Rebâh> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs tarîki.⁵³⁷

Vasîf b. Abdullah el-Antâkî er-Rûmî el-Üşrûsenî (v. ?) Künyesi Ebû Ali olup, kaynaklarda hayatı ve cerh-ta'dîl durumuyla ilgili pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Zehebî, (hadis öğrenmek için) onun çokça seyahat ettiğini söylemiş ve onun hakkında *hâfız, imâm, sika* ifadelerini kullanmıştır. Ahmed b. Harb et-Tâî, Hâcib b. Süleyman el-Menbicî, Ali b. Serâc, Süleyman b. Seyf el-Harrânî ve kendi tabakasinda olan âlimlerden hadis rivayet etmiş, Ebû Zür'a, Ebû Ahmed b. Adî, Hamza el-Kinânî, Ebû'l Kâsım et-Taberânî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen el-Yakfînî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁵³⁸

Rebi' b. Süleyman b. Abdülcebbâr b. Kâmil el-Mürâdî Ebû Muhammed el-Mısırî (v. 270). 'Müezzin' lakabıyla anılan Rebi'⁵³⁹ hicri 173 veya 174 yılında dünyaya gelmiştir.⁵⁴⁰ Aslen Mısırlı olup,⁵⁴¹ Murâdîlere (Kays b. en-Nadr) velâ yoluyla bağlıdır.⁵⁴² Bununla birlikte her hangi bir şekilde velâsının bulunmayıp, Murâd bölgesinde oturduğu için o nisbeyle anıldığı da söylenmiştir.⁵⁴³ Muhammed b. İdris eş-Şâfiî, Esed b. Musa, Eyyûb b. Süveyd er-Remlî ve Bişr b. Bekr et-Tinnîsî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Ebû Dâvud, Nesâî, İbn Mâce, Abdurrahman b. Ebî Hâtım er-Râzî ve Ebû Zür'a Abdullah b. Abdülkerîm er-Râzî gibi önemli âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁵⁴⁴ Rebi''in, İbn Vehb'den sonra Mısır'da hadis rivayet eden her muhaddise hadis *imlâ* ettiğini söylemesi,⁵⁴⁵ kendisinden hadis rivayet edenlerin çokluğunu göstermesi açısından önemlidir. Hayatını ilim elde etme ve onu yaymada harcamış olan Rebi',⁵⁴⁶ İmâm Şâfiî'nin önde gelen talebeleri arasında olup

⁵³⁷ İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 202, hn. 7279.

⁵³⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 496-497.

⁵³⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 87.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 587.

⁵⁴¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 240.

⁵⁴² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 87.

⁵⁴³ Moğultay, *el-İkmâl*, IV, 340.

⁵⁴⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 88.

⁵⁴⁵ Nevevî, *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, I-IV, nşr. İdâretü't-Tibâati'l-Münîriyye, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y., c. I, s. 188.

⁵⁴⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 588.

onun kitaplarını sonraki nesillere aktarmıştır.⁵⁴⁷ Muhammed b. İsmail et-Tirmizî, Şâfiî'nin kitaplarını Rebi' den alanların sayısının 200 civarında olduğunu söylemiştir. Nitekim o bu hususta İmâm Şâfiî'den birçok iltifata mazhar olmuştur. Şâfiî onun için "Seni ilme doyurmaya imkânım olsa da doyurabilsem, sen kitaplarımın râvîsisin" demiştir.⁵⁴⁸ Rebi b. Süleyman'ın İmâm Şâfiî'den *semâ* 'ının güvenilir olmadığı onun, birçok kitabı Büveytî'nin ölümünden sonra Büveytî'nin ailesinden aldığı söylenmişse de Büveytî, Şâfiî'den rivayet hususunda Rebi' b. Süleyman'ın kendisinden daha güçlü olduğunu belirtmiştir.⁵⁴⁹ Zehebî, Rebi' b. Süleyman'ın ulemanın büyüklerinden olduğunu ancak (dirayet hususunda) Müzenî'nin konumuna ulaşamadığını, Müzenî'nin de hadiste (rivayet hususunda) Rebi''in konumuna ulaşamadığını söylemiştir. Nitekim hadis ehli, fıkıh ve hadiste önemli bir yere sahip olan Rebi''in ilmi birikiminden faydalanmak için kendisine akın etmiştir.⁵⁵⁰ Nesâî onun hakkında *la be'se bih* demiştir.⁵⁵¹ İbn Ebî Hâtim onun için *sadûk ve sika* derken, Ebû Hâtim sadece *sadûk* ifadesini kullanmıştır.⁵⁵² İbn Hacer⁵⁵³ ve Hatîp ise onun *sika* olduğunu söylemiştir.⁵⁵⁴ İbn Yunus da *sika* ve onun benzeri olduğunu haber vermiş, Halîlî onun hakkında *sika mutkân* ifadelerine yer vermiştir.⁵⁵⁵ Zehebî ise onun büyük bir fakih olduğunu belirtmiş ve onun hakkında *imâm-muhaddis* ifadelerini kullanmıştır.⁵⁵⁶ Rebi' b. Süleyman hicri 270 yılının şevval ayında vefat etmiş, cenaze namazını Tolunoğulları emîri Humâreveyh b. Ahmed (İbn Tolun) kıldırmıştır.⁵⁵⁷

Bişr b. Bekr et-Tinnîsî Ebû Abdullah el-Becelî (v. 205). Hicri 124 yılında dünyaya gelmiştir.⁵⁵⁸ Aslen Dımaşklî (Şam) olup Tinnîs denilen bölgede ikamet etmiştir.⁵⁵⁹ Abdurrahman b. Amr el-Evzâî, Abdurrahman b. Yezîd b. Câbir, Ebû Bekr Abdurrahman b. Ebî Meryem ve Ebû Mehdî Saîd b. Sinan el-Hımsî gibi âlimlerden

⁵⁴⁷ Nevevî, *Tehzîb*, I, 188.

⁵⁴⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 589; Nevevî, *Tehzîb*, I, 189.

⁵⁴⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 246.

⁵⁵⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 588.

⁵⁵¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 88.

⁵⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 464.

⁵⁵³ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 394.

⁵⁵⁴ Nevevî, *Tehzîb*, I, 188.

⁵⁵⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 246.

⁵⁵⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 587.

⁵⁵⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 89.

⁵⁵⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 507.

⁵⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 141.

hadis rivayet etmiş, Rebi‘ b. Süleyman el-Murâdî, Ahmed b. Saîd el-Hemdânî, Muhammed b. İdis eş-Şâfiî ve Amr b. Sevâd el-Mısrî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁵⁶⁰ Ebû Hâtim’e onun hakkında sorulduğunda o, *mâ bihi be’s* ifadesini kullanmıştır.⁵⁶¹ İclî,⁵⁶² Ukaylî ve Ebû Zür’a onun hakkında *sika* demişlerdir.⁵⁶³ Zehebî, *Siyer*’inde onun *imâm ve hüccet* olduğunu,⁵⁶⁴ *Mizân*’ında ise kendisi hakkında herhangi bir *ta’n* ifadesi bulunmayıp, *sadûk* ve *sika* olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁵ Dârekutnî, onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmediğini söylemiş ve onun için *leyse bihi be’s*, *sika* ifadelerini kullanmıştır.⁵⁶⁶ Hâkim de kitabında onun rivayet ettiği bir hadise yer verdikten sonra onun *sika* ve *me’mûn* olduğunu söylemiştir.⁵⁶⁷ Mesleme b. Kâsım el-Endülisî ise onun Evzâî’den rivayet ettiği bazı şeylerde tek başına kaldığını belirtmiş, bunun yanında onun hakkında *la be’se bih inşallah* ifadesini de kullanmıştır.⁵⁶⁸ İbn Hacer, muhtemelen Mesleme b. Kâsım’ın Bısr hakkındaki ‘Evzâî’den bazı şeyleri rivayette tek kaldı’ ifadesinden dolayı Bısr için *sika* demekle birlikte ‘*yuğrib/garib rivayetler nakleder*’ ifadesini de kullanmıştır. Ancak Mesleme bu görüşünde tek kalmış, başka herhangi bir kimse bu görüşü benimsememiştir.⁵⁶⁹ Buhârî, Ebû Dâvud, Nesâî ve İbn Mâce kitaplarında ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁵⁷⁰ Bısr b. Bekr hicri 205 yılının zilkade ayında Dimyat’ta vefat etmiştir.⁵⁷¹ Kaynaklarda vefat tarihi olarak hicri 200 ve 255 de zikredilmiştir.⁵⁷²

Abdurrahman b. Amr b. Yuhmed Ebû Amr el-Evzâî (v. 157).

Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kuraşî (v. 114).

Ubeyd b. Umeyr b. Katâde b. Sa’d b. Âmir b. Cünda’ b. Leys el-Leysî el-Cünda’î (v. 74). Ebû Asım ve İbn Katâde künyeleriyle tanınmıştır.⁵⁷³ O bazı âlimlere

⁵⁶⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 95, 96.

⁵⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 352.

⁵⁶² İclî, *Marifetü's-Sikât*, I, 246.

⁵⁶³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 443, 444.

⁵⁶⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 507.

⁵⁶⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 24.

⁵⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 96.

⁵⁶⁷ Moğultay, *el-İkmâl*, II, 390.

⁵⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 444.

⁵⁶⁹ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Tahrîbi't-Tehzîb*, I, 171.

⁵⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 97.

⁵⁷¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 508.

⁵⁷² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 443.

⁵⁷³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 156; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 223.

göre Hz. Peygamber’i görmüş, bazılarına göre ise Hz. Peygamber zamanında dünyaya gelmiş ancak tâbiînin büyüklerinden sayılmıştır.⁵⁷⁴ Umeyr b. Katâde el-Leysî (babası), Übey b. Ka’b, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer el-Hattâb, Abdullah b. Amr b. el-As, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. el-Hattâb, Ebû Zer el-Ğıfârî, Ebû Hureyre, Hz. Peygamber’in hanımlarından Hz. Aişe ve Ümmü Seleme gibi birçok sahâbeden hadis rivayet etmiştir.⁵⁷⁵ Ebû Süfyân Talha b. Nâfi‘, Atâ b. Ebî Rebâh, Alî el-Ezdî, Amr b. Dînâr, Ebû Bekr b. Ubeydullah b. Ebî Müleyke ve Mücâhid b. Cebr el-Mekkî gibi birçok âlim de ondan hadis rivayet etmiştir.⁵⁷⁶ Abdulvâhid b. Eymen Ubeyd b. Umeyr’i saçları boynundan aşağıya doğru uzamış ve sakallarının sarı (muhtemelen kınalı) olduğunu görmüş ve onun hakkında “O sünnetin boyasıyla boyanmış” demiştir.⁵⁷⁷ Ubeyd’in İbn Zübeyr’in kadısı olduğu söylenmiştir.⁵⁷⁸ Kaynaklarda Mekke ehlinin kıssacısı-vaizi (kâss) olarak kaydedilmiş ve onunla meşhur olmuştur.⁵⁷⁹ Bununla birlikte Hz. Ömer döneminde ilk kıssa anlatanın Umeyr olduğu da nakledilmiştir.⁵⁸⁰ Sahâbe Umeyr’i yaptığı bu işten men etmemiş bilakis onu tasdik etmişlerdir. Nitekim İbn Ömer onu sohbet halkasında görmüş⁵⁸¹ ve bizzat onun sohbet meclisine katılmıştır.⁵⁸² Ayrıca, Atâ b. Ebî Rebâh’ın Ubeyd’le birlikte Hz. Aişe’nin yanına gittikleri ve Hz. Aişe’nin “Kim bu?” diye sorduğu, Ubeyd’in “Ben Ubeyd b. Umeyr” diye cevap vermesi üzerine Hz. Aişe’nin ona “Mekke ehlinin kıssacısı mı?” dediği nakledilmiştir. Hz. Aişe, onun Mekke ehlinin kıssacısı Ubeyd olduğunu öğrenince ona “Vaaz ettiğin zaman çok uzatma, hafif tut, çünkü öğüt vermek ağırdır” demiştir.⁵⁸³ Onun insanların en beliği, en fasihi⁵⁸⁴ ve yeri ıslatacak derecede çok ağladığı haber verilmiştir.⁵⁸⁵ Mücâhid, tâbiînden dört kişiyle iftihar ettiklerini, bunlardan birinin de Ubeyd olduğunu söylemiştir.⁵⁸⁶ Zehebî onu kıymeti büyük, âlim,

⁵⁷⁴ İbn Abdilber, *el-İstî‘âb*, 465; İbnü’l Esîr, *Üsdü’l-Gâbe*, III, 540.

⁵⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIX, 224.

⁵⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIX, 224.

⁵⁷⁷ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 157.

⁵⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 132.

⁵⁷⁹ İbnü’l Esîr, *Üsdü’l-Gâbe*, III, 540; Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 157.

⁵⁸⁰ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 24.

⁵⁸¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIX, 224.

⁵⁸² Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, IV, 157.

⁵⁸³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VIII, 24.

⁵⁸⁴ İclî, *Marifetü’s-Sikât*, II, 135.

⁵⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XIX, 225.

⁵⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, VII, 71; İclî, *Marifetü’s-Sikât*, II, 118, 119.

vâiz, müfessir Mekke'deki tâbiînin imâmlarından ve *sikalarından* olarak tanıtmıştır.⁵⁸⁷ Yahya b. Maîn, Ebû Zür'a⁵⁸⁸ ve İclî onun *sika* olduğunu söylemişlerdir.⁵⁸⁹ İbn Sa'd da onun çok hadis rivayet eden bir kimse olup *sika* olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁰ İbn Hacer onun *sikalığı* üzerinde mutabık kalındığını haber vermiştir.⁵⁹¹ Kaynaklarda vefat tarihi net olmayıp, İbn Ömer'le aynı zamanda (ondan az önce) hicri 74 yılında⁵⁹² vefat ettiği⁵⁹³ veya İbn Abbâs'ın vefatına yakın bir zamanda, hicri 68 yılında vefat ettiği zikredilmiştir.⁵⁹⁴

Abdullah b. Abbâs (v. 68).

● Seneddeki râvîlerin hepsi *sika* olup, hadis -sırasıyla- 'أخبرنا' (ahberenâ=bize haber verdi), (iki kere) 'حدثنا' (haddesenâ=bize tahdîs etti) ve (dört kere) 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

7. Taberânî'nin Mu'cem'lerinde ve Müsned'inde geçen senedler

Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. Hamza> İshâk b. İbrahim Ebû'n-Nadr> Yezîd b. Rebî'a> Ebû'l Eş'âs> Sevbân tarîki.⁵⁹⁵

Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. Hamza el-Betelhî ed-Dımaşkî el-Hadramî (v. 289). Kaynaklarda hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte 'Betelhî' nisbesinin Şam bölgesinde bulunan Gûta'daki Beyt Lehîa'ya nispetle olduğu söylenmiştir.⁵⁹⁶ Babasından hadis rivayet etmiş, Ebû'l-Cehm el-Meşğarâî, Taberânî, Hayseme, İbn Cevsâ ve Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ubeyd (kardeşinin oğlu) de kendisinden hadis rivayet etmiştir. Ebû Ahmed el-Hâkim onun hakkında *fîhi nazar* ifadesini, İbn Hacer⁵⁹⁷ ve Zehebî de *lehu menâkîr* ifadesini kullanmışlardır.⁵⁹⁸ Onun, babasının

⁵⁸⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 156, 157; a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 50.

⁵⁸⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 409.

⁵⁸⁹ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 118.

⁵⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 24.

⁵⁹¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 421.

⁵⁹² Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 50.

⁵⁹³ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, V, 455.

⁵⁹⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 132.

⁵⁹⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 97, hn. 1430.

⁵⁹⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 454 (dpnt. 3).

⁵⁹⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I-X, emeği geçen: Abdülfettâh Ebû Ğudde, *Mektebetü'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye, Dâru'l Beşâiri'l-İslâmiyye*, Beyrut-Lübnan, 2002, (1. Baskı), c. I, ss. 650-651.

⁵⁹⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, I, 296.

rivayetlerine onun olmadığı halde eklemeye yaptığı,⁵⁹⁹ ayrıca ömrünün sonuna doğru da kendisinin olmayan hadisleri kendisininmiş gibi rivayet ettiği söylenmiştir. Ahmed b. Muhammed, hicri 289 yılında vefat etmiştir.⁶⁰⁰

İshâk b. İbrahim b. Yezîd el-Kuraşî ed-Dımaşkî el-Ferâdîsî (v. 227). Künyesi Ebû'n-Nadr olup hicri 141 yılında dünyaya gelmiştir. Ömer b. Abdülazîz'in mevlâsıdır. Bununla birlikte Ömer b. Abdülazîz'in kızkardeşi Ümmü'l-Hakem'in mevlâsı olduğu da söylenmiştir.⁶⁰¹ Şam ehlinden,⁶⁰² İsmail b. Ayyâş, Hakem b. Hişâm es-Sekafî, Şuayb b. İshâk, Ömer b. Muğîre, Yahya b. Hamza el-Hadramî⁶⁰³ ve Yezîd b. Rebî'a gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir.⁶⁰⁴ Buhârî (Muhtemelen dedesine nispetle anmıştır -İshâk b. Yezîd-), Ebû Dâvud, Ahmed b. Muhammed b. Yahya b. Hamza el-Hadramî, İshâk b. Süveyd er-Remlî, Ebû Zür'a Abdurrahman b. Amr ed-Dımaşkî ve Musa b. Sehl er-Remlî gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁶⁰⁵ Ebû Zür'a ona yetiştiğini ancak ondan hadis yazmadığını bildirmiş, Ebû Hâtim ise ondan hadis yazmış ve onun için *sika* ifadesini kullanmıştır.⁶⁰⁶ Dârekutnî, Ebû Müshir ve İshâk b. Seyyâr en-Nasabî de onun için *sika* ifadesini kullanırken, Nesâî onun hakkında *leyse bihi be's* ifadesini kullanmıştır. Ebû Dâvud ondan hadis yazdığını, Dımaşk'ta onun bir benzerini görmediğini söylemiş ve onun çok fazla gözyaşı döktüğünü haber vermiştir. Nitekim Ebû Zür'a da onu çok ağlayan (zâhid) *sikalar* arasında saymıştır.⁶⁰⁷ İbn Hacer onun *sadûk* olduğunu ve sebep belirtilmeksizin zayıf sayıldığını söylemiştir.⁶⁰⁸ Ancak İshâk b. İbrahim'in *sika* olması daha kuvvetlidir, çünkü birçok âlim onu *tevşîk* etmiştir. Muhtemelen zayıf râvîlerden birtakım zayıf hadisler rivayet etmesi sebebiyle onun zayıflığından bahsedilmiştir.⁶⁰⁹ Nitekim İbn Adî de ondan bahsederken onu *munker* sayacak bir durum göremediğini söylemiştir. Onun Yezîd b. Rebî'a>Ebî'l Eş'as>Sevbân kanalıyla *merfû'* olarak

⁵⁹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 74.

⁶⁰⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I, 650.

⁶⁰¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 389-391.

⁶⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 111.

⁶⁰³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 389-390.

⁶⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 208.

⁶⁰⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 391.

⁶⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 208-209.

⁶⁰⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 220.

⁶⁰⁸ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 114.

⁶⁰⁹ Bkz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, I, 114.

yaptığı yirmi rivayet için *gayru mahfûz* ifadesi kullanılmıştır. Bununla birlikte onun *sâlih* hadislerinin bulunduğu da kaydedilmiştir.⁶¹⁰ İshâk b. İbrahim hicri 227 yılının rebûlevvel ayında vefat etmiştir.⁶¹¹

Yezîd b. Rebî'a er-Rahabî Ebû Kâmil es-San'ânî ed-Dımaşkî (v.?). Şam ehlinden olup, Ebî Üsâme er-Rahabî ve Ebû'l Eş'as es-San'ânî'den hadis rivayet etmiş, Velîd b. Müslim, Ebû'n-Nadr İshâk b. İbrahim⁶¹² ve Şam ehli de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁶¹³ Ukaylî onu *munker* saymış,⁶¹⁴ Buhârî onun için *hadîsuhu munker* ifadesini,⁶¹⁵ Dârekutnî *za'îf*,⁶¹⁶ *metrûk* ifadelerini,⁶¹⁷ Nesâî de *metrûku'l-hadîs*⁶¹⁸ ve *leyse bi sika* ifadelerini kullanmıştır.⁶¹⁹ Ebû Hâtim de onun için *da'îfu'l-hadîs*, *munkeru'l-hadîs*, *vâhi'l-haîs* ifadelerini kullanmış ve onun Ebû'l-Eş'as-Sevbân kanalıyla yaptığı rivayette çok fazla karıştırdığını söylemiştir.⁶²⁰ İbn Hibbân ise onun *sadûk* bir şeyh olduğunu, bununla birlikte ömrünün sonuna doğru rivayetleri karıştırdığını ve *maklûb* hadisler rivayet ettiği söylemiştir. Böyle bir durumda tek başına rivayet ettiği hadislerin delil olarak alınmayacağını, ancak *sikaların* da muvâfakat ettikleri rivayetlerde ihtilâtından önceki durumunun (sıdkının) öncelenerek, o rivayetlere itibar edileceği bildirilmiştir.⁶²¹ Nitekim onun ilk başta durumunda sıkıntı olmamakla birlikte ömrünün sonuna doğru rivayetleri karıştırmışından dolayı Ebû'l Eş'as'tan yaptığı rivayetleri kabul etmeyenler de olmuştur.⁶²² Bununla birlikte Ebû Müshir onun fakîh olup, Ebû'l-Eş'as'la görüşmesinin inkâr olunamayacağını bildirmiş ve onun hâfızasının bozukluğundan ve *vehm* sahibi olması hususundaki endişesini dile getirmiştir. Ebû Zur'a, Duhaym ve Hişâm'ın Yezîd b. Rebî'a'nın hadisini *bâtil* saydıklarını söylemiş, Cevzcâni (Cûzcânî)⁶²³ ve Sa'dî de "Onun hadislerinin *mevzu'* olmasından korkuyorum" demiştir. İbn Adî ise onun *lâ be'se bih* olmasını umduğunu

⁶¹⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, I, 551; ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, I, 329.

⁶¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 391.

⁶¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 261.

⁶¹³ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 455.

⁶¹⁴ Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 1490.

⁶¹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VIII, 332.

⁶¹⁶ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, 398.

⁶¹⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII, 493.

⁶¹⁸ Nesâî, *ed-Duafâ*, 254.

⁶¹⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII, 493.

⁶²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 261.

⁶²¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 455.

⁶²² Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 261.

⁶²³ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VIII, 493.

haber vermiştir.⁶²⁴ Kaynaklarda Yezîd b. Rebî'a'nın vefat tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi zikredilmemiştir.

Ebû'l-Eş'as Şerâhîl b. Âde es-San'ânî (v. 100-?). İsmi konusunda ihtilaf olup babasının isminin Şurahbîl, Küleyb veya Şerâhîl olduğu,⁶²⁵ dedesine nispetle Âde olarak anıldığı söylenmiştir.⁶²⁶ Onun aslen Şam bölgesinde bulunan San'â'dan olduğu söylenmekle birlikte Yemen bölgesindeki San'â'dan olup Şam bölgesine geldiği ve orada bulunan San'â'ya yerleştiği ihtimali üzerinde de durulmuştur. Sevbân (Hz. Peygamber'in mevlâsı), Abdullah b. Amr b. el-As, Nu'mân b. Beşîr Ebû Cendel b. Süheyl ve Ebû Hureyre gibi birçok kimseden hadis rivayet etmiş, Sâlih b. Cebele, Ebû Kılâbe Abdullah b. Zeyd, Muhammed b. Yezîd er-Rahabî ve Yezîd b. Rebî'a gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁶²⁷ İclî onun Şam'lı tâbiîn âlimlerinden olduğunu söylemiş ve onun hakkında *sika* ifadesini kullanmıştır.⁶²⁸ İbn Abdilber de onun için *sika* demiştir.⁶²⁹ Zehebî onu Dımaşk'ın büyük âlimlerinden saymış ve birçok kimsenin onu *tevsîk* ettiğini haber vermiştir.⁶³⁰ İbn Hacer de onun Dımaşk'ın fethine şahit olduğunu aktarmış ve onun için *sika* demiştir.⁶³¹ İbnu'l-Cevzî ise onun Hz. Sevbân'dan yaptığı rivayetlerin *munkatı* ' olduğunu belirtmiş,⁶³² Ebû'l-Eş'as ve Hz. Sevbân arasında Ebû Üsâme er-Rahabî olduğu söylenmiştir.⁶³³ Kaynaklarda Ebû'l-Eş'as'ın vefatıyla ilgili net bir tarih olmayıp Muaviye b. Ebî Süfyân'ın hilâfeti döneminde (h. 41-60) vefat ettiği kaydedilmiştir.⁶³⁴ Bununla birlikte Zehebî onun hicri 100 yılından sonra vefat ettiğini söylemiştir.⁶³⁵

⁶²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, IX, 133.

⁶²⁵ Moğultay, *el-İkmâl*, VI, 226-227; ismi konusundaki ihtilaf için ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 96; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 374; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 357; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 319-320.

⁶²⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 366; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 96; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 358.

⁶²⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 408.

⁶²⁸ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 383.

⁶²⁹ Moğultay, *el-İkmâl*, VI, 227.

⁶³⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 357-358.

⁶³¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 109.

⁶³² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 320.

⁶³³ Moğultay, *el-İkmâl*, VI, 227.

⁶³⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XII, 410.

⁶³⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 358.

Sevbân b. Bücdüd el-Hâşimî el-Himyerî (v. 54). Künyesinin Ebû Abdullah veya Ebû Abdurrahman olup, babasının isminin Cahder olduğu da söylenmiştir.⁶³⁶ Aslen Yemenli olup Himyer kabilesine mensup olduğu, bununla birlikte onun Hakem b. Sa'd b. Himyer'in soyundan geldiği⁶³⁷ ve Mekke ile Yemen arasında kalan Serât bölgesinden olduğu da söylenmiştir.⁶³⁸ Hz. Peygamber (s.a.v.) köle olarak satılan Sevbân'ı satın almış ve onu âzat ederek özgürlüğüne kavuşturmuş, ardında da dilerse kendi yanında kalabileceğini veya ailesinin yanına dönebileceğini söylemiştir. Hz. Sevbân, Resûlullah'ın (s.a.v.) yanında kalmayı tercih etmiş ve seferlerde bile onun yanından ayrılmayarak kendisini onun hizmetine adanmıştır. Bu sebeple de 'Hz. Peygamber'in âzatlısı' olarak meşhur olmuştur.⁶³⁹ Hz. Peygamber'in vefatından sonra sırasıyla Remle, Mısır ve Humus'a yerleşip oralarda birer ev inşa ettiği bildirilmiştir.⁶⁴⁰ Hz. Sevbân bir defasında Hz. Peygamber'in aile fertlerine dua ettiğini görünce kendisinin de Ehl-i Beyt'ten olup olmadığını sormuş, Hz. Peygamber de yöneticilerin veya başka kimselerin kapısını bir beklentiyle çalmadan ve kimseden bir şey istemeden yaşayabilirse Ehl-i Beyt'ten sayılabileceğini haber vermiştir.⁶⁴¹ O, Hz. Peygamber'den birçok hadis ezberlemiş, tâbiînden büyük bir çoğunluk da kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁶⁴² Hasan el-Basrî, Süleyman b. Yesâr, Şeddâd b. Evs, Şehr b. Havşeb ve Mekhûl eş-Şâmî kendisinden hadis rivayet eden âlimlerden bazılarıdır.⁶⁴³ Hz. Sevbân, Resûlullah'tan 127 hadis nakletmiş, İmâm Müslim de kendisinden 10 hadis rivayet etmiştir.⁶⁴⁴ Ayrıca Buhârî'nin de aynı şekilde *Edeb* kitabında ondan hadis naklettiği bildirilmiştir.⁶⁴⁵ Sevbân b. Bücdüd (r.) hicri 54 yılında Humus'ta vefat etmiştir. Bununla birlikte onun Mısır'da vefat ettiği ve vefat tarihinin hicri 44-45 olduğu da zikredilmiştir.⁶⁴⁶

⁶³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 413, 414.

⁶³⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 212.

⁶³⁸ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 480.

⁶³⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 212; ayrıca bkz. İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 480; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 108; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, III, 16.

⁶⁴⁰ İbnü'l Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, I, 480.

⁶⁴¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 212; ayrıca bkz. Ebû Nuaym, *Hilyetu'l-Evliyâ*, I, 180, 181.

⁶⁴² İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 108.

⁶⁴³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 414, 415.

⁶⁴⁴ Nevevî, *Tehzîb*, I, 141.

⁶⁴⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 416.

⁶⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 415, 416; ayrıca bkz. Nevevî, *Tehzîb*, I, 141.

● Senedde ismi geçen Ahmed b. Muhammed'in *munker* rivayetlerinin olduğu söylenmiştir. Aynı şekilde Yezîd b. Rebî'a da *munkeru'l-hadîs* sayılmış ve rivayetlerinin *i'tibâr* için alınabileceği belirtilmiştir. İshâk b. İbrahim ise birçok âlim tarafından *tevsîk* edilmiş, Yezîd b. Rebî'a> Ebû'l Eş'âs> Sevbân kanalıyla *merfû'* olarak yaptığı yirmi rivayet için *gayru mahfûz* ifadesi kullanılmıştır. Ebû'l-Eş'as da *sika* kabul edilmiştir. Ancak Sevbân b. Bücdüd'den yaptığı rivayetlerin *munkatî'* olduğu, onun Hz. Sevbân'ın rivayetlerini Ebû Üsâme er-Rahabî vasıtasıyla aldığı zikredilmiştir. Hadis -sırasıyla- 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize rivayet etti), (üç kere) 'ثَنَا' (senâ=bize tahdîs etti) ve (iki kere) 'عَنْ' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

Ali b. Abdülazîz> Muallâ b. Mehdî el-Mevsîlî> Müslim b. Hâlid ez-Zencî> Saîd el-Allâf> İbn Abbâs⁶⁴⁷

Ali b. Abdülazîz b. Merzebân b. Sâbûr Ebû'l-Hasen el-Beğavî (v. 286). Hicri 190'lı yıllarda dünyaya gelmiştir. Aslen Mekke'li olmayıp Mekke'ye yerleşmiş ve ölümüne kadar orada yaşamıştır. Ebû Nuaym, Affân, Ka'nebî, Müslim b. İbrahim ve Ahmed b. Yunus gibi kendi tabakasından olan muhaddislerden hadis dinlemiş, Ebû Ubeyd'den kıraât ilmini öğrenmiştir.⁶⁴⁸ Ebû'l-Kâsım el-Beğavî (kardeşinin oğlu), Ali b. Muhammed el-Kazvînî, Ebû'l-Hasen b. Seleme el-Kattân ve Taberânî gibi âlimler de kendisinden hadis almışlardır.⁶⁴⁹ Dârekutnî onun hakkında *sika, me'mûn* ifadelerini kullanmıştır.⁶⁵⁰ İbn Ebî Hâtim, onun Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'la olan ilişkisini vurgulamış ve kendilerine Ebû Ubeyd'in kitaplarını (hadislerini) yazdığını söylemiştir. Ayrıca onun *sadûk* olduğunu da belirtmiştir.⁶⁵¹ İbn Hacer de onun *sika* olduğunu, aslen Mekke'li olmayıp ihtiyaç sahibi olmasından dolayı hadis tahdîs etmek için ücret talep ettiğini söylemiştir.⁶⁵² Nesâî başta olmak üzere birçok kimse tarafından, bu davranışından ötürü ayıplanmış, hoş karşılanmamıştır. Ancak Beğavî, kendisinin aslen Mekke'li olmaması ve sadece ilimle meşgul olup başka bir geliri olmadığından dolayı hadis okutmak için ücret aldığını belirtmiştir.⁶⁵³ Zehebî, Ali b. Abdülazîz'nin büyük

⁶⁴⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XI, 133, hn. 11274.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 348-349.

⁶⁴⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 623.

⁶⁵⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, V, 559.

⁶⁵¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI, 196.

⁶⁵² İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, V, 559.

⁶⁵³ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 623; ayrıca bkz. a. mlf. *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 349.

bir müsned meydana getirdiğini ve *hasenu'l-hadîs* sayıldığını, haber vererek⁶⁵⁴ onun *sika* olduğunu belirtmiştir.⁶⁵⁵ Ayrıca onu '*Musannifu'l-müsned, şeyhu'l-harem, imâm, hâfız, sadûk*' gibi vasıf ve unvanlarla anmıştır.⁶⁵⁶ Ali b. Abdülazîz hicri 286 yılında vefat etmiştir. Kaynaklarda vefat tarihinin hicri 287 olduğu da zikredilmiştir.⁶⁵⁷

Muallâ b. Mehdî b. Rüstem el-Mevsîlî (v. 235). Aslen Basra'lı olup Mevsîl (Musul) bölgesinde ikamet etmiştir.⁶⁵⁸ Künyesinin Ebû Ya'lâ⁶⁵⁹ veya Ebû'l-Hasen olduğu söylenmiştir. Hocaları arasında Şu'be ve Mâlik zikredilmiş,⁶⁶⁰ Hammâd b. Zeyd, Ca'fer b. Süleyman,⁶⁶¹ Ebû Avâne ve Şerîk'ten de hadis rivayet ettiği bildirilmiştir.⁶⁶² Kendisinden de Ali b. Hasen b. Cüneyd, Ali b. Harb ve Ebû Ya'lâ gibi birçok kişi hadis rivayet etmiştir. Ebû Hâtim onu *şeyh* olarak nitelemiş, kendisinin ona yetiştiğini ancak ondan hadis dinlemediğini ve onun bazen *munker* hadisler rivayet ettiğini haber vermiştir.⁶⁶³ İbn Hibbân da onu *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁶⁶⁴ Zehebî, onun hayırlı kullardan olduğunu ve kendi zâtında *sadûk* olduğu söylemiştir. Muallâ b. Mehdî hicri 235 yılında vefat etmiştir.⁶⁶⁵

Müslim b. Hâlid b. Karkare el-Mekkî el-Mahzûmî (v. 180). Hicri 100 yılında veya az daha önce dünyaya gelmiştir.⁶⁶⁶ Aslen Şam ehlinden olup,⁶⁶⁷ Abdullah b. Süfyân el-Mahzûmî'nin mevlâsıdır. İsmi konusunda ihtilaf olup İbn Cerce, İbn Saîd b. Cerce şeklinde de kaydedilmiştir. Künyesi Ebû Hâlid⁶⁶⁸ veya Ebû Abdullah olup 'Zencî' lakabıyla tanınmıştır. Aslında zenci olmadığı beyaz tenli olup ten renginin kırmızıya yakın olduğundan dolayı bu isimle lakaplandığı söylenilmiştir.⁶⁶⁹ Ayrıca kendisinin siyah olduğundan dolayı bu lakabı aldığı veya da sarışın olup zıddıyla

⁶⁵⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 348-349.

⁶⁵⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, V, 173.

⁶⁵⁶ Zehebî, *Tezkiratu'l-Huffâz*, II, 622; ayrıca bkz. a. mlf. *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 348.

⁶⁵⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 349.

⁶⁵⁸ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 478.

⁶⁵⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 182.

⁶⁶⁰ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VIII, 114.

⁶⁶¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 182-183.

⁶⁶² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 478.

⁶⁶³ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 335; ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 478.

⁶⁶⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 182-183.

⁶⁶⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 478; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, VIII, 113.

⁶⁶⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 177.

⁶⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 60.

⁶⁶⁸ Mizzi, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 508-509.

⁶⁶⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 448; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 60.

lakaplandırıldığı da zikredilmiştir.⁶⁷⁰ Zeyd b. Eslem, Amr b. Dînâr, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî ve Hişâm b. Urve gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Süfyân es-Sevrî, Ebû Nu'aym Fadl b. Dükeyn, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî ve Hişâm b. Ammâr gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁶⁷¹ Ali b. el-Medîni onun için *leyse bi şey* ifadesini, Ebû Hâtim de *leyse bi-zâke'l-kavî, munkeru'l-hadîs, ta'rif ve tunkir* ifadelerini kullanmış ve hadisin yazılacağını ancak delil olarak alınmayacağını belirtmiştir.⁶⁷² Ebû Dâvud⁶⁷³ ve Nesâî onun için *za'îf* demiş,⁶⁷⁴ Buhârî de onun hakkında *munkeru'l-hadîs* ifadesini kullanmıştır.⁶⁷⁵ İbn Hibbân, onu Hicaz ehlinin fakihlerinden saymış, bazen hata yaptığını belirterek, Şâfiî'nin ondan fıkıh öğrendiğini, Mâlik b. Enes'le tanışmadan önce Müslim b. Hâlid'in meclisine katıldığını söylemiştir.⁶⁷⁶ İbn Sa'd onun Dâvud orucu tutup, fakîh ve âbid oluşuna değinmiştir. Bunlarla birlikte çok hadis rivayet ettiğini ve hadislerinde çokça hata bulunduğunu söylemiştir.⁶⁷⁷ Sâcî de aynı şekilde onun *kesratu'l-galat* olduğunu söylemiş, bunun yanında kader görüşünde olduğunu da haber vermiştir.⁶⁷⁸ Yahya b. Maîn ise onun *sika* ve *sâlihu'l-hadîs* olduğunu söylemiş,⁶⁷⁹ bir defasında da onun için *za'îf* ifadesini kullanmıştır.⁶⁸⁰ İbn Adî de onun *lâ be'se bih* olmasını umduğunu ve *hasenu'l-hadîs* olduğunu söylemiştir.⁶⁸¹ İbn Hacer onun fakîh olduğunu belirtmiş ve onun için *sadûk, kesîru'l-evhâm* ifadesini kullanmıştır.⁶⁸² Zehebî onu *imâm* olarak nitelemiş ve bazı ricâl âlimlerinin onun hadisini *hasen* derecesine yükselttiklerini söylemiştir.⁶⁸³ Müslim b. Hâlid'in zayıf olup kendisine *mutâba'at* ve

⁶⁷⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 177; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 129.

⁶⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 509-510.

⁶⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 183. *Ta'rif ve tunkir*: Cerhin Zehebî'ye göre beşinci, Şehavîye göre altıncı mertebesinde bulunan bir râvi hakkında kullanılan bir sîga. Böyle bir râvinin rivayet ettiği hadis, başka bir senedinin olup olmadığını araştırmak ve ona göre değerlendirmek üzere yani *i'tibâr* için alınır. Bkz. Aydınli, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 308.

⁶⁷³ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 414.

⁶⁷⁴ Nesâî, *ed-Duafâ*, 228.

⁶⁷⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 260.

⁶⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 448.

⁶⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 60-61.

⁶⁷⁸ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 413.

⁶⁷⁹ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, I, 50, 65.

⁶⁸⁰ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 413.

⁶⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 11.

⁶⁸² İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 372.

⁶⁸³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 177.

şevâhid hususunda itibâr edilmiştir. Nitekim onu birçok âlimin zayıf sayması⁶⁸⁴ ve Zehebî'nin de onun rivayet ettiği birtakım hadislerle işaret ederek, o hadislerin Müslim b. Hâlid'in kuvvetini azaltarak onun zayıflığına hükmedilmesini belirtmesi,⁶⁸⁵ bu hususu destekler mahiyettedir. İbn Mâce ve Ebû Dâvud kitaplarında onun rivayet ettiği hadislerle yer vermişlerdir.⁶⁸⁶ Müslim b. Hâlid hicri 180 yılında Mekke'de vefat etmiştir.⁶⁸⁷ Ayrıca vefat tarihi hicri 179 olarak da kaydedilmiştir.⁶⁸⁸

Saîd el-Allâf el-Mekkî (v. ?) İsmi Saîd b. Ebî Sâlih'tir.⁶⁸⁹ Kaynaklarda hayatı ve cerh-ta'dîl durumuyla alakalı çok fazla bilgi bulunmamaktadır. Mekke ehlinde olup Benî Şeybe'nin mevlâsı olduğu zikredilmiştir. Atâ, Tâvus⁶⁹⁰ ve İbn Abbâs'tan hadis rivayet etmiş, Müslim b. Hâlid⁶⁹¹ ve Kâsım b. Mâlik el-Müzenî de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁶⁹² Ebû Zür'a onun için *leyyinu'l-hadîs* ifadesini kullanmış ve Saîd'in İbn Abbâs'tan hadis dinlediğini düşünmediğini belirtmiştir.⁶⁹³

Abdullah b. Abbâs (v. 68).

● Senedde ismi geçen Ali b. Abdülazîz *sika* olup, *hasenu'l-hadîs* sayılmış, Muallâ b. Mehdî için de *sadûk* denilmiştir. Müslim b. Hâlid için ise zayıf râvîlere delalet eden cerh ifadeleri kullanılmış olup bazı âlimler tarafından hadisi *hasen* derecesine yükseltilmiştir. Saîd el-Allâf hakkında ise çok fazla bilgi tespit edilememiştir. Bununla birlikte onun İbn Abbâs'tan hadis nakledip nakletmediği hususunda şüphe olduğu söylenmiştir. Hadis -sırasıyla- 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize tahdîs etti), (iki kere) 'سَنَا' (senâ=bize tahdîs etti), 'حَدَّثَنِي' (haddesenî=bana tahdîs etti) ve 'عَنْ' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

⁶⁸⁴ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 372; ayrıca bkz. Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 1303.

⁶⁸⁵ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 415.

⁶⁸⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 514.

⁶⁸⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 60.

⁶⁸⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 448.

⁶⁸⁹ Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, XI, 133, dpnt. hn. 11274.

⁶⁹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 373.

⁶⁹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 76.

⁶⁹² İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 373.

⁶⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 76.

Ahmed> Muhammed b. Musa el-Hıraşî> Abdurrahîm b. Zeyd el-Ammî> Babası (Zeyd b. el-Havârî el-Ammî)>Saîd b. Cübeyr> İbn Abbâs tarîki.⁶⁹⁴

Ahmed b. Yahya b. Züheyr Ebû Ca'fer et-Tüsterî (v. 310). Kaynaklarda doğum tarihi zikredilmemiş, ancak ilim (hadis) tahsil etmek için yolculuğa h. 250 yılından önce çıktığı ve vefat ettiği zaman (h. 310) seksenli yaşlarda olduğu söylenmiştir.⁶⁹⁵ Ebû Küreyb, Muhammed b. Harb en-Neşâî, Hasen b. Ebî Zeyd ed-Debbâğ, Muhammed b. Ammar er-Râzî, Amr b. İsbâ ve kendi tabakasından olan birçok kimseden hadis dinlemiştir. İbn Hibbân, Taberânî, Ebû İshâk b. Hamza ve İbnü'l-Makriî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁶⁹⁶ Zehebî onun hakkında *şeyhu'l-İslâm, imâm, hâfız, hüccet* ifadelerini kullanmış ve onun tecrübeli bir muhaddis olduğunu söylemiştir.⁶⁹⁷ İbn Abdulhâdî (744/1443) de onun *hâfız, hüccet, allâme* ve *zâhid* olarak kaydetmiştir.⁶⁹⁸ İbnü'l-Makriî onun muhaddislerin başı olduğunu söylemiştir.⁶⁹⁹ Nitekim hadis konusunda onun gibi uzmanlaşmış başka bir hadis hâfızının bulunmadığı söylenmek suretiyle âlimler arasında övgüye mazhar olmuştur.⁷⁰⁰ Ebû Ca'fer et-Tüsterî hicri 310 yılında vefat etmiştir.⁷⁰¹

Muhammed b. Musa b. Nüfey' el-Haraşî (v. 248). Basra ehlinde olup künyesi Ebû Abdullah'tır.⁷⁰² Hammâd b. Zeyd, Abdulhamîd b. Hasen el-Hilâlî, Hüzeyl b. Hakem el-Ezdî, Yahya b. Osman et-Teymî ve Ebû Dâvud et-Tayâlisî gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Tirmizî, Nesâî, Huseyn b. İshâk et-Tüsterî, Ebû Hâtîm Muhammed b. İdris er-Râzî ve Muhammed b. Yahya b. Mende el-İsbehânî gibi tanınmış muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁷⁰³ Ebû Dâvud onun rivayetlerinin *i'tibâr* için alınabileceğini söylemiş ve onun için *za'îf* ifadesini kullanmıştır.⁷⁰⁴ İbn Hacer de onu cerhin onuncu tabakasından saymış ve onun için

⁶⁹⁴ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, II, 331, hn. 2137.

⁶⁹⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 363.

⁶⁹⁶ İbn Abdulhâdî, *Tabakâtü Ülemâi'l-Hadîs*, I-IV, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1996 (2. Baskı), c. II, s. 475.

⁶⁹⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 363; ayrıca bkz. a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 757.

⁶⁹⁸ İbn Abdulhâdî, *et-Tabakât*, II, 475.

⁶⁹⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 363.

⁷⁰⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 758.

⁷⁰¹ İbn Abdulhâdî, *et-Tabakât*, II, 476.

⁷⁰² İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 110.

⁷⁰³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 529-530.

⁷⁰⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 530; ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 349.

leyyin demiştir.⁷⁰⁵ Ebû Hâtim onun için *şeyh* ifadesini,⁷⁰⁶ Mesleme b. Kasım⁷⁰⁷ ve Nesâî ise *sâlih* ifadesini kullanmışlardır. Ayrıca Nesâî onun *sadûk* olmasını umduğunu da bildirmiştir.⁷⁰⁸ Zehebî de onun *imâm*ların hocası olduğunu ve *sadûk* olduğunu söylemiştir.⁷⁰⁹ Muhammed b. Musa hicri 248 yılında vefat etmiştir.⁷¹⁰

Abdurrahîm b. Zeyd b. el-Havârî el-Ammî Ebû Zeyd el-Basrî (v. 184).

Babası Zeyd el-Ammî ve Mâlik b. Dinâr'dan hadis rivayet etmiş, Ahmed b. Muhammed b. Velîd el-Ezrakî, Bişr b. Cebele, Half b. Velîd, Süveyd b. Saîd, Sâlih b. Abdullah et-Tirmizî, Muhammed b. Bişr el-Kâss ve Muhammed b. Musa el-Haraşî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁷¹¹ Yahya b. Maîn onun için *leyse bi şey* ifadesini,⁷¹² Buhârî *terekûh* ifadesini,⁷¹³ Nesâî⁷¹⁴ ve İbn Hacer *metrûk* ifadesini,⁷¹⁵ Cevzecânî *ğayru sika* ifadesini,⁷¹⁶ Ebû Zür'a ise *vâhî* ve *da'îfu'l-hadîs* ifadelerini kullanmıştır.⁷¹⁷ Ukaylî kendisine ve hadislerinin büyük bir kısmına ittiba olunmayacağını söylemiştir.⁷¹⁸ Zehebî de onun *metrûk* râvîlerden olduğunu haber vermiştir.⁷¹⁹ Ebû Hâtim onun hadisinin terk edildiğini,⁷²⁰ İbn Hibban ise Abdurrahîm b. Zeyd'in babasından *acâib* hadisler rivayet ettiğini, babasından rivayet ettiği zaman ya birine ya da ikisine de (babasına veya kendine) cerhin gerekli olduğunu söylemiştir.⁷²¹ İbn Adî de babasından sadece *metrûk* hadisler rivayet ettiğini ve onun hadislerine *sika* râvîlerin ittiba etmediklerini söylemiştir.⁷²² Ali b. el-Medînî onun zayıf olduğunu, Sâcî de *munker* hadislerinin olduğunu haber vermiştir.⁷²³ İbn Mace

⁷⁰⁵ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 324.

⁷⁰⁶ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 84.

⁷⁰⁷ Moğultay, *el-İkmâl*, X, 371.

⁷⁰⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 482.

⁷⁰⁹ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, VI, 349.

⁷¹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 530.

⁷¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 34-35.

⁷¹² Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 171.

⁷¹³ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VI, 104.

⁷¹⁴ Nesâî, *ed-Duafâ*, 161.

⁷¹⁵ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 359.

⁷¹⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, IV, 336.

⁷¹⁷ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 340.

⁷¹⁸ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 833.

⁷¹⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 358.

⁷²⁰ İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 340.

⁷²¹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 150-151.

⁷²² İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 495.

⁷²³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 305.

onun hadislerini kitabına almıştır. Abdurrahîm b. Zeyd hicri 184 yılında vefat etmiştir.⁷²⁴

Zeyd b. el-Havârî (Murra) el-Ammî Ebû'l Havârî el-Basrî (v. ?). Ziyad b. Ebîh'in mevlâsı olup, Kuteybe b. Müslim'in yönetiminde bulunan Herat'ta kadılık görevinde bulunmuştur.⁷²⁵ Kendisine her ne zaman bir şey sorulsa "Amcama sorayım" dediği için 'El-Ammî' olarak isimlendirildiği söylenmiştir.⁷²⁶ Enes b. Mâlik, Hasan el-Basrî, Saîd b. el-Müseyyeb, Hz. Ömer'in âzatlısı Nâfi' ve İbn Abbâs'ın âzatlısı İkrime gibi tanınmış isimlerden hadis rivayet etmiştir. Oğlu Abdurrahîm b. Zeyd, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Fudayl b. Merzûk ve Hişâm b. Hassân gibi tanınmış birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁷²⁷ Ebû Hâtim,⁷²⁸ İbn Hacer,⁷²⁹ Nesâî,⁷³⁰ İclî⁷³¹ ve İbn Sa'd onun zayıf olduğunu söylemiş,⁷³² Ukaylî, onun hakkında *leyse bi şey* ifadesini,⁷³³ Sa'dî *mutemâsek* ifadesini,⁷³⁴ Ebû Zür'a da *leyse bi'l-kavî, vâhi'l-hadîs* ve *da'îf* ifadelerini kullanmıştır. Bununla birlikte Ebû Hâtim onun hadisinin yazılacağını ancak ihticâc olunmayacağını da söylemiştir.⁷³⁵ İbn Adî de ondan zayıf râvîlerin rivayet ettiğini bildirmiş, ayrıca Zeyd b. el-Havârî'den hadis rivayet eden Şu'be b. Haccâc'ın ondan daha zayıf başka bir kimseden hadis rivayet etmediğini de söylemiştir.⁷³⁶ İbn Hibbân ise onun haber verdiği veya yazdığı rivayetlerin sadece *i'tibâr* için alınabilceğini belirtmiştir.⁷³⁷ Yahya b. Maîn de farklı zamanlarda onun hakkında *sâlih, lâ şey, da'îf, yukteb hadîsuh* ifadelerini kullanmıştır.⁷³⁸ Dârekutnî de Yahya b. Maîn gibi onun *sâlih* olduğunu söylemiştir.⁷³⁹ Hasan b. Süfyân'ın onun hakkında *sika* dediği haber verilmişse de⁷⁴⁰ görüldüğü üzere birçok âlim onun zayıflığı

⁷²⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 36.

⁷²⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 57.

⁷²⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, III, 408.

⁷²⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 57-58.

⁷²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 560.

⁷²⁹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 433.

⁷³⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 147.

⁷³¹ İclî, *Marifetü's-Sikât*, I, 378.

⁷³² İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 238.

⁷³³ Ukaylî, *ed-Duaîfâ*, II, 428.

⁷³⁴ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, III, 151.

⁷³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, III, 560-561.

⁷³⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 153.

⁷³⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 387.

⁷³⁸ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, III, 151.

⁷³⁹ Dârekutnî, *ed-Duaîfâ*, 277.

⁷⁴⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 305.

hususunda ittifak etmiştir. Kütüb-i Sitte'deki *Sünen* müellifleri onun rivayetlerini kitaplarına almışlardır.⁷⁴¹ Kaynaklarda Zeyd b. el-Havârî'nin vefat tarihiyle ilgili herhangi bir bilgi zikredilmemiştir.

Saîd b. Cübeyr b. Hişâm el-Esedî el-Vâlebî el-Kûfî (v. 94) Künyesi Ebû Muhammed olup, Vâlebe b. Hâris b. Sa'lebe b. Dûdân b. Esed b. Huzeyme'nin mevlâsı olduğu için el-Esedî ve el-Vâlebî nisbeleriyle anılmış, ayrıca künyesinin Ebû Abdullah olduğu da söylenmiştir.⁷⁴² Enes b. Mâlik, Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Ömer, Adî b. Hâtim, Ebû Hureyre gibi sahâbîlerle Ebû Abdurrahman es-Sülemî ve Amr b. Meymûn gibi tâbiîlerden hadis rivayet etmiştir. Eyyûb es-Sahtiyânî, Hammâd b. Ebî Süleyman, Zeyd el-Ammî, Süleyman el-A'meş, Simâk b. Harb, Amr b. Dînâr, Hişâm b. Hassân ve Ebû Zübeyr el-Mekkî gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁷⁴³ Abdullah b. Abbâs'ın önde gelen talebeleri arasında olup,⁷⁴⁴ onun ders halkasında dinlediği hadisleri levhalara not etmiş, yazacağı malzeme bitince de avuç içine, kimi zaman da ayakkabasına dinlediği hadisleri kaydetmiştir.⁷⁴⁵ Ayrıca İbn Abbâs, Saîd b. Cübeyr'in hadis rivayet etmesi hususunda da tavsiyede bulunmuştur.⁷⁴⁶ Tâbiînin büyüklerinden olan Saîd b. Cübeyr fıkıh, hadis, tefsir gibi İslâmî ilimlerde otorite kabul edilmiş ve 'cihbizü'l-ulemâ' (âlimlerin başı) olarak anılmıştır.⁷⁴⁷ İbn Ömer'e bir kimse farzlar hakkında sormuş, o da 'bunu Saîd b. Cübeyr'e sor o bu konuda benden daha fazla bilmektedir' diyerek onu övmüştür. İbn Abbâs'a da görme yetisini kaybettikten sonra Kûfe halkından birisi gelerek soru sormuş, İbn Abbâs da 'Sizin aranızda Saîd b. Cübeyr varken niye bana soruyorsun!' diyerek onu övmüştür.⁷⁴⁸ İbn Hacer onun Hz. Aişe ve Ebû Musa gibilerden yaptığı rivayetlerin mürsel olduğunu söylemiş ve onun için *sika sebt* ifadelerini kullanmıştır.⁷⁴⁹ İbn Hibbân onu Kûfe mahkemelerinde kâtip olup, fakih, faziletli, âbid ve zâhid bir kişilik

⁷⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 60.

⁷⁴² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 358; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 321; Nevevî, *Tehzîb*, I, 216.

⁷⁴³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 358-361.

⁷⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 276; II, 500.

⁷⁴⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 335; ayrıca bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 231; II, 387; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 375.

⁷⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VIII, 375.

⁷⁴⁷ Nevevî, *Tehzîb*, I, 216; ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 76.

⁷⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 9.

⁷⁴⁹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 23.

olarak zikretmiş,⁷⁵⁰ İclî⁷⁵¹ ve Ebû Zür'a da onun *sika* olduğunu söylemişlerdir.⁷⁵² Ebû'l-Kâsım et-Taberî de onun için *sika*, *imâm* ve *hüccet* ifadelerini kullanmıştır.⁷⁵³ Zehebî ise onun meşhurlardan olduğunu söylemiş ve onu imâm ve hâfız olarak nitelemiştir.⁷⁵⁴ Buhârî Süfyân'ın onu ilim bakımından İbrahim en-Nehâî'den daha üstün gördüğünü haber vermiştir.⁷⁵⁵ Emevî valisi Haccâc b. Yusuf'la arasında birçok mesele zuhur etmiş olup Haccâc tarafından hicri 94 veya 95 yılında öldürülmüştür.⁷⁵⁶

Abdullah b. Abbâs (v. 68).

● Senedde ismi geçen Abdurrahîm b. Zeyd *metruk* olup, babasından (Zeyd el-Havârî) yaptığı rivayetler hususunda eleştirilmiştir. Bununla birlikte İbn Mâce kitabında onun hadislerine yer vermiştir. Abdurrahîm b. Zeyd'in babası Zeyd el-Havârî de zayıf sayılmıştır. Hadisi İbn Abbâs'tan nakleden Saîd b. Cübeyr'in ise İbn Abbâs'ın öğrencileri arasında seçkin bir yere sahip olduğu kabul edilmiştir. Hadis - sırasıyla- 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize tahdîs etti), (iki kere) 'نَا' (nâ=bize tahdîs etti), ve (üç kere) 'عَنْ' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

İbrahim b. Muhammed b. I'rk> Abdulvehhâb b. Dahhâk> İsmail b. Ayyâş> Râşid b. Dâvud es-San'ânî> Ebû Esmâ er-Rahabî> Sevbân tarîki.⁷⁵⁷

İbrahim b. Muhammed b. I'rk el-Hımsî (v. ?). Kaynaklarda hayatı ve cerh-ta'dîl durumuyla alakalı pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte Zehebî onun Taberânî'nin hocası olup kendisine itimat edilmediğini söylemiştir.⁷⁵⁸ İbn Hacer de *Lisânü'l-Mîzân* adlı eserinde aynı bilgiyi zikretmiştir.⁷⁵⁹ Nureddîn el-Heysemî ise onu tanımadığını söylemiştir.⁷⁶⁰

⁷⁵⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IV, 277.

⁷⁵¹ İclî, *Marifetü's-Sikât*, I, 395.

⁷⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IV, 10.

⁷⁵³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 13.

⁷⁵⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 321; ayrıca bkz. a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 76.

⁷⁵⁵ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, III, 461.

⁷⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, X, 368-375; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 328-332; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 13-14.

⁷⁵⁷ Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 152, hn. 1090.

⁷⁵⁸ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, I, 188.

⁷⁵⁹ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, I, 353.

⁷⁶⁰ Ebû Abdullah, *el-Ferâid alâ Mecmei'z-Zevâid*, Dâru'l-İmâm el-Buhârî, Doha-Katar, 2008 (1. Baskı), s. 30.

Abdulvehhâb b. Dahhâk b. Ebân es-Selemî el-Urdî (v. 245). Künyesi Ebû'l Hâris olup, Humus yakınlarındaki Selemye bölgesinde ikamet etmiştir. İsmail b. Ayyâş, Hâris b. Ubeyde, Süfyân b. Uyeyne, Âsâ b. Yunus ve Velîd b. Müslim gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, İbn Mâce, İbrahim b. Muhammed b. I'rk, Bakî' b. Mahled ve Harb b. İsmail el-Kirmânî gibi âlimler de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁷⁶¹ Bağdatlıların ona beddua ettiği ve ondan (hadis almayı) menettikleri söylenmiştir.⁷⁶² Ukaylî⁷⁶³ ve Nesâî onun *metrûku'l-hadîs* olup *sika* olmadığını söylemiştir.⁷⁶⁴ Dârekutnî de onun birçok *maklûb hadis*inin olup *munkeru'l-hadîs* olduğunu söylemiştir.⁷⁶⁵ Buhârî de benzer şekilde onun *acâib* (çok zayıf-uydurma) rivayetlerinin bulunduğunu söylemiştir.⁷⁶⁶ İbn Hibbân onu *yesriku'l-hadîs* ifadesiyle nitelendirmiş, kendisine hadis okuyan kimselerden hadis rivayet ettiğini haber vererek rivayetlerinin sadece *i'tibâr* yönüyle delil olacağını bildirmiştir.⁷⁶⁷ İbn Adî de onun İsmail b. Ayyâş, Velîd b. Müslim, Muhammed b. Şuayb ve Şamlı hocalardan birçok hadis olduğunu, ancak bazı hadislerinin kabul edilemeyeceğini söylemiştir.⁷⁶⁸ Ebû Hâtim ondan hadis dinlemiş ancak hadisini ve ondan rivayeti terk etmiş, onu yalanlamıştır.⁷⁶⁹ İbn Hacer de onun hakkında *metrûk* ifadesini kullanmıştır.⁷⁷⁰ Zehebî onu *Mîzân* 'ında zikretmiş, Mizzî de Ebû Dâvud'un onu gördüğünü ve onun için *yeda'u'l-hadîs* ifadesini kullandığını nakletmiştir.⁷⁷¹ Sâlih b. Muhammed onun rivayetlerinin genelini yalan olup *munkeru'l-hadîs* olduğunu söylemiştir.⁷⁷² Abdulvehhâb b. Dahhâk hicri 245 yılında vefat etmiştir.⁷⁷³

İsmail b. Ayyâş b. Süleym el-Ansî Ebû Utbe el-Hımsî (v. 181).

⁷⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 494-495.

⁷⁶² İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 515.

⁷⁶³ Ukaylî, *ed-Duafâ*, III, 831.

⁷⁶⁴ Nesâî, *ed-Duafâ*, 163.

⁷⁶⁵ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, 279, 280.

⁷⁶⁶ Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VI, 100.

⁷⁶⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 131.

⁷⁶⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 516.

⁷⁶⁹ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil*, VI, 74.

⁷⁷⁰ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 397.

⁷⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 495.

⁷⁷² İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VI, 447.

⁷⁷³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XVIII, 497.

Râşid b. Dâvud el-Bersemî es-San'ânî ed-Dımaşkî (v. ?). Künyesi Ebû'l Muhelleb'tir. Bununla birlikte Ebû Dâvud olduğu da söylenmiştir.⁷⁷⁴ Dımaşk kapısının yakınında bulunan San'â kasabasına mensuptur. Abdurrahman b. Hassân el-Kinânî, Ebû'l-Eş'âs es-San'ânî ve Ebû Sâlih el-Eş'ârî'den hadis rivayet etmiş, İsmail b. Ayyâş, Abdurrahman b. Süleyman b. Ebî'l Cevn, Ebû Mutî' Muaviye b. Yahya ve Yahya b. Hamza el-Hadramî de kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁷⁷⁵ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁷⁷⁶ Bununla birlikte Yahya b. Maîn ve Duhaym da onu *tevsîk* etmiş,⁷⁷⁷ İbn Hacer de onun için *sadûk, lehu evhâm* ifadelerini kullanmışsa da,⁷⁷⁸ cerhini önceleyip onun zayıf olduğunu söylemiştir. Nitekim Buhârî onun hakkında *fhi nazar* ifadesini,⁷⁷⁹ Dârekutnî de *da'îf, lâ yu'teber bih* ifadelerini kullanmıştır.⁷⁸⁰ Hâkim en-Nîsâbü'rî *el-Müstedrek*'inde kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁷⁸¹ Kaynaklarda vefat ettiği yılla ilgili herhangi bir bilgi zikredilmemiştir.

Ebû Esmâ er-Rahabî Amr b. Mersed eş-Şâmî (v. 86-96). Tâbiînün ve Şamlı âlimlerin büyüklerinden sayılan Ebû Esmâ'nın ismiyle ilgili ihtilaf olup babasının isminin Esmâ,⁷⁸² kendi isminin ise Abdullah olduğu söylenmiştir.⁷⁸³ Sevbân, Muaviye b. Ebî Süfyân, Ebû Zer el-Ğıfârî ve Ebû Hureyre gibi sahâbilerden hadis rivayet etmiş, Râşid b. Dâvud es-San'ânî, Şeddâd Ebû Ammâr, Sâlih b. Cübeyr, Mekhûl eş-Şâmî ve Ebû'l-Eşâs es-San'ânî gibi muhaddisler de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁷⁸⁴ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiş,⁷⁸⁵ İclî⁷⁸⁶ ve İbn Hacer de onun hakkında *sika* demişlerdir.⁷⁸⁷ Buhârî, (Edeb kitabında) ve diğer Kütüb-i Sitte müellifleri kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁷⁸⁸ Ebû Esmâ'nın Abdülmelik b. Mervan'ın hilafeti

⁷⁷⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 6, 7.

⁷⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IX, 7 (dpnt. 1).

⁷⁷⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VI, 302.

⁷⁷⁷ Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, III, 55.

⁷⁷⁸ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 387.

⁷⁷⁹ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, I, 387.

⁷⁸⁰ Berkânî, *Su'âlâtü Ebî Bekr el-Berkânî li'l-İmâm Ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî*, thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, Fâruku'l Hadîse, Kahire-Mısır, 2006 (1. Baskı), s.77.

⁷⁸¹ Moğultay, *el-İkmâl*, IV, 305.

⁷⁸² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 492.

⁷⁸³ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 107.

⁷⁸⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 223, 224.

⁷⁸⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 179.

⁷⁸⁶ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 382.

⁷⁸⁷ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 107.

⁷⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXII, 224.

zamanında vefat ettiği söylenmiş,⁷⁸⁹ Zehebî ise onun Abdülmelik b. Mervan'ın hilafeti zamanında (86-96) vefat ettiğinden bahsetmiştir.⁷⁹⁰

Sevbân b. Bücdüd el-Hâşimî el-Himyerî (v.54).

● Senedde ismi geçen Muhammed b. I'rk, Taberânî'nin hocası olup kendisine itimat edilmeyeceği söylenmiştir. Ebû Esmâ er-Rahabî'nin ise *sika* olduğu söylenmiş, İsmail b. Ayyâş'ın da sadûk olup, Şamlılar'dan yaptığı rivayetlerde güvenilir kabul edildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Râşid b. Dâvud zayıf sayılmış, Abdulvehhâb b. Dahhâk için de ağır cerh ifadeleri kullanılmıştır. Hadis -sırasıyla- 'حَدَّثَنَا' (haddesenâ=bize tahdîs etti), (iki kere) 'ثَنَا' (senâ= bize tahdîs etti), 'حَدَّثَنِي' (haddesenî=bana tahdîs etti) ve (iki kere) 'عَنْ' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

8. İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde geçen senedler

Huzeyfe b. Hasen et-Tinnîsî> Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrahim> Ca'fer b. Cesr b. Ferkad> Babası (Cesr b. Ferkad)> Hasen> Ebû Bekre tarîki.⁷⁹¹

Huzeyfe b. Hasen et-Tinnîsî el-Missîsî (v. ?). Kaynaklarda hayatı ve cerh-ta'dîl durumuyla alakalı herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir. Ancak Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrahim b. Müslim et-Tarsûsî ve Muhammed b. İbrahim ed-Dımaşkî'den hadis rivayet ettiği, İbn Adî'nin de ondan hadis rivayet ettiği zikredilmiştir.⁷⁹²

Ebû Ümeyye Muhammed b. İbrahim b. Müslim b. Sâlim el-Huzâ'î (v. 273). Aslen Bağdat'lı olup Tarsus'ta ikâmet etmiş olmasından dolayı 'et-Tarsûsî' nisbesiyle anılmıştır.⁷⁹³ Hicri 180'li yıllarda doğduğu rivayet edilmiştir.⁷⁹⁴ Ahmed b. İshâk el-Hadramî, Ca'fer b. Hasen b. Ferkad, Ca'fer b. Avn, Zekeriyya b. Adî, Yezîd b. Harun ve Hişâm b. Ammâr gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiş, Nesâî, Ebû Hâtîm, Ebû Avâne Ya'kûb b. İshâk ve Huzeyfe b. Hasen gibi muhaddisler de

⁷⁸⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, VIII, 99.

⁷⁹⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IV, 492.

⁷⁹¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 390.

⁷⁹² Kemâleddîn İbnü'l-Adîm, *Büğyetü't-Taleb fi Târîhi Haleb*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y., c. V, s. 2145.

⁷⁹³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 279.

⁷⁹⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 91.

kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁷⁹⁵ İbn Hibbân onu *sikalar* arasında zikretmiştir. Ayrıca İbn Hibbân, Ebû Ümeyye'nin Mısır'a gittiği zaman hafızasından hadis naklederken yanlış olduğunu, bundan dolayı da kendisinin onun kitabından yaptığı rivayetleri hüccet kabul ettiğini belirtmiştir.⁷⁹⁶ Ebû Bekr el-Hallâl ise onun devrinin önde gelen isimlerinden olup yüksek bir konumda olduğunu belirtmiş ve onun hadiste *imâm* olduğunu söylemiştir.⁷⁹⁷ Hâkim en-Nîsâbü'rî de onun *sadûk* olup çokça vehmi olduğunu haber vermiştir.⁷⁹⁸ Ancak Zehebî Hâkim'in bu sözüne Ebû Dâvud'un onu tevsîk ettiğini, Abdullah b. Bekr es-Sehmî vasıtasıyla da ondan rivayeti olduğunu söyleyerek itiraz etmiştir.⁷⁹⁹ Bununla birlikte Zehebî onu, '*imâm, el-hâfizu'l-kebîr, rahhâl, mücevid*' gibi vasıf ve ünvanlarla anmış, ayrıca onun *müsned* sahibi olduğunu söylemiştir.⁸⁰⁰ Ebû Ümeyye hicri 273 yılında Tarsus'ta vefat etmiştir.⁸⁰¹

Ca'fer b. Cesr (Cisr) b. Ferkad el-Basrî Ebû Süleyman el-Kassâb (v. ?).

'el-Kassâb' babasının nisbesi olup,⁸⁰² lakabının 'Şübbân' olduğu söylenmiştir.⁸⁰³ Babasından, Hişâm b. Hassân ve Habîb b. eş-Şehîd'den hadis rivayet etmiş, Ebû Ümeyye et-Tarsûsî ve Ebû Müslim el-Keccî de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁸⁰⁴ Es-Sâcî onun kader görüşünde olup, *munker* hadisler rivayet ettiğini söylemiştir.⁸⁰⁵ Ukaylî de es-Sâcî'nin söylediklerinin aynısını söylemiş ve hıfzında şiddetli *ıztırâb* olduğunu eklemiştir.⁸⁰⁶ İbn Adî de onun birçok *munker* hadisinin olduğunu söylemiş ve kendisinden önce cerh-ta'dîl âlimlerinin onun hakkında herhangi bir yorum yapmamalarına karşı hayretini dile getirmiştir.⁸⁰⁷ Ebû Hâtim ise onun *şeyh* olduğunu söylemiştir.⁸⁰⁸ Ayrıca Zehebî de *Târîh*'inde zayıf olması ve babasından *munker* rivayetlerinin bulunmasıyla birlikte, onun hadisine itibâr edilen kimselerden olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte kendisinin yanında onun hadisinin değerli olduğunu da

⁷⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 327-330.

⁷⁹⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 137.

⁷⁹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, II, 282.

⁷⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 330.

⁷⁹⁹ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 34.

⁸⁰⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 91; a. mlf. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 581.

⁸⁰¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIV, 331.

⁸⁰² Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 162.

⁸⁰³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 476.

⁸⁰⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 288.

⁸⁰⁵ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 447.

⁸⁰⁶ Ukaylî, *ed-Duafâ*, I, 203.

⁸⁰⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 391.

⁸⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 476.

belirtmiştir.⁸⁰⁹ İbn Hibbân da onun babası dışındaki bir kimseden rivayet ettiği zaman hadisine *i'tibâr* edileceğini söylemiştir.⁸¹⁰ Kaynaklarda Ca'fer b. Cesr'in vefat tarihi zikredilmemiştir.

Cesr (Cisr) b. Ferkad Ebû Ca'fer el-Basrî el-Kassâb (v. ?). Hasan el-Basrî, Ebû Saîd er-Rakkâşî, Bekr b. Abdullah el-Müzenî gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiş, Vekî', Abdurrahman b. Mehdî, Saîd b. Âmir, İshâk b. Süleyman ve oğlu Ca'fer gibi muhaddisler de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁸¹¹ Buhârî onun hakkında *leyse bi-zâk* ifadesini, Nesâî de *da'îf* ifadesini kullanmıştır.⁸¹² Yahya b. Maîn ise onun hakkında *leyse bi-şey'*, *lâ yukteb hadîsuh* ifadelerini kullanmış, bir defasında da onun için *leyse bi-şey'* demiştir.⁸¹³ İbn Hibbân da onun hadis rivayet ederken hata ettiğini söylemiştir.⁸¹⁴ Ebû Hâtim ise onun sâlih bir kimse olmakla birlikte *leyse bi'l-kavî* olduğunu haber vermiştir. Kaynaklarda Cesr b. Ferkad'ın vefatına dair herhangi bir tarih zikredilmemiştir.

Hasen b. Ebî'l-Hasen Ebû Said el-Basrî (Hasan el-Basrî) (v. 110).

Ebû Bekre Nüfey' b. Mesrûh (bazı kaynaklarda Mesruk)⁸¹⁵ b. Kelede b. Amr b. Ebî İ'lâc b. Ebî Seleme b. Abduluzza es-Sekafî (v. 51). Babası Mesrûh, Haris b. Kelede es-Sekafî'nin kölesi olup, annesi Sümeyye de Haris b. Kelede'nin cariyesiydi.⁸¹⁶ Onun kaynakların çoğunda Haris b. Kelede'ye nispet edilmesi⁸¹⁷ Haris'in kölesi olması hasebîyledir. Ebû Bekre'nin Müslüman olduktan sonra Haris b. Kelede'nin oğlu olduğunu reddetmesi ve 'Ben Resûlullah'ın âzatlısı Ebû Bekre'yim, Nüfey' b. Mesrûh'um' demesi bu durumu açıkça ortaya koymuştur.⁸¹⁸ Tâif muhasarasında, Müslümanlara katılacak kölelerin hür olacağı ilan edildikten sonra Tâif kalesinden kaçıp gelen birkaç köleden biri de Ebû Bekre olmuştur. Daha sonra Sakifliler'in Hz. Peygamber'e gelerek köleleri olan Ebû Bekre'yi kendilerine iade

⁸⁰⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, V, 288.

⁸¹⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VIII, 160.

⁸¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 538-539.

⁸¹² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, II, 124; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, II, 436.

⁸¹³ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 421.

⁸¹⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 258.

⁸¹⁵ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 15.

⁸¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 5.

⁸¹⁷ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, V, 334.

⁸¹⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, III, 6.

etmelerini isteyince Hz. Peygamber: ‘O Allah’ın ve Resûlü’nün âzat ettiği bir kimsedir’ buyurmuştur. Hz. Peygamber kaleden aşağıya ‘bekre’ denilen bir kuyu çıkırgı ile indiği için de Nüfey’e Ebû Bekre künyesini vermiştir.⁸¹⁹ O günden sonra künyesi isminin önüne geçmiş, Ebû Bekre ismiyle meşhur olmuştur.⁸²⁰ Ebû Bekre, Nâfi‘ ve Şibl b. Ma’bed’in, Muğire b. Şu‘be’nin zina yaptığını söylemeleri, ancak iddialarını ispat için yeterli sayıya (en az dört kişi) ulaşamadıklarından Hz. Ömer tarafından had cezasına çarptırılmış olmaları meşhur bir kıssadır. Bununla birlikte daha sonra şahitliklerinin kabul edilmesi için Muğire hakkındaki bu iddialarından vazgeçmeleri istenmiş,⁸²¹ Nâfi‘ ve Şibl b. Ma’bed vazgeçmiş, ancak Ebû Bekre bu isteği reddetmiştir.⁸²² Hz. Ebû Bekre Cemel Vakası’nda Hz. Peygamber’den duyduğu bir hadisi hatırlayarak⁸²³ savaşa katılmamış ve tarafsız kalmayı tercih etmiştir.⁸²⁴ Hz. Peygamber, sâhabenin en hayırlılarından ve faziletlilerinden olan⁸²⁵ Ebû Bekre ile Ebû Berze’yi kardeş ilan etmiştir. İbrahim b. Abdurrahman b. Avf, Eş‘as b. Sürmüle, Humeyd b. Abdurrahman el-Himyerî, Said b. Ebî’l-Hasen el-Basrî, oğulları Abdurrahman b. Ebî Bekre, Abdulaziz b. Ebî Bekre, Ubeydullah b. Ebî Bekre, Müslim b. Ebî Bekre, kızı Keyyise bnt. Ebî Bekre, Muhammed b. Sîrîn ve Hasan el-Basrî kendisinden hadis rivayet edenlerden bazılarıdır.⁸²⁶ Hz. Ebû Bekre hicri 51 veya 52 yılında Basra’da vefat etmiştir.⁸²⁷

● Bu Hasan el-Basrî’nin Ebû Bekre’den naklettiği *müsned-merfû*’ bir rivayettir. Senedde ismi geçen râvîlerden Huzeyfe b. Hasan hakkında çok fazla bir bilgi tespit edilememiştir. Bu bağlamda cerh-ta’dîl yönünden durumu bilinmeyip *mechûlu’l-hâldir*. Ca‘fer b. Cesr, zayıf kabul edilmiş ve babasından *munker* rivayetleri bulunması sebebiyle de eleştirilmiştir. Ayrıca babası da (Cesr b. Ferkad) zayıf sayılmıştır. Hadis -sırasıyla- (üç kere) ‘ثنا’ (senâ=bize tahdîs etti), ‘حدثني’ (haddesenî=bana tahdîs etti), (iki kere) ‘عن’ (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

⁸¹⁹ İbn Sa‘d, *et-Tabakât*, IX, 15.

⁸²⁰ İbn Abdilber, *el-İstî‘âb*, 730.

⁸²¹ Buhârî, “Şehâdât”, 8.

⁸²² Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, III, 6; İbn Abdilber, *el-İstî‘âb*, 730.

⁸²³ Buhârî, “Meğâzî”, 82.

⁸²⁴ İbn Abdilber, *el-İstî‘âb*, 731.

⁸²⁵ İclî, *Marifetü’s-Sikât*, II, 319.

⁸²⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXX, 6; İbn Ebî Hatim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VIII, 489.

⁸²⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXX, 9.

Fadl b. Abdullah el-Antâkî> Hişâm b. Ammâr> İsmail b. Ayyâş> Ebû Bekr el-Hüzelî> Şehr b. Havşeb> Ümmü'd-Derdâ> Ebû'd-Derdâ tarîki.⁸²⁸

Fadl b. Abdullah b. Süleyman el-Antâkî (v. ?). Kaynaklarda hayatı ve cerhta'dîl durumuyla alakalı herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Hişâm b. Ammâr b. Nusayr b. Meysera Ebû'l-Velîd es-Sülemî ed-Dimaşkî (v. 245). Hicri 153 yılında doğmuş, 'Dimaşk'ın hatîbi, kârîsi, muhaddisi ve müftisi' olarak anılmıştır. Erken yaşlarda ilim tahsiline başlamış, Eyyûb b. Temîm, Velîd b. Müslim başta olmak üzere birçok hocadan Kur'ân öğrenmiştir.⁸²⁹ İsmail b. Ayyâş, Abdülmelik b. Muhammed es-San'ânî, Amr b. Vâkîd, Mâlik b. Enes, Müslim b. Hâlid ez-Zencî, Velîd b. Müslim gibi birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. Buhârî, Ebû Dâvud, Nesâî, İbn Mace ve Ebû Hâtim gibi birçok tanınmış muhaddis de ondan hadis rivayet etmişlerdir.⁸³⁰ İbn Hibbân onu *es-Sikât*'ında zikretmiştir.⁸³¹ İclî onun hakkında *sika* demiş, bir defasında da *sadûk* ifadesini kullanmıştır.⁸³² Yahya b. Maîn onun zekî ve *sika* olduğunu, Dârekutnî de onun önemli bir yere sahip olup *sadûk* olduğunu haber vermiştir. Nesâî ise onun hakkında *lâ be'se bih* ifadesini kullanmıştır.⁸³³ İbn Hacer⁸³⁴ ve Ebû Hâtim onun *sadûk* olup, kitabından okuduğunu ve ömrünün sonlarına doğru da değiştiğini söylemişlerdir.⁸³⁵ Ebû Dâvud ise onun aslı olmayan dört yüz hadis rivayet ettiğini söylemiştir. Ayrıca onun *munker* rivayetlerinin olduğu da zikredilmiştir.⁸³⁶ Bununla birlikte Zehebî onu '*allâme, şeyhu'l-İslâm, imâm, hâfız, sadûk*' gibi vasıf ve ünvanlarla anmıştır.⁸³⁷ Hişâm b. Ammâr hicri 245 yılında vefat etmiştir. Ayrıca onun 246 yılında vefat ettiği de söylenmiştir.⁸³⁸

İsmail b. Ayyâş b. Süleyman el-Ansî Ebû Utbe el-Hımsî (v. 181)

⁸²⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 346.

⁸²⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 420, 422; a. mlf. *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 451.

⁸³⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 242-247.

⁸³¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 233.

⁸³² İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 333.

⁸³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 247-248.

⁸³⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 41.

⁸³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, IX, 66-67.

⁸³⁶ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 86.

⁸³⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XI, 420, 422; a. mlf. *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 451; ayrıca bkz. a. mlf. *Mizânü'l-İ'tidâl*, VII, 86-87.

⁸³⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXX, 254.

Ebû Bekr el-Hüzelî el-Basrî (v. 167).

Şehr b. Havşeb el-Eş'ârî eş-Şâmî (v. 100).

Ümmü'd-Derdâ el-Kübrâ (v. 30)/ Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ (v. 81).

Ebû'd-Derdâ Uveymir b. Kays b. Zeyd el-Hazrecî (v. 32). İsmi konusunda ihtilaf olup, isminin Âmir, lakabının ise Uveymir olduğu söylenmiştir. Ancak o isminden ziyade 'Ebû'd-Derdâ' künyesiyle meşhur olmuştur.⁸³⁹ Bedir Gazvesi sırasında ve ehlinden (ensardan) en son kişi olarak Müslüman olduğu rivayet edilmiştir. Erken müslüman olanlardan olmaması sebebiyle Uhud Gazvesi'ne katılıp katılmadığı konusunda farklı rivayetler nakledilmiştir.⁸⁴⁰ Ebû'd-Derdâ'nın Müslüman olmadan önce ticaretle meşgul olduğu, ancak İslâmiyeti kabul ettikten sonra ticaretle ibadet hayatını bir arada yürütemeyeceğini anlayarak ibadet hayatını tercih ettiği söylenmiştir.⁸⁴¹ Ahiret hayatını dünya hayatına tercih etmiş olan Ebû'd-Derdâ kaynaklarda âlim, fakih, hakîm ve ilmiyle âmil bir kimse olarak anılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber onun 'ümmetin hakîmi' olduğunu söylemiş, Muaz b. Cebel de ölüm döşegindeyken kendisinden nasihat isteyenlere "Ebû'd-Derdâ'yı takip edin, şüphesiz o kendisine ilim verilen kimselerdendir" demiştir.⁸⁴² Ebû'd-Derdâ, Kur'ân-ı Kerîm'i Hz. Peygamber'den ezberlemiş, onun vefatından sonra da Dımaşk'ta Kur'ân muallimliği yapmıştır. O, bu özelliğinden dolayı 'mukriu Dımaşk, seyyidü'l-kurrâ' olarak, hâkimlik yapmasından dolayı da 'kâdî, fakîhu Dımaşk' olarak anılmıştır.⁸⁴³ Ebû'd-Derdâ hadis ilminde de önemli bir konumda olmuştur. O, hadis talebelerine bir hadis rivayet ettiği zaman hadiste yanlış yapma ihtimaline karşılık "Hadis bunun gibidir veya buna benzer şekildedir" diyerek meydana gelecek muhtemel hataların sorumluluğundan kaçınmıştır. Hanımı Ümmü'd-Derdâ, Enes b. Mâlik, İbn Abbâs, Abdullah b. Amr b. As, Saîd b. Müseyyeb ve Atâ b. Yesâr gibi sahâbe ve tâbîinden birçok kimse kendisinden hadis rivayet etmiştir. Nitekim onun 197 rivayeti mevcut olup, 2 tanesini Buhârî ve Müslim ortak olarak, 3 tanesini sadece Buhârî, 8 tanesini de

⁸³⁹ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 517-518.

⁸⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 94; İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 46; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 340-341.

⁸⁴¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 25.

⁸⁴² İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 799.

⁸⁴³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 335-336; a. mlf. *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 24.

yalnızca Müslim tahrir etmiştir.⁸⁴⁴ Ebû'd-Derdâ hicri 32 yılında vefat etmiştir. Bununla birlikte vefat tarihinin h. 31 olduğu da söylenmiştir.⁸⁴⁵

● Hadis Ebû'd-Derdâ'dan *merfû'* olarak rivayet edilmiştir. Hadisi Ebû'd-Derdâ'dan rivayet eden Ümmü'd-Derdâ'nın hangisi olduğu açıkça zikredilmemiştir. İsmail b. Ayyâş *sadûktur*. Bununla birlikte Ebû Bekr el-Hüzelî ve Şehr b. Havşeb cerh edilmiş olup, Fadl b. Abdullah'ın durumu hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Hadis -sırasıyla- (üç kere) 'ثنا' (senâ=bize tahdîs etti) ve (dört kere) 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

9. Dârekutnî'nin *es-Sünen* 'inde geçen sened

Ebû Muhammed b. Sâid, Ebû Bekr en-Nîsâbûrî, Musa b. Ca'fer b. Karîn, Ahmed b. İbrahim b. Habîb ez-Zerrâd, Abdullah b. Ahmed b. İshâk el-Mısrî> Rebi' b. Süleyman> Bişr b. Bekr> Evzâi> Atâ b. Ebî Rebâh> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbas tarîki.⁸⁴⁶

Yahya b. Muhammed b. Sâid b. Kâtib Ebû Muhammed el-Bağdâdî (v. 318). Ebû Ca'fer el-Mansûr el-Hâşimî'nin mevlâsı olup, hicri 228 yılında dünyaya gelmiştir. Hadis öğrenmek için çok fazla yolculuk yapmış, bundan dolayı da '*rahhâl, cevval*' gibi sıfatlarla anılmıştır.⁸⁴⁷ Erken yaşta (h. 239 yılında) hadis yazmaya başlayan Ebû Muhammed b. Sâid kendisine ait beş veya altı cüzün olduğunu söylemiştir. İbrahim b. Atîk, Amr b. Ali el-Fellâs, Muhammed b. Amr el-Bahilî, Yusuf b. Musa el-Kattân, gibi muhaddislerden hadis dinlemiş, Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî, Süleyman b. Ahmed et-Taberânî ve Muhammed b. Muzaffer gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁸⁴⁸ Ebû Ya'lâ el-Halîlî onun hadiste *sika, imâm* olduğunu ve *hıfz* yönünden kendi akranlarından çok önde olduğunu söylemiştir.⁸⁴⁹ Hatib el-Bağdâdî de onun hadis hâfızlarından olup kendisine ihtimam gösterildiğini söylemiştir.⁸⁵⁰ O, hadisleri kavrama ve anlayış bakımından da kendi akranlarından çok

⁸⁴⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 336-347.

⁸⁴⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 353.

⁸⁴⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 403, hn. 4272.

⁸⁴⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 501.

⁸⁴⁸ İbn Asâkîr, *Târîhu Medîneti Dimaşk*, I-LXXX thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî, Dâru'l-Fikr, b.y., 1998, c. LXIV, ss. 356-358.

⁸⁴⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 502.

⁸⁵⁰ Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 341.

önde sayılmıştır. Nitekim el-Ci'âbî'ye Ebû Muhammed b. Sâid'in hadisleri ezberlemesi sorulunca, o gülümsemiş ve 'Ona ezberlemek denilemez, o hadisleri idrak ederdi (çok iyi kavradı)' demiştir.⁸⁵¹ Dârekutnî onun için *sika, sebt ve hâfız* ifadelerini kullanmış, Zehebî de onu '*imâm, hâfız, mücevvid, muhaddisü'l-İrak, âlim bi'l-ilel ve'r-ricâl*' gibi vasıf ve ünvanlarla anmıştır.⁸⁵² Ebû Muhammed b. Sâid h. 318 yılının zilkâde ayında vefat etmiştir.⁸⁵³

Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ziyâd b. Vâsıl b. Meymûn en-Nîsâbûrî (v. 324). Ebân b. Osman b. Affân'ın mevlâsı olup, hicri 238 yılında doğmuştur. Hadis öğrenmek için Irak, Şam, Mısır gibi ilim merkezlerine yolculuk yapmıştır.⁸⁵⁴ Tahâvî, Nassâr b. Harb, Muhammed b. Yahya ez-Zühlî, Ahmed b. Saîd ed-Dârimî, Ebû Zür'a ve Ahmed b. Mansûr gibi âlimlerden hadis öğrenmiş, Ebû'l-Abbâs b. Saîd, Hamza b. Muhammed el-Kinânî, Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî gibi muhaddislerde kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁸⁵⁵ Hâkim onun kendi dönemindeki Iraklı Şâfiî âlimlerin imâmı ve fiki konuları en iyi ezberleyeni olduğunu söylemiştir.⁸⁵⁶ Dârekutnî de hocaları arasında isnâd ve metinleri ezber hususunda ondan daha hâfızını görmediğini söylemiş ve onun metinlerdeki ziyade lafızları bildiğini belirtmiştir. Nitekim hadis meclisinde kendisine 'Bize hadis tahdis et' denildiğinde o 'Bilakis siz bana sorun' demiştir. İlk önce kendisine sorulan hadislere cevap vermiş ve o hadisleri yazdırmış, daha sonra da hadis tahdis etmeye başlamıştır.⁸⁵⁷ Hatîb el-Bağdâdî onun rivayetinde güvenilir olup, fıkıh ve hadis âlimi olduğunu söylemiş ve onun için *hâfız, mutkîn* ifadelerini kullanmıştır.⁸⁵⁸ Ebû Bekr en-Nîsâbûrî h. 324 yılının Rebûlâhir ayında vefat etmiştir.⁸⁵⁹

Musa b. Ca'fer b. Muhammed b. Karîn Ebû'l-Hasen el-Usmânî (v. 328). Aslen Kûfeli olup, hicri 246 yılının Muharrem ayında doğduğu söylenmiştir. Hayatı

⁸⁵¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VII, 349.

⁸⁵² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 501, 503.

⁸⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XVI, 345.

⁸⁵⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 339, 342.

⁸⁵⁵ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 184.

⁸⁵⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, VI, 491.

⁸⁵⁷ Mansûrî, *ed-Delîlü'l-Muğnî li Şuyûhi'l-İmâm Ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî*, Dâru'l-Keyân, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2007 (1. Baskı), s. 254.

⁸⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 340.

⁸⁵⁹ İbn Asâkîr, *Târîhu Dimaşk*, XXXII, 188.

ve cerh-ta'dîl durumu hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte Hatîb el-Bağdâdî onun *sika* olduğunu söylemiştir. O, Yahya b. Ebû Tâlib, Muhammed b. İsâ b. Hibbân, Rebi' b. Süleyman, İbrahim b. Merzûk gibi muhaddislerden hadis dinlemiş, Ali b. Amr el-Halîlî ve Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Musa b. Ca'fer hicri 328 yılının zilkâde ayında vefat etmiştir.⁸⁶⁰

Ahmed b. İbrahim b. Habîb b. İsâ Ebû'l-Hasen el-Attâr (v. 324). 'Zerrâd (Bir tür zırh ve kalkan yapıcısı)' nisbesiyle tanınmıştır. Tâhir b. Fadl el-Halebî, Yusuf b. Saîd b. Müslim el-Mıssîsî, Ahmed b. Bekr el-Bâlisî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Muhammed b. Muzaffer ve Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Dârekutnî ve Ebû'l-Feth el-Hâfız onun hakkında *sika* ifadesini kullanmışlardır. Ahmed b. İbrahim hicri 324 yılının şaban ayında vefat etmiştir.⁸⁶¹

Abdullah b. Ahmed b. İshâk b. İbrahim b. Muhammed Ebû Muhammed el-Mısrî el-Cevherî (v. 332). Hayatı ve cerh-ta'dîl durumu hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte Ebû Zür'a ed-Dımaşkî, Rebi' b. Süleyman, İbrahim b. Mezrûk gibi muhaddislerden hadis dinlediği, Ebû'l-Hasen ed-Dârekutnî, Ebû Hafs İbn Şâhîn ve Ebû Ya'lâ Osman b. Hasen gibi muhaddislerin de kendisinden hadis rivayet ettikleri kaydedilmiştir.⁸⁶² Ebû Ya'lâ onu sikalar arasında zikretmiş, İbn Cevzî de onun için *sika*, *me'mûn* ifadelerini kullanmıştır.⁸⁶³ Abdullah b. Ahmed hicri 332 yılının Rebûlevvel ayında vefat etmiştir.⁸⁶⁴

Rebi' b. Süleyman b. Abdülcebbâr b. Kâmil el-Mürâdî Ebû Muhammed el-Mısrî (v. 270).

Bişr b. Bekr et-Tinnîsî Ebû Abdullah el-Becelî (v. 205).

Abdurrahman b. Amr b. Yuhmed Ebû Amr el-Evzâî (v. 157)

Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kuraşî (v. 114).

⁸⁶⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XV, 63-64.

⁸⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, V, 22-24.

⁸⁶² İbn Asâkîr, *Târîhu Dımaşk*, XXVII, 3.

⁸⁶³ Mansûrî, *ed-Delîlü'l-Muğnî*, 235.

⁸⁶⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 31.

Ubeyd b. Umeyr b. Katâde b. Sa'd b. Âmir b. Cünda' b. Leys el-Leysî el-Cünda'î (v. 74).

Abdullah b. Abbâs (v. 68)

● Senedde ismi geçen râvîler *sika* olup, hadis -sırasıyla- (dört kere) 'نا' (nâ=bize tahdîs etti) ve (üç kere) 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

10. Hâkim'in *el-Müstedrek*'inde geçen sened

Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kûb> Bahr b. Nasr b. Sâbık el-Havlânî> Bişr b. Bekr

Ebû'l Abbâs> Rebi' b. Süleyman, Eyyûb b. Süveyd> Evzâî> Atâ b. Ebî Rebâh> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs tarîki.⁸⁶⁵

Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb b. Yusuf b. Ma'kıl b. Sinan b. Abdullah el-Emevî en-Nîsâbü'rî (v. 346). Hicri 247 yılında dünyaya gelmiş, Ben-i Ümeyye'ye velâ bağından dolayı onlara nispetle anılmıştır.⁸⁶⁶ Hâfız ve muhaddis Ebû'l-Fadl el-Verrâk'ın oğlu olup, babası İshâk b. Râhûye ve Ali b. Hucr gibi muhaddislerden ders almış, Muhammed b. Mahled, Abdurrahman b. Ebî Hâtim ve Muhammed b. Kâsım el-Atekî gibi muhaddislere ders vermiş bir âlimdir.⁸⁶⁷ Babasıyla birlikte hicri 265 yılında⁸⁶⁸ İsfahan, Mekke, Mısır, Şam, Cezîra, Bağdat gibi ilim merkezlerine yolculuk yapmış,⁸⁶⁹ gittikleri yerlerde önemli âlimlerin kitaplarını bizzat kendileri aktarmışlardır.⁸⁷⁰ İsfahan'da Harun b. Harun İbn Süleyman ve Üseyd b. Asım, Mekke'de Ahmed b. Şeybân er-Remelî, Mısır'da İbn Abdulkhakem, Rebi' ve Bekkâr b. Kuteybe, Beyrut'ta Abbâs b. Velîd, Humus'ta Ebû Utbe el-Hicâzî ve Muhammed b. Avf et-Tâî, Kûfe'de Hasen b. Ali b. Affân, Saîd b. Muhammed ve Ahmed b. Abdulcebbâr el-Utâridî, Bağdat'ta Zekeriya b. Yahya el-Mervezî, Ebû Ca'fer İbnü'l Münâdî ve es-Sâğânî gibi önemli muhaddislerden hadis dinlemiştir.⁸⁷¹ Ebû Hammâd el-A'meş, Ebû Zekeriya Yahya b. Muhammed el-Anberî ve Ebû Bekr

⁸⁶⁵ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 236, hn. 2860.

⁸⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 232.

⁸⁶⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 453.

⁸⁶⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, III, 860.

⁸⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 232.

⁸⁷⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 453.

⁸⁷¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, III, 860, 861.

İsmailî gibi bazı âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir. Ebû Nuaym el-İsfehânî de ondan icâzet yoluyla hadis rivayet etmiştir.⁸⁷² 30 yaşında büyük ve önemli bir muhaddis olarak Horasan'a geri dönmüş, edindiği itibar sayesinde dede, baba ve oğul olmak üzere üç nesil kendisinden ders almıştır.⁸⁷³ Bununla birlikte hadis yolculuğundan döndükten sonra işitme duyusu zayıflamış, bu durum zamanla artarak devam etmiş ve kulağı tamamen duymaz hale gelmiştir. Bu sebepten dolayı da 'Esam (Sağır)' lakabıyla tanınmış ve meşhur olmuştur.⁸⁷⁴ Ancak kendisi için 'Esam' lakabının kullanılmasından hoşlanmadığı da söylenmiştir.⁸⁷⁵ Ahmed b. Yusuf ve Ahmed b. el-Ezher'den hadis dinlemiş olmasına rağmen onlardan yazdığı hadisleri kaybetmiştir.⁸⁷⁶ İbn Kesîr (744/1373), onun *sika*, *sadûk* ve *zabt* sahibi olduğunu haber vermiştir.⁸⁷⁷ Zehebî de onun hadis yolculuğundan bahsetmiş ve onun hakkında *imâm*, *muhaddis* ve *müsnid* ifadelerini kullanmıştır.⁸⁷⁸ Herkesle iyi geçinen, güzel ahlak sahibi olan Ebû'l-Abbâs'ın beş vakit namazı cemaatle kıldığı ve mahallesindeki mescitte yetmiş yıl müezzinlik yaptığı nakledilmiştir. Hadis rivayetiyle çok fazla iştigal ettiği için, bir defasında ezan okumaya başlarken yüksek bir sesle 'Ahberenâ Rebi' b. Süleyman, Ahberenâ Şâfiî' demiş, bu duruma kendisi de insanlar da gülmüş, daha sonra ezanı normal olarak okumuştur. Onun geçimini sağlamak için bir şeye ihtiyaç duyduğu zaman kitap istinsah ederek geçimini sağladığı da söylenmiştir. Bununla birlikte hadise karşılık ücret almasından dolayı onu tanımayanlar tarafından kınanmıştır. Ancak o bu durumdan hoşlanmasa da herhangi bir kimseyle tartışmaya girmemiştir.⁸⁷⁹ Ebû'l-Abbâs vefatından kısa bir süre önce gözlerini kaybetmiş,⁸⁸⁰ hicri 346 yılının Rebûlâhir ayında da vefat etmiştir.⁸⁸¹

Bahr b. Nasr b. Sâbık el-Havlânî Ebû Abdullah el-Mısrî (v. 267).

Havlân'dan Benî Sa'd'ın mevlâsı olup, doğum tarihi olarak hicri 174, 180 ve 181

⁸⁷² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 454, 455.

⁸⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 232; ayrıca bkz. Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 295.

⁸⁷⁴ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 294.

⁸⁷⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 455.

⁸⁷⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, III, 860.

⁸⁷⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 232.

⁸⁷⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 452, 453; ayrıca bkz. a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, III, 860.

⁸⁷⁹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, I, 294-297.

⁸⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 232.

⁸⁸¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 460.

tarihleri zikredilmiştir.⁸⁸² İshâk b. Muhammed b. Vâsıl el-Ukaylî, Eyyûb b. Süveyd er-Remlî, Bişr b. Bekr et-Tinnîsî, Yahya b. Sellâm ve Muhammed b. İdris eş-Şâfî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Ahmed b. Ali b. Şuayb el-Medîni, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Sellâme et-Tahavî ve Abdurrahman b. Ebî Hâtim er-Râzî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁸⁸³ Birçok kimse onu *tevsîk* etmiştir. Nitekim İbn Hacer onu cerhin onbirinci mertebesinde saymış ve onun için *sika* demiştir.⁸⁸⁴ Ebû Hâtim ondan Mısır'da hadis yazdığını bildirmiş ve onun *sika*, *sadûk* olduğunu söylemiştir.⁸⁸⁵ Zehebî de onun için *imâm*, *muhaddis* ve *sika* ifadelerini kullanmıştır.⁸⁸⁶ Mesleme b. Kâsım el-Endelüsî ise onun faziletli, hadiste meşhur ve *sika* bir kimse olduğunu haber vermiştir.⁸⁸⁷ Ebû Bekr b. Huzeyme *es-Sahîh*'inde ondan hadis rivayet ettikten sonra onun için *sika* demiş, Hâkim de *el-Müstedrek*'inde ondan hadis rivayet etmiş ve onun *sahîh* olduğuna hükmedilmiştir.⁸⁸⁸ Nesâî ise sadece onun Mâlik'ten naklettiği bir hadisi rivayet etmiştir. Bahr b. Nasr hicri 267 yılının şâban ayında Mısır'da vefat etmiştir.⁸⁸⁹

Bişr b. Bekr et-Tinnîsî Ebû Abdullah el-Becelî (v. 205).

(Tahvîl=İki farklı rivayetin bir arada verilirken bir rivayetten diğerine geçilmesi)

Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kûb b. Yusuf b. Ma'kûl b. Sinan b. Abdullah el-Emevî en-Nisâbûrî (v. 346).

Rebi' b. Süleyman b. Abdülcebbâr b. Kâmil el-Mürâdî Ebû Muhammed el-Mısırî (v. 270).

Eyyûb b. Süveyd er-Remlî el-Hımyerî es-Şeybânî (v. 202).

Abdurrahman b. Amr b. Yuhmed Ebû Amr el-Evzâî (v. 157).

Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kuraşî (v. 114).

⁸⁸² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 16, 19.

⁸⁸³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 16-18.

⁸⁸⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I, 165.

⁸⁸⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, II, 419.

⁸⁸⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XII, 502.

⁸⁸⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I, 421.

⁸⁸⁸ Moğultay, *el-İkmâl*, II, 302.

⁸⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, IV, 19.

Ubeyd b. Umeyr b. Katâde b. Sa'd b. Âmir b. Cünda' b. Leys el-Leysî el-Cünda'î (v. 74).

Abdullah b. Abbâs (v. 68).

● Hâkim en-Nîsâbü'rî hadisi iki farklı senedle zikretmiştir. Bişr b. Bekr ve Eyyüb b. Süveyd hadisi Evzâî'den nakletmişlerdir. Bişr b. Bekr senedindeki râvîler *sikadır*. İkinci seneddeki Eyyüb b. Süveyd *da'îf* olarak zikredilmiş, onun haricindeki râvîler ise *sika* sayılmıştır. Bununla birlikte Ebû Dâvud, Tirmizî ve İbn Mâce Eyyüb b. Süveyd'den hadis rivayet etmişlerdir.

10. Beyhakî'nin Sünen'lerinde geçen senedler

Ebû Abdullah el-Hâfız> Ebû Saîd Muhammed b. Ya'kûb es-Sekafî> Ebû'l Abbâs b. Sakr es-Sükkerî> Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Mâlik b. Enes> Nâfi'> İbn Ömer tarîki.⁸⁹⁰

Ebû Abdullah el-Hâfız Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbü'rî ed-Dabbî et-Tahmânî (v. 405). Hicri 321 yılında, Nişâbü'r'da doğmuştur.⁸⁹¹ 'İbnü'l-Beyyi' (alışverişte aracılık yapan)' künyesiyle tanınmıştır.⁸⁹² Çok erken yaşlarda ilim tahsiline başlayan Hâkim'in ilk hadis *semâ'* i h. 330 yılında (9 yaşında) olmuş, H. 334 yılında da (onüç yaşında) İbn Hibbân'dan hadis *imlâ* etmiştir. Hadis tahsili ve dönemin ileri gelen âlimleriyle görüşmek üzere Irak, Horasan, Hicaz ve Maverâünnehr gibi önemli ilim merkezlerine yolculuklar yapmıştır. Bu seyahatleri esnasında tanınmış muhaddislerle görüşerek *âli isnâd*lar da elde eden Hâkim'in hadis dinlediği hocalarının sayısının 2000'i bulunduğu kaydedilmiştir.⁸⁹³ O, (imam Müslim'i görmüş olan) babası başta olmak üzere Muhammed b. Ya'kûb el-Esam, Muhammed b. Abdullah b. Ahmed es-Saffâr, İsmail b. Muhammed er-Râzî, Muhammed b. Ahmed b. Mahbûb, Muhammed b. Ahmed eş-Şuaybî ve Ebû Ali Hüseyin b. Alî en-Nîsâbü'rî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir. Dârekutnî (aynı zamanda hocasıdır), Ebû Alâ' el-Vâsîtî, Ebû Ya'lâ el-Halîlî, Ebû Bekr el-Beyhakî ve Osman b. Muhammed el-

⁸⁹⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 139, hn. 11454.

⁸⁹¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 163.

⁸⁹² Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 370.

⁸⁹³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 89; ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 355; Sem'ânî, *el-Ensâb*, II, 370.

Mahmî gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁸⁹⁴ Kaynaklarda güçlü bir hâfızası olduğu kaydedilen Hâkim, hadis ilimleri sahasından kendini yetiştirerek birçok kitap te'lif ve tasnif etmiştir. Nitekim '*el-Müstedrek ale's-Sahîhayn, Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs, Kitâbu'l- İklîl ve Târîhu Nîsâbûr*' bu eserlerden bazılarıdır.⁸⁹⁵ O, hadislerin sağlamını, zayıfını bilme ve râvîleri cerh-ta'dîl etme hususunda devrinin ileri gelen âlimlerinden sayılmıştır.⁸⁹⁶ Bununla birlikte İbn Hacer onun büyük bir âlim oluşuna değinmiş ve ömrünün son dönemlerinde hafızasının zayıfladığına dair rivayetlerin olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Hâkim'in *ed-Duafâ* adlı eserinde kendilerini zayıf bularak, kesinlikle hadis alınmaması gerektiğini zikrettiği bazı kimselerin rivayetlerine *el-Müstedrek* adlı eserinde yer vermesinin de bu durumu açıkça ortaya koyduğunu söylemiştir. Nitekim o, hadisleri ve râvîleri tanıma hususunda önemli bir konumda olsa da *el-Müstedrek*'i ömrünün son dönemlerinde yazmasından dolayı yeniden gözden geçirme fırsatı bulamamış ve bu sebepten ötürü de tenkit edilmiştir.⁸⁹⁷ Kaynaklarda onun Şîliğe meylinin olduğu zikredilmiştir. Bununla birlikte Zehebî ve İbn Hacer onun Rafîzî olduğu yönündeki iddialara karşı çıkmış ve insafî davranılması gerektiği söylemişlerdir.⁸⁹⁸ Hâkim en-Nîsâbûrî hicrî 405 yılının safer ayında vefat etmiştir.⁸⁹⁹

Ebû Saîd Muhammed b. Ya'kûb es-Sekafî (v. 340). Tam ismi Ahmed b. Ya'kûb b. Ahmed b. Mihrân b. Abdullah olup, künyesi Ebû Saîd'dir. Hayatı ve cerh-ta'dîl durumuyla alakalı kaynaklarda çok fazla bilgi kaydedilmemiştir. Bununla birlikte Ebû Abdillâh el-Hâkim ve Ebû Alî el-Hâfız'ın hocası olup, Muhammed b. İbrahim el-Büşencî, Muhammed b. Amr el-Haraşî, Muhammed b. Osman b. Ebî Şeybe, Muhammed b. Eyyûb er-Râzî gibi âlimlerden ve kendi tabakasından hadis

⁸⁹⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 163-165.

⁸⁹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 355; ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, III, 1039; a. mlf. , *Târîhu'l İslâm*, IX, 95.

⁸⁹⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 165.

⁸⁹⁷ İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 256, 257.

⁸⁹⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 165, 174; a. mlf. *Tezkiratü'l-Huffâz*, III, 1045; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 256; ayrıca bkz. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 355.

⁸⁹⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 171.

dinlemiştir. Hâkim en-Nîsâbûrî onu *tevşîk* etmiş, onun zâhid ve âbid bir kimse olduğunu söylemiştir. Muhammed b. Ya'kûb h. 340 yılında vefat etmiştir.⁹⁰⁰

Ebû'l-Abbâs Abdullah b. Sakr b. Musa b. Hilal b. Îsâ b. Abdullah b. Râşid es-Sükkerî el-Bağdâdî (v. 302). Kaynaklarda kendisi hakkında çok fazla bilgi bulunmamaktadır. İbrahim b. Münzir, İbrahim b. Muhammed eş-Şâfî, Muhammed b. Hâtim b. Meymûn ve Muhammed b. Musaffâ gibi âlimlerden hadis dinlemiş, Ca'fer el-Huldî, Ebû Bekr eş-Şâfî, Ebû Hafs b. Zeyyât gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁰¹ Zehebî onun hakkında *imâm* ve *sika* ifadelerini,⁹⁰² Dârekutnî *sadûk*, Hatîb el-Bağdâdî de *sika* ifadesini kullanmıştır. Abdullah b. Sakr hicri 302 yılının Cemâziyelevvel ayında vefat etmiştir.⁹⁰³

Muhammed b. Musaffâ b. Bühlûl el-Kuraşî el-Hımsî (v. 246).

Velîd b. Müslim el-Kuraşî ed-Dımaşkî (v. 195).

Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir b. Amr el-Asbahî el-Yemenî Ebû Abdullah el-Medenî (v. 179). Dedesi Mâlik tâbiîn âlimlerinin büyüklerinden olup, Kureyş'ten olan Benî Teym'in hâlifidir (Bir rivayete göre de Ebû Âmir hâlifidir).⁹⁰⁴ Annesi Âliye bnt. Şerîk el-Ezdi'dir. Hicri 93 yılında dünyaya gelmiştir. Gençliği refah içinde güzel bir şekilde geçmiştir.⁹⁰⁵ Eyyûb b. Temîme es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Zeyd b. Rabâh, Abdullah b. Dînâr, Ebû'z-Zenâd Abdullah b. Zekvân, Atâ el-Horasânî, Alkame b. Ebî Alkame, Musa b. Ukbe, İbn Ömer'in âzatlısı Nâfî', Hişâm b. Urve ve Ebû Zübeyr el-Mekki gibi birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir. İbrahim b. Tahmân, İsmail b. Uleyye, Saîd b. Mansûr, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. Mübârek, Aburrahman b. Amr el-Evzâî, Abdurrahman b. Mehdî, Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî, Leys b. Sa'd, Muhammed b. Müslim İbn Şihâb ez-Zührî ve Ebû Ali el-Hanefî gibi birçok âlim de kendisinden hadis rivayet etmiştir.⁹⁰⁶ Onun bin civarında hadisinin olduğu, Nâfî' > İbn

⁹⁰⁰ Mansûrî, *er-Ravdu'l-Bâsim fî Terâcimi Şuyûhi'l-Hâkim*, I-II, Dâru'l-Â'sîme, Riyâd- Suûdî Arabistan, 2011 (1. Baskı), c, I, s. 347.

⁹⁰¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 161.

⁹⁰² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIV, 173.

⁹⁰³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 161.

⁹⁰⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, VII, 459.

⁹⁰⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 49.

⁹⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 93-110.

Ömer vasıtasıyla yaptığı nakillerin de ‘*esahhu’l-esânîd* (en sahih isnâd)’ sayıldığı haber verilmiştir. Ayrıca Nâfi‘’in öğrencileri arasında Mâlik b. Enes en güvenilirlerden sayılmıştır.⁹⁰⁷ Yahya b. Saîd de Süfyân es-Sevrî ve İbn Uyeyne’nin ashâbında hadisi en sahih olanın Mâlik olduğunu söylemiştir.⁹⁰⁸ Nitekim Mâlik b. Enes kitabında kendilerinden hadis rivayet ettiği kimselerin *sika* olduğunu belirtmiş, Ali b. el-Medînî de onun terk ettiği kimselerin hadislerinde bir sıkıntı olduğundan dolayı terk ettiğini söylemiştir.⁹⁰⁹ İmâm Şâfî de yeryüzünde (hadis alanında) Mâlik b. Enes’in *el-Muvatta’* isimli kitabından daha sahihinin olmağını belirtmiştir.⁹¹⁰ Hadis rivayet ettiği kimseler hakkındaki titizliği ve seçiciliği birçok âlim tarafından dile getirilmiş, bu tavrıyla alakalı birçok örnek zikredilmiştir. Süfyân b. Uyeyne, hadis ricâlini tenkitte Mâlik’ten daha katısının olmadığını ve onların durumlarını en iyi bilen yine Mâlik olduğunu söylemiştir.⁹¹¹ Mâlik b. Enes dört kişiden ilim (hadis) alınmayacağını söylemiştir: Sefâhet ehli, bid’at ehli, peygambere yalan isnâd etmese bile insanların sözlerine yalan katan kimse ve fazilet ve salâh sahibi omakla birlikte yaşlılığından dolayı ne dediğini bilemez, lafı karıştırır durumda olan kişi.⁹¹² Bunlarla birlikte Zehebî râvîleri tenkitteki özverisine rağmen bazı kimselerin durumuna tam muttali olmamasından dolayı güvenilir kabul ettiği bazı râvîlerin başka âlimlerce farklı görülebildiğini belirtmiştir.⁹¹³ Süfyân-ı Sevrî, Mâlik ve Evzâî’nin bir konu hakkında ittifak etmelerinin o konuyla ilgili nas bulunmasa bile ittifak ettikleri şeyin sünnet olduğu söylenmiştir.⁹¹⁴ Vakarlı ve heybetli bir görünüme sahip olduğu kaydedilen Mâlik b. Enes giyim kuşamına özen göstermiş,⁹¹⁵ bu durum onun hadis meclisine de yansımıştır. Hadis meclisinde yiyip içmeyi, yüksek sesle konuşmayı kerih görmüştür.

⁹⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVII, 110, 113.

⁹⁰⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VIII, 204.

⁹⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVII, 112; hadis elde etmesindeki titizliği için ayrıca bkz. İbn Abdilber, *el-İntikâ fî Fedâilî’l-Eimmeti’s-Selâseti’l-Fukahâ*, inceleyen: Abdülfettâh Ebû Ğudde, nşr. Mektebü’l Matbûâtî’l İslâmiyye, Dâru’l Beşâiri’l İslâmiyye, Beyrut-Lübnan, 1997 (1. Baskı), ss. 45-49.

⁹¹⁰ Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffâz*, I, 208. Bu hükmün, Buharî ve Müslim *el-Câmiu’s-Sahîh* adlı eserleri henüz kaleme alınmadan verilmiş bir hüküm olduğunu unutmamak gerekir. Nitekin söz konusu eserler te’lif edildikten sonra birçok âlim, Buhari ve Müslim’in eserlerinde yer alan hadislerin *el-Muvatta’* da bulunan hadislerden daha sahih olduğunu tasrih etmiştir.

⁹¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VIII, 204.

⁹¹² İbn Abdilber, *el-İstî’âb*, 46.

⁹¹³ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, VIII, 72; ayrıca bkz. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXVII, 112-113.

⁹¹⁴ Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffâz*, I, 209; âlimlerin onun hakkındaki övgüleri için ayrıca bkz. İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 50-68.

⁹¹⁵ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, VIII, 69.70.

Ayrıca hadis için oturacağı vakit, abdest almış, en güzel elbiselerini giymiş, saçını, sakalını tarayarak, güzel kokular sürünmüş, bunu Allah Resûlü'nün hadisine olan saygısından dolayı yaptığını belirtmiştir.⁹¹⁶ Tebeu't-tâbiinden sayılan ve Malîkî mezhebinin imâmı olan Mâlik b. Enes hadis otoritelerince bu ilmin zirvelerinden kabul edilmiş, hadislerin sıhhati ve sağlamlığını bilme hususunda da otoriteler arasında sayılmıştır. O sağlam hâfızası, zabtı ve itkâmı sayesinde kendi dönemindeki ve daha sonra gelen âlimler tarafından övgüyle anılmıştır.⁹¹⁷ Nitekim o, 'imâm fi'l-hadîs'⁹¹⁸, şeyhu'l-İslâm, hüccetü'l-ümme, imâmu dâri'l-hicre, hâfiz, fakîhü'l-ümme,⁹¹⁹ re'su'l-mütkenîn, kebîru'l- mütesebbitîn,⁹²⁰ sika, me'mûn, sebt'⁹²¹ gibi vasıf ve ünvanlarla anılmıştır. Mâlik b. Enes hicri 179 yılının rebülevvel ayında Medine'de vefat etmiştir. Kaynaklarda bu tarihle birlikte farklı tarihler de kaydedilmiştir.⁹²²

Nâfi' Ebû Abdullah el-Medenî el-Kuraşî el-Adevî (Mevlâ Abdullah b. Ömer) (v. 117). Babasının ismi Hürmüz olup Kâvûs olduğu da söylenmiştir.⁹²³ Nesebi hakkında ihtilaf olup Berberî, Nisâbûrî, Deylemî, Tâlikânî, Kâbulî asıllı olduğu, ancak tercih edilen görüşün Fârisî asıllı olduğu bildirilmiştir.⁹²⁴ Abdullah b. Ömer'in kölesi olup otuz yıl hizmetinde bulunmuş, onun himayesinde yetişmiş, daha sonra İbn Ömer onu âzat etmiştir.⁹²⁵ Bu sebepten dolayı 'Mevlâ Abdullah b. Ömer (İbn Ömer'in âzatlısı)' olarak tanınmıştır. Nâfi' başta Abdullah b. Ömer olmak üzere, Abdullah b. Muhammed b. Ebî Bekr, Zeyd b. Abdullah b. Ömer, Sâlim b. Abdullah b. Ömer, Safiyye bnt. Ebî Ubeyd (Abdullah b. Ömer'in hanımı), Ebû Saîd el-Hudrî, Ebû Hureyre, Aişe bnt. Ebû Bekr, Ümmü Seleme gibi tanınmış birçok sahâbî ve tâbiinden hadis rivayet etmiştir. Ebân b. Sâlih, Üsâme b. Zeyd b. Eslem, Üsâme b. Zeyd el-Leysî, Eyyûb b. Musa el-Kuraşî, Eyyûb es-Sahtiyânî, Humeyd et-Tavîl, Atâ el-Horasânî,

⁹¹⁶ Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VI, 318; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 570; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVII, 110-111.

⁹¹⁷ İbn Abdilber, *el-İntikâ*, 48-68; ayrıca bkz. Nevevî, *Tehzîb*, II, 75-76; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, X, 5-9.

⁹¹⁸ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VII, 310.

⁹¹⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 207; ayrıca bkz. a. mlf., *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 48.

⁹²⁰ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 339.

⁹²¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 575.

⁹²² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 130-133.

⁹²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 298.

⁹²⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 99; ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 451; Nevevî, *Tehzîb*, II, 123.

⁹²⁵ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 100.

Mâlik b. Enes, Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî ve Yunus b. Ubeyd de ondan hadis rivayet eden âlimlerden bazılarıdır.⁹²⁶ Nâfi‘’in ashâbı arasında (sırasıyla) Mâlik, Eyyûb, Ubeydullah, İbn Cüreyc, Kesîr b. Ferkad ve Leys b. Sa’d en güvenilir olarak sayılmışlardır.⁹²⁷ Nitekim daha önce de belirtildiği gibi Mâlik> Nâfi‘>İbn Ömer târikiyle nakledilen rivayetler ‘*esahhu’l-esânîd* (en sahih isnâd)’ kabul edilmiştir.⁹²⁸ Halife Ömer b. Abdülazîz onu sünneti öğretmesi için Mısır halkına göndermiş, ayrıca onu Yemen’e zekât âmili olarak da görevlendirmiştir. Nâfi‘’in İbn Ömer’den duyduğu hadisleri ihtiva eden bir sahifesinin olduğu ve bu hadislerin talebeleri tarafından kendisine *arz* yoluyla okunduğu, onun bu hadislerin hocanın ağzından duyulan rivayetler nakledilirken kullanılan ‘*haddesenâ*’ edâ sîgasıyla rivayet edilebileceğini söylediği bildirilmiştir.⁹²⁹ Mâlik b. Enes onun hakkında, “Nâfi‘’in İbn Ömer’den rivayet ettiği bir hadisi işittiğim zaman o hadisi başka bir kimseden duymamış olmama aldırman” diyerek⁹³⁰ onun İbn Ömer’den yaptığı rivayetlerin önemine dikkat çekmiştir. Ayrıca Mâlik b. Enes “Nâfi‘ bir şey dediği zaman üzrine söz söylenilmez” diyerek⁹³¹ de onu övmüştür. Ahmed b. Hanbel’e “İbn Ömer’in talebelerinden Sâlim ve Nâfi‘, İbn Ömer (ondan gelen bir rivayet) hakkında ihtilafa düşseler hangisi sana daha sevimlidir?” denildiğinde o birini diğerine öncelemeyeceğini söylemiştir. Bununla birlikte Sâlim’e kendisinin vâkıf olduğu bir konu hakkında soru sorulduğunda o “Nâfi‘’e sorun” diyerek Nâfi‘’e olan saygısını ortaya koymuştur.⁹³² Birçok âlim onu *tevsîk* ederek ilimdeki konumuna işaret etmişlerdir. Nitekim İbn Sa’d onun *kesîru’l-hadîs* olup, *sika* olduğunu söylemiştir.⁹³³ İbn Hacer de onun fakîh olduğunu belirtmiş ve onun için *sika*, *sebt*, *meşhûr* gibi ifadeler kullanmıştır.⁹³⁴ Ayrıca İbn Hibbân onu *es-Sikât*’ında zikretmiş,⁹³⁵ İclî,⁹³⁶ Nesâî, Yahya b. Maîn ve İbn Hirâş da onun *sika* olduğunu söylemişlerdir.⁹³⁷ Zehebî de onu ‘*imâm, müftî, sebt, âlimü’l-Medîne*’ gibi

⁹²⁶ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, XXIX, 299-303.

⁹²⁷ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, V, 99.

⁹²⁸ Zehebî, *Tezkiratü’l-Huffâz*, I, 99-100.

⁹²⁹ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, V, 97-98; ayrıca bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 423.

⁹³⁰ Buhârî, *et-Târihu’l-Kebîr*, VIII, 85; ayrıca bkz. İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VIII, 452.

⁹³¹ Zehebî, *Siyeru Â’lâmi’n-Nübelâ*, V, 98.

⁹³² İbn Ebi Hâtim, *el-Cerh ve’t-Ta’dîl*, VIII, 452; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 414.

⁹³³ İbn Sa’d, *et-Tabakât*, VII, 424.

⁹³⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi’t-Tehzîb*, IV, 9.

⁹³⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 467.

⁹³⁶ İclî, *Marifetü’s-Sikât*, II, 310.

⁹³⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü’t-Tehzîb*, X, 414.

vasıf ve ünvanlarla anmıştır.⁹³⁸ Bunlarla birlikte Meymûn b. Mihrân'ın, yaşlılık döneminde Nâfi'ın aklî melekesini kaybettiğini söylemesi âlimler nazarında itibâr görmemiş,⁹³⁹ Nevevî (676/1277), onun güvenilirliği ve üstünlüğü hususunda âlimlerin icmâ'ı bulunduğunu kaydetmiştir.⁹⁴⁰ Nâfi' hicri 117 yılında vefat etmiş, bu tarihle birlikte hicri 116, 119 ve 120 tarihlerinde vefat ettiği de zikredilmiştir.⁹⁴¹

Abdullah b. Ömer b. el-Hattâb b. Nüfeyl Ebû Abdurrahman el-Kuraşî el-Adevî (v. 73). Nübüvvetin ikinci⁹⁴² veya üçüncü yılında dünyaya gelmiştir.⁹⁴³ Annesi Zeyneb bnt. Maz'ûn olup, Hz. Peygamber'in hanımı Hz. Hafsa ile ana baba bir kardeşidir. Babası Hz. Ömer'le birlikte, küçük yaşta Müslüman olmuş ve babasıyla birlikte Medine'ye hicret etmiştir. Bir rivayete göre ise babasından önce hicret etmiştir. Nitekim bu sebepten ötürü bazı kimseler babasından önce Müslüman olduğunu da söylemişlerdir. Bedir Savaşı ve –ihtilafı birlikte- Uhud Savaşı'na katılmak istemiş ancak Hz. Peygamber yaşının küçük olmasından dolayı onun bu isteğini reddetmiştir. Bununla birlikte on beş yaşına girdiğinde Hz. Peygamber'in izniyle Hendek Savaşı'na katılmıştır.⁹⁴⁴ Hz. Hafsa'nın kardeşi olmasından dolayı Hz. Peygamber'in yakınında bulunan İbn Ömer Hz. Peygamber'den birçok hadis nakletmiştir. Nitekim o binden fazla hadis rivayet eden yedi sahâbîden (*muksirûn*) 2630 hadisle ikinci sırada yer almıştır.⁹⁴⁵ Bu hadisleri Hz. Peygamber başta olmak üzere Abdullah b. Mes'ûd, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, babası Ömer b. el-Hattâb, kardeşi Hz. Hafsa ve Mü'minlerin annesi Hz. Aişe gibi sahâbenin önde gelenlerinden öğrenmiştir. Abdullah b. Abbâs, Enes b. Sîrîn, Nâfi', Saîd b. Müseyyeb, Mücâhid gibi sahâbe ve tâbiinden birçok isim de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁴⁶ Rivayetlerinden 168 tanesini Buhârî ve Müslim ortak olarak, 81 tanesini sadece Buhârî, 31 tanesini de yalnızca Müslim tahrir etmiştir.⁹⁴⁷ İbn Ömer, Hz. Peygamber'den gördüğü bir davranışı

⁹³⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 95.

⁹³⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 100.

⁹⁴⁰ Nevevî, *Tehzîb*, II, 124.

⁹⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 305-306.

⁹⁴² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 341.

⁹⁴³ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 107.

⁹⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 133-134; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 419; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 337; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, III, 204.

⁹⁴⁵ Ebû Şehbe, *el-Vasît fi Ulûmi Mustalahi'l-Hadîs*, Â'lemü'l-Ma'rife, b.y., 1983, s.506.

⁹⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 333-338.

⁹⁴⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, III, 238.

gördüğü şekilde aynen uygulamaya çalışması⁹⁴⁸ ve ondan işittiği hadislerin lafzını değiştirmeden aktarmadaki titizliğiyle tanınmıştır. Nitekim o, bu titizliği sebebiyle hadis rivayet ederken ihtiyatlı davranmıştır. Onun yanında farklı zamanlarda uzun bir müddet bulunma fırsatı bulan Şa'bî ve Mücâhid yanında buldukları süre boyunca onun Hz. Peygamber'den sadece bir hadis rivayet ettiğini söylemişlerdir.⁹⁴⁹ O, Allah Resûlü'ne olan sevgisinden dolayı onun namaz kıldığı mekânlarda namaz kılmış, gölgelendiği ağaçların altında gölgelenmiş, o ağaçların kurumaması için onları sulamıştır.⁹⁵⁰ Ayrıca Resûlullah'ın vefatından sonra Hz. Peygamber'in ismi zikredildiğinde İbn Ömer gözyaşlarını tutamamıştır.⁹⁵¹ Hz. Peygamber'in emirlerini eksiksiz yerine getirme hususunda sahâbe arasında müstesna bir yeri olan İbn Ömer bir defasında gördüğü bir rüyayı ablası Hz. Hafsa vasıtasıyla tabir etmesi için Hz. Peygamber'e iletmış, Resûlullah da (s.a.v.) onun rüyasını dinledikten sonra "Abdullah ne iyi (ne sâlih) bir adamdır! Bir de geceleyin namaza kalksa" demiştir. Resûlullah'ın (s.a.v.) bu sözü üzerine o, geceleri çok az bir süre uyumuş ve gece namazını ihmal etmemiştir.⁹⁵² En çok fetva veren sahâbilerden biri olan İbn Ömer, altmış yıl boyunca fetva vermiş,⁹⁵³ kesin kanaat sahibi olmadığı konularda fetva vermekten sakınmış, bilmediği meselelerde açıkça bilmediğini ifade etmiştir.⁹⁵⁴ İbn Ömer fitneye sebebiyet vermemek için tutumlarından hoşlanmasa bile idarecilerin arkasında namaz kılmaya devam etmiştir. Fitne olayları sırasında arka planda durmayı tercih etmiş ancak ömrünün sonlarına doğru Hz. Ali'yle birlikte isyancılara karşı savaşmadığından pişmanlık duyduğunu dile getirmiştir.⁹⁵⁵ Haccâc'la arasında geçen bazı olaylardan dolayı Haccâc'ın ona karşı bir adamı görevlendirerek suikast düzenlediği, o adamın zehirli bir mızrağı İbn Ömer'in ayağına düşürerek yaralanmasına sebebiyet verdiği ve bu olaydan kısa bir sonra da vefat ettiği rivayet edilmiştir. Abdullah b. Ömer h. 73 yılında vefat etmiştir.⁹⁵⁶

⁹⁴⁸ Bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 134; ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 38.

⁹⁴⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 134; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, III, 213,214.

⁹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 338.

⁹⁵¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 38.

⁹⁵² Buhârî, "Fedâilü Ashâbi'n-Nebî", 19.

⁹⁵³ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 420; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 339.

⁹⁵⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 134.

⁹⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IV, 139; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 421; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, III, 339.

⁹⁵⁶ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 420.

● Senedde ismi geçen Muhammed b. Musaffâ'nın *hasenü'l-hadîs* olup *tevsîke* daha yakın olduğu söylenmiştir. Bununla yanında onun *evhâmının* olduğu ve *tedlîs* yaptığı da zikredilmiştir. Velîd b. Müslim'in ise *sika* olduğu ancak *tedlîsü't-tesviye* ve *irsâl* yaptığı söylenmiştir. Senedde ismi geçen diğer râvîler de *sika* kabul edilmiştir. Hadis -sırasıya- 'أخبرنا' (ahberenâ=bize haber verdi), 'أخبرني' (ahberenî=bana haber verdi), (üç kere) 'ثنا' (senâ=bize tahdîs etti) ve (üç kere) 'عن' (an) edâ sîgalarıyla rivayet edilmiştir.

Ebû Zer b. Ebî'l-Hüseyn b. Ebî'l-Kâsım el-Müzekkir> Ebû Abdullah İshâk b. Muhammed b. Yusuf es-Sûsî> Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb> Rebi' b. Süleyman> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs tarîki.⁹⁵⁷

Ebû Zer b. Ebî'l-Hüseyn b. Ebî'l Kâsım el-Müzekkir (v. ?). (Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahmân) Kaynaklarda hayatı ve cerh-ta'dîl durumuyla alakalı herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Ebû Abdullah İshâk b. Muhammed b. Yusuf b. Ya'kûb b. İbrahim es-Sûsî en-Nîsâbü'rî (v. 410). Ebû'l-Abbâs el-Esamm, Ahmed b. Muhammed b. Abdûs et-Tarâifî ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-Bağdâdî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Beyhakî başta olmak üzere birçok isim de kendisinden hadis nakletmiştir. Zehebî onun önde gelen, *sâlih*, kabul edilmiş (kendisine rıza gösterilmiş) *sika* bir ravi olduğunu haber vermiştir.⁹⁵⁸ Bununla birlikte onun zamanının muhaddisi olduğu ve hadisine itimat edildiği söylenmiş, onun hakkında '*adl, sikatü'r-ridâ, sebt, sâlih, nebîl*' gibi ifadeler kullanılmıştır. İshâk b. Muhammed hicri 410 yılında receb ayının sonunda vefat etmiştir.⁹⁵⁹

Ebû'l Abbâs Muhammed b. Ya'kûb b. Yusuf b. Ma'kıl b. Sinan b. Abdullah el-Emevî en-Nîsâbü'rî (v. 346).

⁹⁵⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 584, hn. 15094.

⁹⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, IX, 267-268.

⁹⁵⁹ Mansûrî, *es-Selsebilü'n-Nakî fî Terâcimi Şuyûhi'l-Beyhakî*, Dâru'l-Âsime, Riyad- Suûdî Arabistan, 2011 (1. Baskı), ss. 261-263.

Rebî' b. Süleyman b. Abdülcebbâr b. Kâmil el-Mürâdî Ebû Muhammed el-Mısırî (v. 270).

Bişr b. Bekr et-Tinnîsî Ebû Abdullah el-Becelî (v. 205).

Abdurrahman b. Amr b. Yuhmed Ebû Amr el-Evzâî (v. 157).

Atâ b. Ebî Rebâh Eslem el-Kuraşî (v. 114).

Ubeyd b. Umeyr b. Katâde b. Sa'd b. Âmir b. Cünda' b. Leys el-Leysî el-Cünda'î (v. 74).

Abdullah b. Abbâs (v. 68).

● Senedde ismi geçen Beyhakî'nin hadisi kendisinden aldığı Ebû Zer b. Ebî'l-Hüseyn hakkında bir bilgi tespit edilememiştir. Onun haricindeki râvîler *sikadır*.

Ebû'l-Hüseyn b. Fadl b. el-Kattân> Abdullah b. Ca'fer> Ya'kûb b. Süfyân> Muhammed b. Musaffâ> Velîd> İbn Lehîa> Musa b. Verdân> Ukbe b. Âmir tarîki.⁹⁶⁰

Ebû'l-Huseyn Muhammed b. Huseyn b. Muhammed b. Fadl b. Ya'kûb b. Yusuf b. Sâlim el-Ezrak el-Kattân (v. 415). Bağdat ehlinden olup, hicri 335 yılının şevval ayında dünyaya gelmiştir. Genellikle pamuk ticareti yapan kimseler için kullanılan 'Kattân' nisbesi Ebû'l-Huseyn'e Bağdat'ta Dâru'l-Kutn bölgesinde oturduğu için verilmiştir. İsmail b. Muhammed es-Safer, Ebû Ca'fer Muhammed b. Yahya b. Ömer b. Ali b. Harb, Osman b. Ahmed es-Semmâk, Ca'fer b. Muhammed el-Huldî, Ahmed b. Muhammed b. Ziyad el-Kattân gibi kendi tabakasından olan âlimlerden hadis dinlemiş, Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb, Hasen b. Ali el-Vahşî ve Ahmed b. Huseyn el-Beyhakî gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁶¹ Hatib el-Bağdâdî ondan hadis yazdıklarını söylemiş ve onun *sika* olduğunu haber vermiştir.⁹⁶² Bununla birlikte onun Bağdatlı hocalar arasında meşhur

⁹⁶⁰ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 584, hn. 15096.

⁹⁶¹ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 184-187.

⁹⁶² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 45.

olup *sadûk* olduğu da söylenmiştir.⁹⁶³ Ebû'l Huseyn hicri 415 yılının ramazan ayında vefat etmiştir.⁹⁶⁴

Abdullah b. Ca'fer b. Dersteveyh b. Merzûbân Ebû Muhammed el-Fârisî en-Nahvî (v. 347). Hicri 258 yılında dünyaya gelmiş, asıl nisbesi Fesâ'ya nispetle Fesevî olup vefatına kadar Bağdat'ta yaşamıştır. Arap dilinde önemli bir konumda olup, özellikle nahiv alanında birçok kitap istinsah etmiş, bununla birlikte birçok *âlî isnâda* da sahip olmuştur. Ya'kûb el-Fesevî, Abbâs b. Muhammed ed-Dûrî, Yahya b. Ebî Talib, Ebû Muhammed b. Kuteybe ve Muhammed b. Huseyn el-Hunenî gibi muhaddislerden hadis dinlemiş, Dârekutnî, İbn Şâhîn, İbn Mende ve İbnü'l-Fadl el-Kattân gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁶⁵ Hîbetullah b. Hasen et-Taberî, onun Abbâs ed-Dûrî'den hadis işitmemiş olmasına rağmen ondan hadis rivayet etmesinden dolayı onu zayıf saymıştır. Ancak Hatib el-Bağdâdî bunun yanlış olduğunu, nitekim hocalarından *imlâ'* yoluyla İbn Dersteveyh'in Abbâs ed-Dûrî'den rivayet ettiği hadisleri aldıklarını söylemiştir. Ayrıca onun Ya'kûb b. Süfyân'dan naklettiği '*et-Târîh*' isimli kitaptan dolayı zayıf sayanlar olmuşsa da Hatib el-Bağdâdî, İbn Dersteveyh'in muhaddislerin büyüklerinden olup Ali b. el-Medînî ve onun tabakasının hadislerini bildiğini, onun kitabı nakletmesinin doğru olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Hatib el-Bağdâdî, Huseyn b. Osman eş-Şîrâzî ve Ebû Abdullah b. Mende'ye İbn Dersteveyh hakkında sorduğunda onların onu *tevsi'k* ettiğini de haber vermiştir.⁹⁶⁶ Zehebî, onun allâme bir *imâm* ve nahiv hocası olduğunu söylemiş, ayrıca onu *sika* olarak nitelemiştir.⁹⁶⁷ Abdullah b. Ca'fer b. Dersteveyh hicri 347 yılının safer ayında vefat etmiştir.⁹⁶⁸

Ya'kûb b. Süfyân b. Cüvân el-Fârisî Ebû Yusuf b. Ebî Muaviye el-Fesevî (v. 277). Hicri 190 yılında dünyaya gelmiş, doğduğu şehir olan Fesâ'ya, nispetle Fesevî, Fâris bölgesinin muhaddisi olmasından dolayı oraya nispetle de Fârisî olarak anılmıştır.⁹⁶⁹ Hicri 219 yılında ilim (hadis) tahsili için çıktığı yolculuğu (rîhle) otuz yıl

⁹⁶³ Sem'ânî, *el-Ensâb*, X, 187.

⁹⁶⁴ Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, III, 45.

⁹⁶⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 531; ayrıca bkz. Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 85.

⁹⁶⁶ Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 86.

⁹⁶⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 531; Zehebî'nin görüşü için ayrıca bkz. a. mlf., *Mizânü'l-İtidâl*, IV, 73.

⁹⁶⁸ Hatib el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 87.

⁹⁶⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 180.

sürmüş⁹⁷⁰ yolculuğunda tanınmış birçok âlimden hadis dinlemiştir. *Sika* olan bin hocadan hadis yazdığı söylenmişse de,⁹⁷¹ Zehebî bunun gerçeği yansıtmadığını, onun *Meyşeha*'sında üçyüz civarında hocasının tespit edilip, bunlar arasında zayıf olanların da bulunduğunu bildirmiştir.⁹⁷² Bununla birlikte o ilim tahsili için çıktığı yolda birtakım sıkıntılara katlanmıştır. Nitekim maddi sıkıntılar içinde, farklı şehirler dolaşmış, gece kandil ışığında hadis yazarak, gündüz ise o hadisleri hocalarına okuyarak farklı hocalardan ilim tahsil etmiştir. Bununla birlikte yine bir gün gece vakti hadis yazarken gözlerine su inip, hiçbir şey göremez olduğu, ilminin yarıda kalacağı endişesiyle de ağladığı nakledilmiştir. O, bu hal üzere uyuklamış, rüyasında Hz. Peygamber'i görmüş ve ona niçin ağladığını anlatmış, Resûlullah da ellerini onun gözlerine sürerek dua etmiş, uyandığı zaman kendisinde o halden (gözünün görmemesi) eser kalmayıp, yine kandil ışığında hadis yazmaya devam etmiştir.⁹⁷³ Hadis tahsil etmek için yanında altı ay kalan bir öğrencisi annesinden uzun bir süredir ayrı kaldığını söyleyerek memleketine dönmeyi istemesi üzerine o, kendisinin otuz yıldır annesini görmediğini söylemiştir.⁹⁷⁴ Bu durum da onun ilim tahsili için katlandığı zorlukları göstermesi açısından oldukça önemlidir. O, İbrahim b. Humeyd et-Tavîl, İbrahim b. Abdurrahman b. Mehdî, Halîfe b. Hayyât, Abdullah b. Mesleme el-Ka'nebî, Ali b. Abdullah b. el-Medînî ve Ya'kûb b. Muhammed ez-Zührî gibi âlimlerden hadis rivayet etmiştir.⁹⁷⁵ Tirmizî, Nesâî, İbn Ebî Hâtim, İbn Huzeyme, Ebû Avâne, Ebû Muhammed Abdullah b. Ca'fer İbn Dersteveyh ve Ebû Amr el-Müstemlî en-Nîsâbûrî gibi birçok tanınmış muhaddis de ondan hadis rivayet etmiştir.⁹⁷⁶ İbn Hibbân onun kitap istinsah edip, zühd ve sünnete bağlılığıyla tanındığını söylemiştir.⁹⁷⁷ Nitekim o '*Târîh*' isimli kitabıyla meşhur olmuştur.⁹⁷⁸ Nesâî onun için *lâ be'se bih* ifadesini kullanmıştır.⁹⁷⁹ Ya'kûb b. Süfyân onun Hz. Osman'ın aleyhinde

⁹⁷⁰ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 583.

⁹⁷¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 59.

⁹⁷² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 181.

⁹⁷³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 387.

⁹⁷⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 181.

⁹⁷⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 325-331.

⁹⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 330-331; ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 583.

⁹⁷⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, IX, 287.

⁹⁷⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 583.

⁹⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 331.

konuştuğu söylenmişse de, İbn Kesîr⁹⁸⁰ ve Zehebî bunun doğru olmadığını söylemişlerdir.⁹⁸¹ Ayrıca Zehebî onun *hâfız*, *imâm* ve *huccet* olduğunu da söylemiştir.⁹⁸² İbn Hacer de onu cerhin onbirinci mertebesinde saymış ve onun için *sika*, *hâfız* ifadelerini kullanmıştır.⁹⁸³ Ya'kûb b. Süfyân hicri 277 yılında vefat etmiş olup, vefat tarihinin hicri 280 ve 281 olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁹⁸⁴ Ayrıca Basra veya Fesâ'da vefat ettiği de zikredilmiştir.⁹⁸⁵

Muhammed b. Musaffâ b. Bühlûl el-Kuraşî el-Hımsî (v. 246).

Velîd b. Müslim el-Kuraşî ed-Dımaşkî (v. 195).

Abdullah b. Lehîa b. Ukbe b. Fur'ân b. Rebî'a b. Sevbân el-Hadramî Ebû Abdurrahman el-Mısırî (v. 174). Hicri 95-96 veya 97⁹⁸⁶ yılında dünyaya gelmiş olup, 'Gâfikî' nisbesiyle de anılmıştır. Tebeu't-tâbiîn âlimlerinden olup tâbiînden yetmiş iki âlimle görüştüğü söylenmiştir. Nitekim Zehebî de onun Ebû Hureyre, Abdullah b. Amr ve Ukbe b. Âmir'in ashâbından büyük bir çoğunlukla görüştüğünü haber vermiştir.⁹⁸⁷ Mısır'da yaşamış olan İbn Lehîa, hicri 155 yılında Halife Mansûr tarafından 30 dinar aylıkla Mısır kadılığına tayin edilmiştir.⁹⁸⁸ Ayrıca İbn Lehîa'nın boynunda bir kese (harîta) taşıdığı, başka şehirlerden gelen âlimlerle karşılaşınca kimlerle görüştiklerini, kimlerden hadis yazdıklarını sorduğu ve kendisinde bulunmayan bir hadise rastlarsa onu yazarak kesesine koyduğu, bu sebepten dolayı da 'Ebû'l-Harîta' künyesiyle anıldığı nakledilmiştir.⁹⁸⁹ Ca'fer b. Rebî'a, Atâ b. Ebî Rebâh, (İbn Abbâs'ın azatlısı) İkrime, Amr b. Dinâr, Muhammed b. Aclân, Musa b. Verdân ve Musa b. Cübeyr gibi muhaddislerden hadis rivayet etmiştir. Velid b. Mezyed, Saîd b. Şurahbil, Süfyân es-Sevrî, Şu'be b. Haccâc, Abdullah b. el-Mübârek, Abdurrahman b. Amr el-Evzâî, Kuteybe b. Saîd ve Velîd b. Müslim gibi tanınmış muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, hadisinin çokluğu, *itkâmı* ve *zabtı* yönünden

⁹⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 60.

⁹⁸¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 583.

⁹⁸² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XIII, 180; ayrıca bkz. a. mlf., *Tezkiratü'l-Huffâz*, II, 582.

⁹⁸³ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, IV, 126.

⁹⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, XI, 388.

⁹⁸⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXXII, 334-335.

⁹⁸⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 239.

⁹⁸⁷ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 12-13.

⁹⁸⁸ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 239; ayrıca bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, 22.

⁹⁸⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 504.

⁹⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 488-490.

Mısır'da İbn Lehîa gibisinin olmadığını söyleyerek, onu övmüştür.⁹⁹¹ 170 yılında yanan eviyle birlikte kitapları yok olmuş, bu sebepten ötürü bazı âlimler hayatının son zamanları hariç naklettiği rivayetleri muteber görürken, bazıları da onun daha önce de zayıf râvîlerden *tedlîs* yaptığını söyleyerek bütün rivayetlerini şüpheyle karşılamışlardır.⁹⁹² Zehebî ise Medine'de İmâm Mâlik, Şam'da Evzâî, Yemen'de Ma'mer b. Râşid, Irak'ta Şu'be ve Süfyân es-Sevrî, Horasan'da İbrahim b. Tahmân gibi Mısır'da da Leys ve İbn Lehîa'nın devrin büyük âlimleri arasında yer aldığını söylemiştir. Bununla birlikte İbn Lehîa'nın *itkân*ındaki ihmalkârlığından ve *munker* hadisler rivayet etmesinden dolayı onun naklettiği rivayetlere dikkat edilmesi gerektiğini, ancak rivayetlerinin tamamını yok sayacak ölçüde tenkitte ileri gitmenin de doğru olmadığını belirtmiştir. Nitekim bazı hadis hâfızları da ondan zühd ve melâhim konularında, *şevâhid* ve *i'tibâr* mesabesinde hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁹³ Buhârî ve Müslim de aynı şekilde ondan *makrûnen* hadis rivayet etmişlerdir.⁹⁹⁴ İbn Maîn, onun hadisiyle ihticâc olunmayacağını söylemiştir.⁹⁹⁵ Yahya b. Saîd el-Kattân,⁹⁹⁶ İbn Sa'd,⁹⁹⁷ Nesâî,⁹⁹⁸ Dârekutnî,⁹⁹⁹ Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim onu zayıf saymışlardır. Ayrıca Ebû Zür'a ve Ebû Hâtim onun durumunun *muztarib* olduğunu, hadisinin *i'tibâr* yönüyle yazılabileceğini bildirmişlerdir.¹⁰⁰⁰ Beyhakî, İbn Lehîa'nın zayıflığı hususunda ashâb-ı hadîsin ittifak ettiğini,¹⁰⁰¹ İbn Adî ise hadisnin *hasen* olup yazılabileceğini söylemiştir.¹⁰⁰² Bununla birlikte abâdilenin (Abdullah b. el-Mübârek, Abdullah b. Vehb, Abdullah b. Yezîd el-Makrî, Abdullah b. Mesleme) İbn Lehîa'dan yaptıkları rivayetlerin sahih olduğu da kaydedilmiştir. İbn Şahîn ve Sâcî'nin Ahmed b. Sâlih'ten İbn Lehîa'nın *sika* olduğunu naklettikleri,¹⁰⁰³ İbn Hacer'in de onun

⁹⁹¹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 238; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 375.

⁹⁹² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 504; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 378-379; Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, IV, 168.

⁹⁹³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, VIII, 14; ayrıca bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 239.

⁹⁹⁴ Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, II, 258.

⁹⁹⁵ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 369.

⁹⁹⁶ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 239.

⁹⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 524.

⁹⁹⁸ Nesâî, *ed-Duafâ*, 153.

⁹⁹⁹ Dârekutnî, *ed-Duafâ*, 265.

¹⁰⁰⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, V, 147.

¹⁰⁰¹ Nevevî, *Tehzîb*, I, 284.

¹⁰⁰² İbn Adî, *el-Kâmil*, V, 253.

¹⁰⁰³ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 378; ayrıca bkz. İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 504.

hakkında *sadûk* ifadesi kullandığı söylenilmişse de,¹⁰⁰⁴ abâdilenin ondan rivayet ettikleri dışında hadisinin zayıf olduğu, ancak *mütâbaât* ve *i'tibâr* amacıyla alınabileceği hususu, genel kabul görmüştür.¹⁰⁰⁵ İbn Lehîa hicri 174 yılında vefat etmiştir. Bu tarihle birlikte hicri 173 ve 175 tarihleri de zikredilmiştir.¹⁰⁰⁶

Musa b. Verdân el-Kuraşî el-Â'mirî Ebû Ömer el-Mısırî el-Kâss (v. 117).

Aslen Medine'li olup Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in mevlâsı olduğu ve hicri 43 veya 44 yılında doğduğu söylenmiştir.¹⁰⁰⁷ Mısır ehlinin kıssacısı olarak anılmıştır.¹⁰⁰⁸ Enes b. Mâlik, Câbir b. Abdullah, Saîd b. Müseyyeb, Abdurrahman b. Ebî Bekr, Ebû Hureyre gibi tanınmış sahâbe ve tâbiînden birçok kimseden hadis rivayet etmiş, (oğlu) Saîd b. Musa, Abdullah b. Lehîa, Ayyâş b. Ukbe el-Hadramî ve Leys b. Sa'd gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁰⁰⁹ İclî,¹⁰¹⁰ Ebû Dâvud ve Ya'kûb b. Süfyân onun *sika* olduğunu söylemişlerdir.¹⁰¹¹ Ebû Hâtim, onun için *leyse bihi be's* ifadesini,¹⁰¹² Dârekutnî de *lâ be'se bih* ifadesini kullanmıştır.¹⁰¹³ Ahmed b. Hanbel'in de onun eski bir hoca olup, hakkında hayırdan başka bir şey bilmediği nakledilmiştir.¹⁰¹⁴ Zehebî onun *imâm* ve *vaiz* olduğunu söylemiştir.¹⁰¹⁵ Bununla birlikte bazı âlimler de onun zayıf olduğunu ileri sürmüşlerdir. Nitekim Yahya b. Maîn onun için *sâlih* ifadesiyle¹⁰¹⁶ birlikte farklı zamanlarda *da'îf* ve *leyse bi'l-kavî* ifadelerini kullandığı da söylenmiştir.¹⁰¹⁷ İbn Hibbân da onu hatasının çokluğuyla ve meşhur olan *munker*leri nakletmesiyle anmıştır.¹⁰¹⁸ İbn Hacer onun *sadûk* olduğunu ancak hata yapma ihtimali olduğunu söylemiştir.¹⁰¹⁹ Ancak onun hata yapma ihtimali olduğunu söylemesinin bir önemi yoktur, çünkü her bir *sika* râvînin hata yapma

¹⁰⁰⁴ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 258.

¹⁰⁰⁵ Bkz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, II, 258; ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, IV, 167-169.

¹⁰⁰⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 500.

¹⁰⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 164, 166.

¹⁰⁰⁸ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 568.

¹⁰⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 164-165.

¹⁰¹⁰ İclî, *Marifetü's-Sikât*, II, 306.

¹⁰¹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 166; ayrıca bkz. Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, VI, 568.

¹⁰¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 166.

¹⁰¹³ Berkânî, *Su'âlât*, 136.

¹⁰¹⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, II, 481 (dpnt 5).

¹⁰¹⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 107.

¹⁰¹⁶ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, II, 170, 340.

¹⁰¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 165.

¹⁰¹⁸ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 247; ayrıca bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, VIII, 63.

¹⁰¹⁹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 440; ayrıca bkz. a. mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 378.

ihtimali vardır. İbn Hibbân'ın da onun hatasının çokluğundan bahsetmesi kendisinin zannıdır. Nitekim âlimlerin birçoğu onu *tevsiik* etmiş, bu sebepten dolayı da *hasenü'l-hadîs* olup *sadûk* sayılmıştır.¹⁰²⁰ Müslim dışında Kütüb-i Sitte müellifleri ondan hadis rivayet etmişlerdir. Musa b. Verdân hicri 117 yılında vefat etmiştir.¹⁰²¹

Ukbe b. Âmir b. Abs b. Amr b. Adî el-Cühenî (v. 58). Hz. Peygamber'in sahâbîlerinden olup, künyesi Ebû Hammâd'dır. Kaynaklarda künyesi Ebû Sa'âd, Ebû Âmir, Ebû Amr, Ebû Abs, Ebû Esed ve Ebû'l-Esved olarak da kaydedilmiştir.¹⁰²² Müslüman olmadan önce koyun çobanlığı yapan Ukbe b. Âmir Hz. Peygamber'in hicret ettiğini duyunca Medine'ye gitmiş ve ona hicret biatı ile (bedeviler gibi bağlılık biatı değil) biat etmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber'in yanında kalmış,¹⁰²³ Suffe ehline dâhil olmuştur.¹⁰²⁴ Sahâbe ve tâbiünden birçok kişi kendisinden hadis rivayet etmiştir. Nitekim Hasan el-Basrî, Câbir b. Abdullah, Hâlid b. Zeyd, Abdullah b. Abbâs, İbn Abbâs'ın âzatlısı İkrime ve Ömer b. Abdülazîz bu isimlerden bazılarıdır.¹⁰²⁵ Güzel sesi ve etkileyici Kur'ân okumasından dolayı bir gün Hz. Ömer kendisinden Kur'ân okumasını istemiş ve onun okuduğu Kur'ân tilavetini ağlayarak dinlemiştir.¹⁰²⁶ Bunun yanında Ukbe b. Âmir şairliği, kâtipliği, dilinin fasihliği, fakihliği, özellikle de ferâiz ve kıraat alanında uzmanlığıyla tanınmıştır. Nitekim onun bizzat cemedip, kendi hattıyla yazdığı, Hz. Osman'ın telifinden farklı bir Mushaf nüshasının olduğu söylenmiştir.¹⁰²⁷ Ukbe b. Âmir, Şam ve Mısır fetihlerine katılmış, Sıffin Savaşı'nda da Muâviye'nin safında savaşa iştirak etmiştir. Bununla birlikte Şam'ın fethedildiğini Hz. Ömer'e müjdelemek için onun gönderildiği de haber verilmiştir.¹⁰²⁸ Muâviye tarafından hicri 44 Mısır valiliğine tayin edilmiş, hicri 47 yılında Rodos adasına yapılan gazve sırasında valilik görevinden azledilmiştir.¹⁰²⁹ Zehebî, Ukbe b. Âmir'in

¹⁰²⁰ Bkz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîr*, III, 440.

¹⁰²¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXIX, 166.

¹⁰²² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 203; ayrıca bkz. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 561.

¹⁰²³ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 51; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 261.

¹⁰²⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 468.

¹⁰²⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 203-204; ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 250.

¹⁰²⁶ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 468.

¹⁰²⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 250.

¹⁰²⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, IX, 503; ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, IV, 52; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 251.

¹⁰²⁹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 251; ayrıca bkz. a. mlf., *Tehzîbü't-Tehzîb*, VII, 245; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XX, 204.

Bakî b. Mahled'in *Müsned*'inde 55 tane rivayetinin bulunduğunu söylemiştir.¹⁰³⁰ Ukbe b. Âmir, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın hilafetinin sonlarına doğru,¹⁰³¹ hicri 58 yılında vefat etmiştir.¹⁰³²

● Senedde ismi geçen Muhammed b. Musaffâ'nın *hasenü'l-hadîs* olup *tevsîke* daha yakın olduğu söylenmiştir. Bununla yanında onun *evhâmının* olduğu ve *tedlîs* yaptığı da zikredilmiştir. Velîd b. Müslim'in ise *sika* olduğu ancak *tedlîsü't-tesviye* ve *irsâl* yaptığı söylenmiştir. İbn Lehîa'nın zayıf olduğu, evi yandıktan sonra karıştırdığı, *itkânında* ihmalkârlık olduğu ve *munker* hadisler rivayet edebildiği söylenmiştir. Ancak rivayetlerinin tamamını yok sayacak ölçüde ileri gitmenin doğru olmadığı belirtilmiştir. Nitekim rivayetlerinin *mutâbaât* ve *i'tibâr* amacıyla alınabileceği kabul edilmiştir. Buhari ve Müslim ondan *makrûnen* hadis rivayet etmişlerdir. Musa b. Verdan ise *hasenü'l-hadîs* olup *sadûk* sayılmıştır. Senedde ismi geçen diğer râvîler ise *sika* kabul edilmiştir. Hadiste -sırasıyla- 'أخبرنا' (ahberenâ=bize haber verdi), 'أنا' (enâ=bize haber verdi), (dört kere) 'نا' (nâ=bize tahdîs etti), 'عن' (an) ve 'سمعت' (semi'tü=ben işittim) rivayet lafızları kullanılmıştır.

11. Hatîb el-Bağdâdî'nin *et-Târîh*'inde geçen sened

Hasen b. Ebî Bekr> İsmail b. Ali el-Hutabî> Abdullah b. Kureys b. İshâk b. Humeyd Ebû Ahmed> Ferac b. Yemân el-Kerdelî> Osman b. Abdurrahmân> Muhammed b. Ka'b el-Kurazî> Ebû Hureyre tarîki.¹⁰³³

Hasen b. Ebî Bekr Ahmed b. İbrahim b. Hasen b. Muhammed b. Şâzân el-Bağdâdî el-Bezzâz (v. 425). Künyesi Ebû Ali olup dedelerinden olan Şâzân'a nispetle İbn Şâzân olarak anılmıştır. Hicri 339 yılının rebûlevvel ayında dünyaya gelmiştir. Babası erken yaşta (beş yaş civarı) onu hadis tahsiline başlatmıştır. Ebû Amr b. es-Simâk, Ebû Bekr Ahmed b. Süleyman el-Abbâdânî, Ca'fer el-Huldî, Ebû Bekr eş-Şâfî, İsmail b. Ali el-Hutabî ve Ebû Süleyman el-Harrânî başta olmak üzere birçok muhaddisten hadis rivayet etmiştir.¹⁰³⁴ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr el-Berkânî, Ebû

¹⁰³⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 469; rivayetlerini sayısı için ayrıca bkz. Nevevî, *Tehzîb*, I, 336.

¹⁰³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 261.

¹⁰³² Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, 225.

¹⁰³³ Hatîb el-Bâğdâdî, *et-Târîh*, XI, 231.

¹⁰³⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII,-415-416.

Muhammed el-Hallâl ve Ebû Kâsım el-Ezherî gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁰³⁵ İbn Kesîr onun hakkında *sika*, *sadûk* ifadelerine yer vermiştir.¹⁰³⁶ el-Ezherî onu *tevsîk* etmiş, Hatîb el-Bağdâdî onun hakkında *sadûk* demiş, Ebû'l-Hasen b. Rizkaveyh de *sika* demiştir.¹⁰³⁷ Zehebî ise onu '*imâm, sadûk, fâdil, müsnidu'l-Irak*' gibi vasıf ve ünvanlarla anmıştır.¹⁰³⁸ Hasen b. Ebî Bekr'in itikatta Eş'arî mezhebinin tercih ettiği, nebîz içmekle meşhur olduğu ancak ömrünün sonuna doğru bu alışkanlığından vazgeçtiği rivayet edilmiştir.¹⁰³⁹ Onun hocalarından *âlî isnâdla* aldığı hadisleri ihtiva eden '*Meşyehatü'l-Kübrâ*' ve hadis dinlediği hocalarının birer hadisini kaydettiği '*Meşyehatü'l-Suğrâ*' olmak üzere iki eserinin olduğu da zikredilmiştir. Hasen b. Ebî Bekr hicri 425'te Selh'te vefat etmiştir.¹⁰⁴⁰

İsmail b. Ali b. İsmail b. Yahya el-Hutabî el-Bağdâdî (v. 350). Künyesi Ebû Muhammed olup, hicri 269 yılının başında doğmuştur.¹⁰⁴¹ Hutbe irâd etmesi ve fesahatinden dolayı 'el-Hutabî' nisbesiyle anılmıştır.¹⁰⁴² Harise b. Ebî Üsame, Muhammed b. Yunus el-Küdeymî, Bişr b. Musa başta olmak üzere birçok kimseden hadis rivayet etmiş, Dârekutnî, Ebû Hafs b. Şâhin, İbn Mende ve İbn Şâzân gibi âlimler de kendisinden hadis rivayet etmişlerdir.¹⁰⁴³ Kaynaklarda faziletine, anlayışının iyiliğine ve tarihçiliğine değinilen İsmail b. Ali yıllara göre tertip edilmiş büyük bir tarih kitabı telif etmiştir.¹⁰⁴⁴ Zehebî onun hakkında '*imâm, allâme, el-muhaddisu'l-ahbârî*' ifadelerini kullanmış,¹⁰⁴⁵ Dârekutnî de onu *sika* saymıştır. Ayrıca kendisine İsmail b. Ali hakkında sorulduğunda onun hakkında hayırdan başka bir şey bilmediğini ve onun doğruları araştırdığını söylemiştir. Hatîb el-Bağdâdî de onu önemli bir *sika*

¹⁰³⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VIII, 223.

¹⁰³⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XII, 39.

¹⁰³⁷ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VIII,223-224.

¹⁰³⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 415.

¹⁰³⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VIII,223.

¹⁰⁴⁰ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XVII, 417-418.

¹⁰⁴¹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 523.

¹⁰⁴² Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 147.

¹⁰⁴³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 522.

¹⁰⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 304; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 523.

¹⁰⁴⁵ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 522.

olarak nitelemiştir.¹⁰⁴⁶ Sem'ânî ise onun *sika* ve *sadûk* olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁴⁷ İsmail b. Ali el-Hutabî hicri 350 yılının Cemâziyelaahir ayında vefat etmiştir.¹⁰⁴⁸

Abdullah b. Kureyş b. İshâk b. Humeyd Ebû Ahmed el-Esedî el-Buhârî (v.?). Ebû Tevbe Rebi' b. Nâfi' el-Halebî, Ebû Müshir Abdulâ'la b. Müshir ve Nuaym b. Hammad gibi âlimlerden hadis rivayet etmiş, Ebû Dâvud ve Ahmed b. İsmail, İsmail b. Ali el-Hutabî gibi âlimler de kendisinden hadis nakletmişlerdir.¹⁰⁴⁹ Dârekutnî onun için *lâ be'se bih* ifadesini kullanmıştır.¹⁰⁵⁰ İbn Hacer de onu *sadûk* olarak kaydetmiştir.¹⁰⁵¹ Kaynaklarda cerh-ta'dîl durumuyla alakalı çok fazla bilgi bulunmayan Abdullah b. Kureyş'in vefat tarihi de kaydedilmemiştir.

Ferac b. Yemân el-Kerdelî (v. ?). Kaynaklarda râvînin hayatı ve cerh-ta'dîl durumuyla alakalı herhangi bir bilgi kaydedilmemiştir.

Osman b. Abdurrahman b. Ömer b. Sa'd b. Ebî Vakkâs el-Kuraşî ez-Zührî (v. 170-193) Künyesi Ebû Amr olup, dedesi Sa'd b. Mâlik'e nispetle el-Mâlikî olarak da anılmıştır.¹⁰⁵² Aslen Hicazlı olup Bağdat'ta hadis tahdis etmiştir.¹⁰⁵³ Atâ b. Ebî Rebâh, İbn Ömer'in âzatlısı Nâfi', Muhammed b. Münkedir ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi tanınmış muhaddislerden hadis rivayet etmiş, İsmail b. Amr el-Becelî, Ömer b. Hafis el-Medenî, Yunus b. Bükeyr eş-Şeybânî gibi muhaddisler de kendisinden hadis rivayet etmişleridir.¹⁰⁵⁴ Buhari onun için *terekûh* ifadesini,¹⁰⁵⁵ Nesâî *metrûku'l-hadis* ifadesini,¹⁰⁵⁶ Yahya b. Maîn *leyse bi şey, da'îf* ifadelerini,¹⁰⁵⁷ Ali b. el-Medînî *da'îf cidden* ifadesini, Ebû Dâvud *leyse bi şey* ifadesini, Cevzecânî ise *sâkıt* ifadesini kullanmıştır. Ya'kûb b. Süfyân da onun hadislerinin hadis ehli tarafından sadece tanımak amacıyla yazıldığını, onun rivayetlerinin delil olmayacağını haber vermiştir.¹⁰⁵⁸ İbn Hibbân da aynı şekilde onun rivayetleriyle ihticâcın caiz olmadığını

¹⁰⁴⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, VII, 305.

¹⁰⁴⁷ Sem'ânî, *el-Ensâb*, V, 147.

¹⁰⁴⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, XV, 523.

¹⁰⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XV, 446.

¹⁰⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XI, 231; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, V, 362.

¹⁰⁵¹ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 254.

¹⁰⁵² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 425.

¹⁰⁵³ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 155.

¹⁰⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 425-426.

¹⁰⁵⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-Kebîr*, VI, 238.

¹⁰⁵⁶ Nesâî, *ed-Duafâ*, 175.

¹⁰⁵⁷ Yahya b. Maîn, *et-Târîh*, I, 210, 266.

¹⁰⁵⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 156-157.

ve onun sika râvîlerden uydurma şeyler aktaran kimselerden olduğunu söylemiştir.¹⁰⁵⁹ Ebû Hâtim ise onun hakkında *metrûku'l-hadîs*, *zâhibu'l-hadîs* ve *kezzâb* ifadelerine yer vermiştir.¹⁰⁶⁰ Tirmizî, Zührî>Urve>Aişe kanalıyla ondan bir hadis rivayet etmiş¹⁰⁶¹ ve onun için *leyse bi'l-kavî* demiştir.¹⁰⁶² İbn Hacer¹⁰⁶³ ve Zehebî de onu *metrûku'l-hadîs* olarak kaydetmiştir.¹⁰⁶⁴ İbn Adî de onun için *da'îf* ifadesini kullanmış ve hadislerinin çoğunun *munker* olduğunu bildirmiştir.¹⁰⁶⁵ Kaynaklarda Osman b. Abdurrahman'ın vefat tarihi net olarak kaydedilmemiş olup Abbâsi Halifesi Harun Reşîd'in halifeliği döneminde (h.170-193) vefat ettiği haber verilmiştir.¹⁰⁶⁶

Muhammed b. Ka'b b. Süleym Ebû Hamza el-Kurazî (v. 120). Künyesinin Ebû Abdullah olduğu da söylenmiştir.¹⁰⁶⁷ Tabiîn âlimlerinden olup, Hz. Ali'nin hilafetinin sonunda h. 40 yılında doğmuştur.¹⁰⁶⁸ Hz. Peygamber zamanında doğduğu söylenmişse de Zehebî bu bilginin doğru olmadığını söylemiştir.¹⁰⁶⁹ İlk olarak Kûfe'de ikamet eden Muhammed b. Ka'b daha sonra Medine'ye yerleşmiştir.¹⁰⁷⁰ Enes b. Mâlik, Berâ b. Azib, Zeyd b. Erkam, Ebû Hureyre ve Abdullah b. Ömer başta olmak üzere birçok sahâbîden hadis rivayet etmiş, Ebân b. Sâlih, Üsame b. Zeyd el-Leysî, Ziyâd b. Ebî Ziyâd ve Amr b. Dînâr gibi birçok kimse de ondan hadis almışlardır.¹⁰⁷¹ Ebû Zür'â,¹⁰⁷² Ali b. el-Medîni¹⁰⁷³ İclî¹⁰⁷⁴ ve İbn Hacer¹⁰⁷⁵ onu *sika* kabul etmişlerdir. İbn Sa'd da onun verâ sahibi, çok hadis rivayet eden, *sika* bir âlim olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷⁶ İbn Hibbân da onu ilim ve fıkıh yönünden Medine ehlinin en faziletli kimseleri arasında saymıştır.¹⁰⁷⁷ Zehebî de onun tefsirdeki konumuna dikkat çekmiş

¹⁰⁵⁹ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 72.

¹⁰⁶⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VI, 157.

¹⁰⁶¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XIX, 428.

¹⁰⁶² Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, V, 57.

¹⁰⁶³ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, II, 441.

¹⁰⁶⁴ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, IX, 428.

¹⁰⁶⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 271-273.

¹⁰⁶⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîh*, XIII, 157.

¹⁰⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 340.

¹⁰⁶⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 421.

¹⁰⁶⁹ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 65.

¹⁰⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IX, 420.

¹⁰⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 341-343.

¹⁰⁷² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*, VIII, 67.

¹⁰⁷³ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 67.

¹⁰⁷⁴ İclî, *Marîfetü's-Sikât*, II, 251.

¹⁰⁷⁵ İbn Hacer, *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, III, 311.

¹⁰⁷⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, VII, 420.

¹⁰⁷⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, V, 351.

ve onun tefsir imamlarından olduğunu söylemiştir. Ayrıca Zehebî onun çokça *irsâl* yatığını belirtmişse de onu *'imâm, allâme, sâdik'* gibi vasıf ve unvanlarla anmıştır.¹⁰⁷⁸ Kütüb-i Sitte'de hadislerine yer verilen Muhammed b. Ka'b'ın ölümüyle alakalı kaynaklarda h. 108, 117, 118, 119, 120 ve 129 gibi farklı tarihler zikredilmiştir.¹⁰⁷⁹

Ebû Hureyre Abdurrahman b. Sahr ed-Devsî (v. 58). Ezd kabilesinin Devs koluna mensup olan Ebû Hureyre'nin doğum tarihi bilinmemektedir. İsmiyle alakalı ihtilaf olup, kaynaklarda cahiliye dönemindeki ve Müslüman olduktan sonraki ismi şeklinde farklı rivayetler nakledilmiştir. Cahiliyye dönemindeki ismi Abdüşems, Âmir, Berîr, Amr b. Abdüganm, Abdüamr veya Sükeyn gibi farklı şekillerde, Müslüman olduktan sonra ise Hz. Peygamber tarafından Abdurrahman veya Abdullah şeklinde isimlendirildiği söylenmiştir.¹⁰⁸⁰ Bununla birlikte Ebû Hureyre künyesiyle tanınmış, ismi unutulmuştur. Bu künyesiyle alakalı olarak farklı rivayetler mevcut olup¹⁰⁸¹ en yaygın olanı ailesinin koyunlarını otlatırken küçük bir kediyi yanında taşıması ve onunla oynamasından dolayı Ebû Hureyre (kedicinin babası- hir/hureyre 'ism-i tasğîr') olarak künyelendirildiğidir.¹⁰⁸² Ebû Hureyre Hayber yılında (h. 7) Müslüman olmuş ve Hz. Peygamber'le birlikte Hayber'in fethine katılmıştır. Muhacirler çarşıda ticaretle, ensar da malları ve mülkleriyle meşgulken, o müslüman olduktan sonra Hz. Peygamber'in yanından ayrılmamış, kendini tamamen dine ve ilme vermiş, dünyalık peşinde koşmamıştır.¹⁰⁸³ Talha b. Ubeydullah'a hiç kimseden duymadıkları hadisleri Ebû Hureyre'den duyduklarını, onun kendilerinden daha mı âlim olduğu yoksa Hz. Peygamber'in buyurmadığı şeyleri ona atfettiği sorulunca o, bu durumu şu şekilde izah etmiştir: “Gerçek şu ki Ebû Hureyre, Resûlullah'dan bizim işitmediğimizi işitmiştir. Çünkü o fakirdi ve hiçbir şeyi yoktu. Resûlullah'ın misafiri olarak (suffe ashâbı arasında) kalıyordu. Eli Hz. Peygamber'in eliyle beraberdi (sürekli onun yanındaydı). Bizim ise evimiz, malımız, mülkümüz vardı. Resûlullah'a ancak sabah ve akşam gelebiliyorduk. Ebû Hureyre'nin Resûlullah'dan bizim

¹⁰⁷⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, V, 65-67.

¹⁰⁷⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, XXVI, 347-348.

¹⁰⁸⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VIII, 103; ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 313-314; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 199-201; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 578.

¹⁰⁸¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*, VI, 314; ayrıca bkz. Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 579, 587-588.

¹⁰⁸² Tirmizî, “Menâkıb”, 46.

¹⁰⁸³ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 863; ayrıca bkz. İbn Sa'd, *et-Tabakât*, V, 232-234.

işitmediğimizi işitmiş olmasından şüphe etmiyorum. Aslında kendisinde hayır bulunan (sahâbeden) hiç kimseyi, Resûlullah'a buyurmadığı bir şeyi atfetmiş olarak bulamazsın.”¹⁰⁸⁴ İbn Ömer de bu durumla alakalı “Ey Ebû Hureyre Resûlullah'la en çok beraber olanımız ve onun hadislerini en çok ezberleyenimiz sendin” diyerek ondan övgüyle bahsetmiştir.¹⁰⁸⁵ Hadis ilmine ayrı bir ilgisi olan, Hz. Peygamber'in sözlerini öğrenmede ve sonraki nesillere aktarmada oldukça hırslı davranan Ebû Hureyre bir defasında, Hz. Peygamber'e kendisinden birçok şey duyduğunu ancak bu duyduklarının hepsini aklında tutamadığından şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Hz. Peygamber de kendisine ridâsını (belden yukarı sarılan örtü) yaymasını emretmiş ve ona birçok hadis anlatmıştır. Ebû Hureyre Hz. Peygamber'in bu anlattıklarından hiçbirini unutmadığını söylemiştir.¹⁰⁸⁶ Binden fazla hadis rivayet ettikleri için ‘*muksirûn*’ olarak anılan yedi sahâbî arasında -mükerrerleriyle birlikte- 5374 rivayetle ilk sırayı Ebû Hureyre almıştır.¹⁰⁸⁷ Rivayetlerinden 326 tanesini Buhârî ve Müslim ortak olarak, 93 tanesini ise sadece Buhârî, 98 tanesini de sadece Müslim tahric etmiştir.¹⁰⁸⁸ Ebû Hureyre Hz. Peygamber'den ezberlediği hadislerin yanında Ebû Bekir, Ömer b. el-Hattâb, Übey b. Ka'b gibi birçok sahâbeden de hadis öğrenmiştir.¹⁰⁸⁹ Bununla birlikte sahâbe ve tâbiînden olmak üzere 180'den fazla kişi de kendisinden hadis rivayet etmiştir. Nitekim İbn Abbâs, İbn Ömer, Câbir b. Abdullah ve Enes b. Mâlik, A'rec, Ebû Ca'fer kendisinden hadis rivayet eden sahâbî ve tâbiînden bazılarıdır.¹⁰⁹⁰ O hadis ilmiyle birlikte Kur'ân ve fıkıh ilimlerinde de otorite sayılmıştır.¹⁰⁹¹ Ebû Hureyre h. 58 yılında 78 yaşında vefat etmiştir. Kaynaklarda bu tarihle birlikte farklı tarihlerde vefat ettiği de zikredilmiştir. Cenâze namazını Medine valisi Velîd b. Utbe kıldırılmış, Bâkî mezarlığına defnedilmiştir.¹⁰⁹²

● Senedde ismi Ferac b. Yemân hakkında herhangi bir bilgi tespit edilememiştir. Abdullah b. Kureyş hakkında da çok fazla bilgi olmamakla birlikte

¹⁰⁸⁴ Tirmizî, “Menâkıb”, 46.

¹⁰⁸⁵ Tirmizî, “Menâkıb”, 46.

¹⁰⁸⁶ Tirmizî, “Menâkıb”, 46.

¹⁰⁸⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 201; ayrıca bkz. Ebû Şehbe, *el-Vasît*, 506.

¹⁰⁸⁸ Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 632.

¹⁰⁸⁹ Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 32.

¹⁰⁹⁰ İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, 863; Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 579, 627.

¹⁰⁹¹ Bkz. Zehebî, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I, 32-37.

¹⁰⁹² Zehebî, *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, II, 626-627

onun *sadûk* olduğu zikredilmiştir. Osman b. Abdurrahman için ise ağır cerh ifadeleri kullanılmış ve *metrûku'l-hadîs* sayılmıştır. Muhammed b. Ka'b da *tevsiik* edilmiş, bunun yanında *irsâl* yaptığı da bildirilmiştir. Hadis -sırasıyla- (üç kere) 'أخبرنا' (ahberenâ=bize haber verdi), 'وجدت' (vecedtü=buldum), 'حدثنا' (haddesenâ=bize tahdîs etti) ve (iki kere) 'عن' (an) rivayet lafızlarıyla nakledilmiştir.

12. Senedlerin Genel Değerlendirilmesi

Bu kısma kadar senedlerin geçtiği kaynaklar ve senedlerdeki râvîler hakkında bilgi verilip, cerh-ta'dîl durumlarıyla ilgi söylenen sözler zikredilmiştir. Bu kısımda ise yukarıda zikredilen bilgiler bağlamında rivayet lafızları, senedlerin durumu ve senedler hakkında verilen hükümler genel olarak değerlendirilecek, -genel mânâda-benzer senedlerden bir tanesi ele alınarak incelenecektir.

“Allah Teâlâ, ümmetimden hatâen, unutarak ve zorlanarak/baskı altında yaptıkları şeylerden hesap sormayacaktır” hadisinin İbn Abbâs, Ebû Zer, İbn Ömer, Ukbe b. Âmir, Sevbân, Ebû'd-Derdâ, Ebû Hureyre, Ebû Bekre, Ümmü'd-Derdâ, Hasan el-Basrî, Atâ ve Katâde olmak üzere oniki farklı kanaldan geldiği birinci bölümde yer verdiğimiz rivayet şemasında açıkça görülmektedir.

Hadisin ilk (tasnif edildiği yıla göre) kaynaklarda Hasan el-Basrî'den *mürsel* olarak rivayet edildiğini görmekteyiz. Ma'mer b. Râşid ve Abdurrezzâk bu hadisi Hişâm b. Hassân> Hasen kanalıyla¹⁰⁹³; Saîd b. Mansûr, Hâlid b. Abdullah> Hişâm> Hasen ve İsmail b. Ayyâş> Ca'fer b. Hayyân> Hasen kanallarıyla¹⁰⁹⁴; İbn Ebî Şeybe de İbn İdrîs> Hişâm> Hasen kanalıyla rivayet etmişlerdir.¹⁰⁹⁵

Hasan el-Basrî'den nakledilen tarîkler rivayet lafızları açısından incelendiğinde *semâ* 'a delalet eden 'نا' (nâ=bize tahdîs etti) lafzı, *kırâ* 'ata delâlet eden 'انا' (enâ=bize haber verdi) lafzı ve 'عن' (an=falandan/-den/-dan) lafzı karşımıza çıkmaktadır.¹⁰⁹⁶

¹⁰⁹³ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, c. VI, s. 409, hn. 11416; c. XI, s. 298, hn. 20588.

¹⁰⁹⁴ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243, hn. 1145, 1146.

¹⁰⁹⁵ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IX, 570, hn. 18340.

¹⁰⁹⁶ Rivayet lafızlarıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul, 2013 (8. Baskı), ss. 82-86.

Rivayetlerin her tarîkinde ‘عن’ (an) lafzı en az bir kere geçmiştir. Öyle ki Saîd b. Mansûr’dan gelen Hâlid b. Abdullah> Hişâm> Hasen senesinde bu lafız üçe kadar çıkmıştır. ‘عن’ (an) lafzı her ne kadar hadis rivayetinde kolaylık için kullanılmış olsa da, bu sîgayı kullanan râvî *tedlîs* yapmakla tanınmıyorsa rivayetini *semâ‘* yoluyla aldığına, *tedlîs* yaptığı biliniyorsa da rivayetinin *sahîh* olmadığına hükmedileceği söylenmiştir.¹⁰⁹⁷

İsnâd zincirinde râvîlerin Hasan el-Basrî’den yapılan nakillerin hepsi ‘عن’ lafzıyla yapılmıştır. Hadisi ondan rivayet eden Ca’fer b. Hayyân ve Hişâm b. Hassân’ın *sika* olup *tedlîs* yapmakla itham edilmemeleri, bu rivayetleri bizzat *sema‘* yoluyla aldıklarını göstermektedir. Bununla birlikte Hişâm b. Hassân, Hasan el-Basrî’den yaptığı rivayetlerde *irsâl*inden dolayı eleştirilmişse de onun Hasan el-Basrî’ye on yıl mülâzemet etmesi ve Hasan el-Basrî’nin hadisini en iyi bilen o olduğunun söylenmesi, onun bu hadisleri *sema‘* yoluyla aldığına işaret etmektedir.¹⁰⁹⁸

Ahmed b. Hanbel’e Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs ve Muhammed b. Musaffâ> Velîd> Mâlik> Nâfi’> İbn Ömer tarîkleri hakkında sorulduğunda o bu tarîklere itiraz etmiş ve “*Allah Teâlâ, ümmetimden hatâen, unutarak ve zorlanarak/baskı altında yaptıkları şeylerden hesap sormayacaktır*” hadisinin sadece Hasan el-Basrî’den *mürsel* olarak rivayet edildiğini söylemiştir.¹⁰⁹⁹ Burada Ahmed b. Hanbel’in hadisin sadece Hasan el-Basrî’den rivayet edildiğini söylemekle onun, Hasan el-Basrî’nin Hz. Peygamber’den naklettiği rivayetlerin *sahîh* olduğunu belirttiği söylenmiştir.¹¹⁰⁰

Hasan el-Basrî’nin rivayet ettiği bu *mürselle* *sahîh* sayılmıştır. Nitekim Ahmed b. Hanbel’in hadisin Hasan el-Basrî tarîkiyle sabit olduğunu söylemesi ve eleştirmemesi bu görüşü açıkça desteklemektedir.¹¹⁰¹ Ayrıca bu *mürselle*lerle birlikte Hasan el-Basrî’nin Ebû Bekre’den (Huzeyfe b. Hasen> Muhammed b. İbrahim>

¹⁰⁹⁷ Yücel, Hadis Usûlü, s. 85.

¹⁰⁹⁸ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, II, 58, dpnt. hn. 1193.

¹⁰⁹⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 561-562.

¹¹⁰⁰ Bkz. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 562, dpnt. 1.

¹¹⁰¹ Bkz. İbnü’l-Vezîr, *el-Avâsım ve’l-Kavâsım fi’z-Zebbi an Sünneti Ebî’l-Kâsım*, I-IX, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1996 (2. Baskı), c. I, s. 196.

Ca'fer b. Cesr> Babası (Cesr b. Ferkad) kanalıyla *müsned* ve *merfû'* bir rivayeti de zikredilmiştir.

Hasan el-Basrî hadisi Ebû Bekre'den naklederken 'عن' (an) edâ sîgasını kullanmıştır. Rivayet lafızları açısından incelendiğinde Hasan el-Basrî'nin *mudellis* olması, hadisi *semâ'* yoluyla almadığına delalet etmektedir. Bununla birlikte senedde ismi geçen Ca'fer ve babası (Cesr) zayıftırlar. Nitekim İbn Adî bu rivayetin Ca'fer b. Cesr'in *munker* rivayetlerinden olduğunu söyleyerek zayıf saymış, ayrıca seneddeki sıkıntının babasından kaynaklanmayıp Ca'fer'den kaynaklandığını da özellikle belirtmiştir.¹¹⁰² İbn Hacer ise bu hadisin *garîb* olduğunu söylemiştir.¹¹⁰³ Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel'in de "Kim hata ve nisyânın *merfû'* olduğunu iddia ederse Allah'ın kitabına ve Resûlü'nün sünnetine muhalefet etmiş olur" dediği nakledilmiştir. Ancak onun *merfû'*dan maksadının hadis ıstılâhı olan *merfû'* olmadığı, mana yönünden hitabın umuma hasredilmesine itiraz ettiği söylenmiştir.¹¹⁰⁴

Saîd b. Mansûr, hadisi Hüseyim> Mansûr, Avf> Hasan el-Basrî kanalıyla Hasan el-Basrî'nin sözü olarak (*maktu'*) rivayet etmiştir.¹¹⁰⁵ Ancak hadisin diğer senedleri ve Ahmed b. Hanbel'in hadisin Hasan el-Basrî'den *mürsel* olarak sabit olduğunu haber vermesi göz önünde bulundurulduğunda hadisin Hasan el-Basrî'nin sözü olmaktan uzak olduğu ortaya çıkmaktadır.

Hadis Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inde bir başka vecihle Ma'mer> Katâde târîkiyle de rivayet edilmiştir.¹¹⁰⁶ Ancak Katâde *tedlîs* yapmakla meşhur olup, *sema'* olmamasına rağmen birçok isimden hadis nakletmesinden dolayı eleştirilmiştir. Bununla birlikte büyük hadis imamları onun özellikle *sema'*ına delalet eden edâ

¹¹⁰² İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 391; hadisi aynı lafızlarla, Ca'fer b. Cesr kanalıyla Ebû Nuaym da tahrîc etmiştir, bkz. Ebû Nuaym, *Târîhu Isbehân*, I, 123.

¹¹⁰³ İbn Hacer, *Muvâfakatü'l-Hubri'l-Haber fî Tahrîci Ehâdîsi'l-Muhtasar*, I-II, thk. Hamd Abdülmecîd es-Selefi, Subhî Seyyid Câsım es-Sâmirâi, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, Suûdî Arabistan, 1993 (2. Baskı), c. I, s. 509.

¹¹⁰⁴ İbn Hacer, *Telhîsü'l-Habîr fî Tahrîci Ehâdîsi'r-Râfi'iyi'l-Kebîr*, I-IV, thk. Ali Muavvad, Âdil Abdülmecûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, b.y., 1989 (1. Baskı), c. I, s. 672; İbnü'l-Vezîr, *el-Avâsim ve'l Kavâsim*, I, 196; Hata, nisyân ve ikrâhın hükmü genel mânâda kaldırılmamıştır. Nitekim bir kimse hatâen başkasına ait bir malı telef etse veya kendisine emanet edilen bir şeyi kaybetse tazmin etmekle yükümlüdür. Ayrıca zorlama altındaki birinin de bir kimseyle zina etmesi veya öldürmesi de müstesnadır. Ahmed b. Hanbel'in sözü de muhtemelen bu durumla alakalıdır. Bkz. Nevevî, İbn Dakîkul'îd, *Şerhu'l-Erba'îne'n-Nevevî*, Müessesetü'r-Reyyân, b.y., 2004 (2. Baskı), s. 246.

¹¹⁰⁵ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243, hn. 1144.

¹¹⁰⁶ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VI, 409, hn. 11417.

sîgalarıyla yaptığı rivayetleri makbul saymışlardır.¹¹⁰⁷ Senedde Katâde'nin hadisi bizzat kendisinin aktardığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda Katâde'nin vefat tarihi (v. 117) de göz önünde bulundurulduğunda onun bu rivayeti ismini zikretmediği bazı hocalarından aldığı düşünülebilir. Ayrıca çalışmamızın birinci bölümünde zikredildiği üzere bu rivayetin metni her ne kadar mana bakımından diğer rivayetlerle benzese de, lafız bakımından diğer rivayetlerden farklı olduğu dikkat çekmektedir. Bununla birlikte hadis bir başka vecihle Atâ b. Ebî Rebâh'tan *mürsel* olarak da rivayet edilmiştir.

İbn Receb el-Hanbelî (795/1393), İbn Ebî Şeybe'nin Yahya b. Süleym> İbn Cüreyc> Atâ tarîkiyle naklettiği rivayetin *mürsele* daha çok benzediğini söylemiştir. Ayrıca o, hadisin Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr kanalıyla (İbn Abbâs'ın ismi zikredilmeden) *mürsel* olarak rivayet edildiğini de zikretmiştir.¹¹⁰⁸ Atâ b. Ebî Rebâh bu rivayeti vicâde metoduna delâlet eden 'بلغني' (beleşanî=bana ulaştı) edâ sîgasıyla rivayet etmiştir. Nitekim hadis âlimleri tarafından vicade metodu genel itibarla zayıf sayılmıştır.¹¹⁰⁹ Ayrıca Yahya b. Süleym'in *sadûk*, *seyyü'l-hıfz* olduğu, Atâ'nın *mürsellerinin* de zayıf olduğu söylenmiştir. Bu bağlamda senede zayıf hükmü verilmiştir.¹¹¹⁰

Hadis bir başka tarîkle İbn Abbaâs'tan *merfû'* olarak nakledilmiştir. İbn Mâce, bunu *es-Sünen*'inde Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs kanalıyla rivayet etmiştir.¹¹¹¹ Ebû Hâtim'e bu hadis zikredildiğinde o, "Bu hadis *munkerdir*, sanki *mevzu'* gibidir" demiştir. Ayrıca hadis hakkında şunları eklemiştir: "Evzâî bu hadisi Atâ'dan işitmemiş, sadece adını zikretmediği bir adamdan duymuştur. Evzâî'nin ismini zikretmediği kimse muhtemelen Abdullah b. Âmir veya İsmail b. Müslim'dir. Bu hadis *sahîh* olmayıp isnâdı da sabit değildir."¹¹¹²

¹¹⁰⁷ Zehebî, *Mizânü'l-İ'tidâl*, V, 466; ayrıca bkz. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût, *Tahrîru Takrîbu't-Tehzîb*, III, 178.

¹¹⁰⁸ İbn Receb, *Câmi'u'l-'Ulûm ve'l-Hikem*, I-II, thk. Şuayb el-Arnâvût, İbrahim Bâcis, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1999 (8. Baskı), c. II, s. 362.

¹¹⁰⁹ Bkz. Yücel, Ahmet, *Hadis Usûlü*, s. 81.

¹¹¹⁰ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, X, 156, dpnt. hn. 1939.

¹¹¹¹ İbn Mâce, "Talâk", 16, hn. 2045.

¹¹¹² İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-İlel*, I-VII, thk. Saîd b. Abdullah el-Humeyd, Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreysî, y.y., Riyad-Suûdî Arabistan, 2006, c. IV, ss. 115-117.

Bûsîrî (840/1436), (Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> Evzâî> Atâ> İbn Abbâs) senedin *munkatı'* olduğunun âşikar olduğunu, seneddeki kopukluk giderildiğinde ise senedin *sahîh* olacağını söylemiştir. Bu minvalde Mizzî'nin *el-Etrâf*'ındaki Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs isnâdını zikretmiştir.¹¹¹³ Bu senedde Atâ b. Ebî Rebâh'ın hadisi Ubeyd b. Umeyr'den aldığı görülmektedir. Bûsîrî, senedde Ubeyd b. Umeyr'in isminin zikredilmeyip kopukluğun *tedlîsu't-tesviye* yapan Velîd b. Müslim'den kaynaklandığını söylemiştir.¹¹¹⁴

İbn Hibbân da hadisi Vasîf b. Abdullah> Rebi' b. Süleyman> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs kanalıyla rivayet etmiştir. Seneddeki râvîler *sika* olup, sened, rivayet lafızları açısından incelendiğinde de herhangi bir kopukluğun olmayıp *muttasıl* olduğu söylenebilir. Şuayb el-Arnâvût da râvîlerin *sika* olup, Şeyhayn'ın râvîleri olduğuna, Bişr b. Bekir'in ise sadece Buhârî'nin râvîsi olduğuna değinmiş ve -Buhârî'nin şartına göre- senede *sahîh* hükmünü vermiştir.¹¹¹⁵ Nitekim Rebi' b. Süleyman kanalıyla hadisi Dârekutnî ve Beyhakî de rivayet etmişler, Beyhakî, Bişr b. Bekr'in *sika* olmasından dolayı isnâdı iyileştirdiğini (hadisin isnadının *ceyyid* olduğunu) söylemiştir.¹¹¹⁶

Hâkim en-Nîsâbü'rî de *el-Müstedrek*'inde hadisi (*tahvîl* yaparak) Ebû'l Abbâs> Bahr b. Nasr> Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs ve Ebû'l Abbâs> Rebi' b. Süleyman> Eyyûb b. Süveyd> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs kanalıyla iki farklı senedle İbn Abbâs'tan rivayet etmiş ve hadisin Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre *sahîh* olduğunu söylemiştir. Ayrıca Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin verdiği hükümleri tenkid eden Zehebî de onun bu görüşünü eleştirmeyerek muvâfakât etmiştir.¹¹¹⁷ Bununla birlikte Taberânî de hadisi İbn Abbâs'tan iki farklı tarikle nakletmiştir.

¹¹¹³ Bkz. Mizzî, *el-Etrâf*, V, 505.

¹¹¹⁴ Bûsîrî, *Misbâhü'z-Zücâce fî Zevâidi İbn Mâce*, I-IV, thk. Muhammed el-Müntekâ el-Keşnâvî, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut-Lübnan, 1982 (2. Baskı), c. II, s. 126.

¹¹¹⁵ Bkz. İbn Hibbân, *Sahîh* (thk. Şuayb el-Arnâvût), XVI, 202, hn. 7219, dpnt. 3.

¹¹¹⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 403, hn. 4272; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VII, 584, hn. 15094.

¹¹¹⁷ Bkz. Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 236, hn. 2860 (Eser, Zehebî'nin Hâkim'in görüşleri üzerine yaptığı tenkidlerle birlikte basılmıştır).

Taberânî hadisi *el-Mu‘cemu’l Kebîr*’de Ali b. Abdülazîz> Muallâ b. Mehdî> Müslim b. Hâlid> Saîd el-Allâf> İbn Abbâs kanalıyla¹¹¹⁸; *el-Mu‘cemu’l-Evsât*’ta ise Ahmed b. Yahya> Muhammed b. Musa> Abdurrahîm b. Zeyd> Babası (Zeyd el-Ammî)> Saîd b. Cübeyr kanalıyla rivayet etmiştir. *el-Evsât*’taki hadis için Zeyd el-Ammî’den oğlu haricinde başka bir kimsenin bu hadisi rivayet etmediği söylenmiş, Muhammed b. Musa el-Haraşî’nin bu hadisi rivayet hususunda tek kaldığı belirtilmiştir.¹¹¹⁹ İbn Adî de bu hadisin Abdurrahîm b. Zeyd’in babasından naklettiği *munker* bir rivayet olduğunu söylemiştir.¹¹²⁰

İbn Receb, Taberânî’nin birinci senedinde geçen Saîd el-Allâf hakkında Ahmed b. Hanbel’e sorulduğunda onun “Bilmiyorum, Müslim b. Hâlid’den başka ondan rivayet eden de bilmiyorum” dediğini nakletmiştir.¹¹²¹ Nitekim Ebû Zür’a da seneddeki (İbn Abbâs’tan hadisi nakleden) Saîd el-Allâf’ın İbn Abbâs’tan hadis dinlemediği kanaatinde olduğunu bildirmiştir.¹¹²²

Nâsıruddîn el-Elbânî de (Bişr b. Bekr> Evzâî> Atâ> Ubeyd b. Umeyr> İbn Abbâs isnâdı üzerine) râvîler arasında *mudellis* râvî olmayıp, hepsinin *sika* olduğunu söylemiş ve hadise *sahih* hükmünü vermiştir. Ayrıca o, Ebû Hâtîm’in Evzâî’nin *inkitâ*’ından kaynaklı bir illetin olduğunu bildirmesine değinmiş ve Ebû Hâtîm’in kanaatinin bu yönde olduğunu düşünmediğini, ayrıca *sika* râvîlerden, özellikle de Evzâî gibi önemli imamlardan gelen rivayetleri *sema*’ olmadığını iddia ederek zayıf saymanın caiz olmayacağını söylemiştir. Bundan dolayı da senedde (bariz) bir kopukluk ortaya çıkıncaya kadar *sika* râvînin hadisinin sıhhati yönünde hüküm vereceğini belirtmiştir. Bununla birlikte o, hadisin İbn Abbâs, Ebû Zer, İbn Ömer, Sevbân, Ebû Bekre, Ümmü’-d-Derdâ ve Hasan el-Bâsrî gibi birçok farklı kanaldan geldiğine de değinmiş ve bu rivayetlerin zayıflıktan arındırılmasalar bile bir kısmının diğer bir kısmını güçlendireceğini söylemiştir.¹¹²³ Nitekim bu bağlamda İbn Hacer de *Muhtasarü’l-Müntehâ* adlı eserin hadislerini tahrîc ederken bu hadisin farklı

¹¹¹⁸ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Kebîr*, XI, 133, hn. 11274.

¹¹¹⁹ Taberânî, *el-Mu‘cemu’l-Evsat*, II, 331, hn. 2137.

¹¹²⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, VI, 494.

¹¹²¹ İbn Receb, *Câmi‘u’l-Ulûm*, II, 362.

¹¹²² İbn Hacer, *Lisânü’l-Mîzân*, IV, 87.

¹¹²³ Elbânî, *İrvâü’l-Ğalîl fî Tahrîci Ehâdisi Menâri’s-Sebil*, I-IX, Mektebetü’l-İslâmî, b.y., 1979 (1. Baskı), c. I, ss. 123-124.

tarîklerine değinmiş ve bütün bu tarîklerin hadisin “*bir aslının olduğuna*” delalet ettiğini söylemiştir.¹¹²⁴

Hadis farklı bir tarîkle Amr b. Osman> Bakiyye b. Velîd> Alî el-Hemedânî> Ebû Cemre kanalıyla İbn Abbâs’tan *merfû’* olarak da rivayet edilmiştir.¹¹²⁵ Hadisi Harb b. İsmail tahrîc etmiştir. Ancak isnâd zincirinde ismi geçen Bakiyye b. Velîd’in *mechûl* hocalarından yaptığı rivayetlerin hiçbir değeri olmadığı söylenmiştir.¹¹²⁶ Bu rivayet daha sonra hadisin arka planı tespit edilmeye çalışılırken ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

İbn Mâce, hadisi İbn Abbâs rivayetinden farklı olarak ikinci bir vecihle İbrahim b. Muhammed el-Firyâbî> Eyyûb b. Süveyd> Ebû Bekr el-Hüzelî> Şehr b. Havşeb> Ebû Zer kanalıyla da rivayet etmiştir. Beşşâr Avvâd Ma’rûf “hadisin metninin sahih” olmakla birlikte, Ebû Bekr el-Hüzelî’nin *metrûk* olduğunu, hocası Şehr b. Havşeb’in de zayıf olup rivayetlerinin *mutâba’ât* olarak itibar göreceğini, ancak rivayetinin *mutâbi’i* olmadığını söylemiş ve bundan dolayı da isnâdın çok zayıf olduğunu belirtmiştir.¹¹²⁷ Nitekim Bûsîrî de Ebû Bekr el-Hüzelî’nin zayıflığı hususunda ittifak olduğunu söylemiş ve isnâda bu bakımdan zayıf hükmünü vermiştir.¹¹²⁸ Ayrıca isnâd zincirinde Şehr b. Havşeb ve Ebû Zer el-Ğîfârî arasında *inkata’* olduğu da söylenmiştir.¹¹²⁹

Hadisi (İbn Mâce’nin rivayetine) benzer bir senedle İbn Ebî Hâtîm babası (Ebû Hâtîm)> Müslim b. İbrahim> Ebû Bekr el-Hüzelî> Şehr b. Havşeb> Ümmü’-d-Derdâ kanalıyla rivayet etmiştir.¹¹³⁰ Bu isnâdda *irsâl* veya *inkata’* vardır.¹¹³¹ Çünkü Ümmü’-d-Derdâ’nın sahâbî olan mı (el-Kübrâ) yoksa tabîinden olan Ümmü’-d-Derdâ mı (es-Suğrâ) olduğu konusunda bir bilgi zikredilmemiştir. Eğer hadisi rivayet eden Ümmü’-d-Derdâ el-Kübrâ ise hadis *munkatî’*dir. Çünkü (Hz. Osman’ın hilafeti döneminde dünyaya geldiği söylenen) Şehr b. Havşeb Ümmü’-d-Derdâ el-Kübrâ (v.

¹¹²⁴ İbn Hacer, *Muvâfakat*, I, 510.

¹¹²⁵ Harb b. İsmail, *Mesâil*, s. 247, hn. 496; s. 488, hn. 883.

¹¹²⁶ İbn Receb, *Câmi’u’l-Ulûm*, II, 362-363.

¹¹²⁷ İbn Mâce, *Sünen*, III, 444, dpnt. hn. 2043.

¹¹²⁸ Bûsîrî, *Misbâhü’z-Zücâce*, II, 125.

¹¹²⁹ İbn Hacer, *Telhîsü’l-Habîr*, I, 673, dpnt. 2.

¹¹³⁰ İbn Ebî Hâtîm, *et-Tefsîr*, II, 579.

¹¹³¹ İbn Hacer, *Muvâfakat*, I, 510.

30) ile görüşmemiştir. Eğer hadisi rivayet eden Ümmü'd-Derdâ es-Suğrâ ise de hadis *mürsel*dir. Çünkü o tâbiünden olup Hz. Peygamber'le görüşmemiştir. Nitekim hadisi rivayet eden râvîlerden Şehr b. Havşeb ve Ebû Bekr el-Hüzelî'nin durumları da yukarıda zikredilmiştir. Bununla birlikte benzer bir sened Ümmü'd-Derdâ> Ebû'd-Derdâ kanalıyla *merfû'* olarak da rivayet edilmiştir.

İbn Adî, Fazl b. Abdullah> Hişâm b. Ammâr> İsmail b. Ayyâş> Ebû Bekr el-Hüzelî> Şehr b. Havşeb> Ümmü'd-Derdâ> Ebû'd-Derdâ kanalıyla *merfû'* olarak naklettiği rivayeti Ebû Bekr el-Hüzelî'nin *sâlih* olmayan rivayetleri arasında saymıştır.¹¹³² İbn Hacer de bu isnâd için zayıf hükmünü vermiştir.¹¹³³ Hadisi Taberânî'nin de Abdân b. Ahmed> Hişâm b. Ammâr> İsmail b. Ayyâş> Ebû Bekr el-Hüzelî> Şehr b. Havşeb> Ümmü'd-Derdâ> Ebû'd-Derdâ kanalıyla¹¹³⁴ *merfû'* olarak rivayet ettiği zikredilmiştir.¹¹³⁵ Ancak biz Taberânî'nin bu rivayetini tespit edemedik. Bunun yanında Taberânî, Ahmed b. Muhammed> İshâk b. İbrahim> Yezîd b. Rebî'a> Ebû'l-Eş'as> Sevbân kanalıyla *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'de¹¹³⁶; İbrahim b. Muhammed> Abdulvehhâb b. Dahhâk> İsmail b. Ayyâş> Râşid b. Dâvud> Ebû Esmâ er-Rahabî> Sevbân kanalıyla da *el-Müsned*'de bu hadisi nakletmiştir.¹¹³⁷

Taberânî'nin *el-Müsned*'inde geçen rivayetteki isnâd zincirinde Taberânî'nin hocası İbrahim b. Muhammed'e itimat edilmediği söylenmiş, Râşid b. Dâvud zayıf sayılarak, Abdulvehhâb b. Dahhâk için ağır cerh ifadeleri kullanılmıştır. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*'deki rivayette ismi geçen Yezîd b. Rebî'a'nın ise *metrûku'l-hadîs* olduğu ancak rivayetlerinin *i'tibâr* için alınabileceği belirtilmiştir. Bu bağlamda tek başına onun hadisiyle ihticâc olunmasa bile başka rivayetleri desteklemek için *şâhid* olarak kullanabileceği belirtilmiştir.¹¹³⁸ Bununla birlikte Ebû'l-Eş'as'ın Hz. Sevbân'dan yaptığı rivayetlerin *munkatı'* olduğu, onun rivayetleri Ebû Üsâme er-

¹¹³² İbn Adî, *el-Kâmil*, IV, 346.

¹¹³³ İbn Hacer, *Telhîsü'l-Habîr*, I, 673.

¹¹³⁴ "إِنَّ اللَّهَ تَجَاوَزَ لِأُمِّي عَنِ النَّسْيَانِ. وَمَا أُكْرَهُوا عَلَيْهِ" lafzıyla.

¹¹³⁵ Zeylaî, *Nasbü'r-Râye li-Tahrîci Ehâdisi'l-Hidâye (Me'a Hâşiyetihi'n-Nefîseti'l Mühimme Buğyetü'l-Me'î fi Tahrîci'z-Zeylaî*, I-V, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut-Lübnan; Dâru'l Kibleti li's-Sekâfeti'l İslâmiyye, Cidde-Suûdi Arabistan, 1997 (1. Baskı), c. II, s. 65; ayrıca bkz. Süyûtî, *Câmi'u'l-Ehâdis (el-Câmi'u's-Sağîr ve Zevâidühü ve'l Câmi'u'l-Kebîr*, I-XXI, thk. Abbâs Ahmed Sakr, Ahmed Abdü'lcevâd, Dâru'l-Fikr, 1994, c. II, s. 473, hn. 6703.

¹¹³⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, II, 97, hn. 1430.

¹¹³⁷ Taberânî, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, II, 152, hn. 1090.

¹¹³⁸ İbnü'l Vezîr, *el-Avâsım ve'l Kavâsım*, I, 195.

Rahabî'den aldığı bilgisi de zikredilmiştir.¹¹³⁹ Hadisi ayrıca Taberânî¹¹⁴⁰ ve Beyhakî, Ukbe b. Âmir ve İbn Ömer'den *merfû'* olarak da nakletmişlerdir.¹¹⁴¹

Hadis İbn Ömer'den Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim>Mâlik b. Enes> Nâfi' kanalıyla rivayet edilmiştir. Hadisi Velîd b. Müslim Mâlik b. Enes'ten 'عن' (an) edâ sîgasıyla rivayet etmiştir. Rivayet lafızları açısından incelendiğinde Velîd b. Müslim'in *mudellis* olması, hadisi *semâ'* yoluyla almadığına delalet etmektedir. Bununla birlikte bu rivayeti Mâlik b. Enes'ten Velîd b. Müslim haricinde başka bir kişi rivayet etmemiştir. Aynı zamanda Muhammed b. Musaffâ da Velîd b. Müslim'den rivayet hususunda tek kalmıştır. Bu bakımdan Ebû Nuaym'ın bu rivayete *garîb* dediği,¹¹⁴² Hâkim'in de *sahih-garîb* dediği nakledilmiştir. Bunun yanında önde gelen hadis *hâfiz*larına göre bu rivayetin İmam Mâlik'e isnâdı *bâtıl* bulunmuştur.¹¹⁴³ Nitekim daha önce de bahsettiğimiz gibi Ahmed b. Hanbel¹¹⁴⁴ ve Ebû Hâtim bu rivayeti *munker* saymışlardır. Ayrıca Ebû Hâtim *munker* saymakla birlikte "Sanki *mevzû'* gibidir" de demiştir.¹¹⁴⁵

İbn Receb, Velîd b. Müslim'in, Mâlik b. Enes'ten dört tanesi Nâfi''den olmak üzere aslı olmayan on hadis rivayet ettiği bilgisini naklettikten sonra İbn Ömer hadisinin de o hadislerden biri olduğunu söylemiştir.¹¹⁴⁶

Hadis Ukbe b. Âmir'den de Muhammed b. Musaffâ> Velîd b. Müslim> İbn Lehîa> Musa b. Verdân kanalıyla rivayet edilmiştir. Bu hadisi Ukbe b. Âmir'den Musa b. Verdân, ondan da İbn Lehîa haricinde başka bir kimse rivayet etmemiştir. Ayrıca Velîd b. Müslim bu hadisi rivayet etme hususunda da tek başına kalmıştır.¹¹⁴⁷ Ebû Hâtim bu rivayeti de *munker* saymış ve "Sanki *mevzu'* gibidir" demiştir.¹¹⁴⁸

¹¹³⁹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, IV, 320; Moğultay, *el-İkmâl*, VI, 227.

¹¹⁴⁰ Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VIII, 161-162, hn. 8274, 8276.

¹¹⁴¹ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 139, hn. 11454; VII, 584, hn. 15096.

¹¹⁴² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-Evliyâ*, VI, 352; ayrıca bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VIII, 162.

¹¹⁴³ İbn Hacer, *Telhisü'l-Habîr*, I, 673; İbn Receb, *Câmi'u'l-Ulûm*, II, 363; ayrıca bkz. Ukaylî, *ed-Duafâ*, IV, 1298.

¹¹⁴⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, I, 561.

¹¹⁴⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, IV, 116.

¹¹⁴⁶ İbn Receb, *Câmi'u'l-Ulûm*, II, 363.

¹¹⁴⁷ Bkz. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, VIII, 162.

¹¹⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, IV, 116.

Hadis son olarak Ebû Hureyre'den Hasen b. Ebî Bekr> İsmail b. Ali el-Hutabî> Abdullah b. Kureyş> Ferc b. Yemân> Osman b. Abdurrahmân> Muhammed b. Ka'b kanalıyla da *merfû'* olarak nakledilmiştir. Ancak seneddeki hakkında ağır cerh ifadeleri kullanılmış olan Osman b. Abdurrahman'dan dolayı isnâd *çok zayıf* sayılmıştır.¹¹⁴⁹ Bu hadisi bu senedle Hatîb el-Bağdâdî dışında kitabına alan başka kimseyi tespit edemedik. Bununla birlikte Süyûtî'nin kitabında bu hadisi Hatîb el-Bağdâdî'ye atfettiğini tespit ettik.¹¹⁵⁰ Hadis edâ sîgaları açısından diğer rivayetlerden farklı olarak vicâde metoduna delâlet eden 'وجدت' (vecedtü=buldum) rivayet lafzıyla nakledilmiştir.

Görüldüğü üzere hadis birçok farklı kanaldan rivayet edilmiştir. Buraya kadar farklı tarihlere verilen hükümlere değinilmiştir. Bu bağlamda imam Nevevî'nin,¹¹⁵¹ İbn Teymiyye'nin (728/1328)¹¹⁵² ve İbn Hacer'in hadise -genel mânâda- *hasen* hükmünü vermelerini¹¹⁵³ ve senedler arasında en *sahîhinin* İbn Abbâs tarîkinin sayıldığını zikretmekte fayda vardır.¹¹⁵⁴

Rivayetlerdeki râvîler incelenirken hoca-talebe ilişkileri dikkate alınmış, muasır olmalarının ötesinde, bizzat birbirlerinden hadis alıp almadıklarının tespitine çalışılmıştır. Bu bağlamda incelemeler neticesinde hadisin *muttasıl* ve *munkatı'* olarak farklı tarîklerin mevcut olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca hadisin *sahîh* olan tarîklerinin yanında birçok zayıf hükmü verilen tarîkinin olduğu da dikkat çekmektedir. Bu minvalde özellikle Ahmed b. Hanbel ve Ebû Hâtîm'in bazı rivayetleri *munker* saymaları ön plana çıkmıştır. Ancak burada Elbânî'nin yaklaşımı önemlidir. O, farklı kanallardan gelen hadislerin zayıf da olsalar birbirlerini destekleyerek itibar edilir bir konuma çıkacaklarını bildirmiştir. Nitekim yukarıda da geçtiği üzere İbn Hacer de "birçok farklı tarîkin, hadisin bir aslının olduğuna" delalet ettiğini belirtmiştir.

¹¹⁴⁹ Bkz. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XI, 231, dpnt. 3.

¹¹⁵⁰ Bkz. Suyûtî, *Câmi'u'l-Ehâdis*, IX, 38, hn. 27011.

¹¹⁵¹ Nevevî, *Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü'l Müftîn*, I-XII, thk. Züheyr eş-Şâvîş, Mektebetü'l İslâmî, Beyrut-Dımeşk-Ammân, 1991 (3. Baskı), VIII, s. 193.

¹¹⁵² İbn Teymiyye, *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, nşr. Vizâratü'ş-Şuûni'l-İslâmî, b.y., 2004, c. VI, s. 685.

¹¹⁵³ İbn Hacer, *Muvâfakat*, I, 510.

¹¹⁵⁴ Zeylaî, *Nasbü'r-Râye*, III, 223.

Sonuç olarak hadis sened yönünden zayıf isnâdları bulunmakla birlikte *hasendir*. Nitekim Zehebî'nin hadise muvâfakâtı, İmam Nevevî ve İbn Hacer'in de hadise *hasen* hükmünü vermesi bu konuda önemli bir ölçüdür.

B. MUHTEVA-METİN TENKİDİ

Hadiste senedin bitiminde yer alan, ikinci ve asıl kısmı teşkil eden metin; söz, fiil veya takrirleri ifade eden lafızlardan oluşmaktadır. Bir hadisin senedinin sahîh olması metnin de her zaman sahîh olacağı anlamına gelmemektedir.¹¹⁵⁵ Bundan dolayı metin tenkidine ihtiyaç duyulmuş ve hadislerin metinleri de senedleri gibi tenkide tabi tutulmuştur.

Müslümanlar tarafından ilk dönemlerden itibaren farklı ıstılahlar, isimlendirmeler kullanılarak metin tenkidi yapılagelmiş olsa da '*metin tenkidi*' kavramının hadis ilminde ıstılah olarak kullanılması son dönemlere rastlamaktadır.¹¹⁵⁶

Bu başlık altında metin tenkidinden kastedilen, çeşitli kıstaslar esas alınarak "*Allah Teâlâ, ümmetinden hatâen, unutarak ve zorlanarak/baskı altında yaptıkları şeylerden hesap sormayacaktır*" hadisinin metninin tetkik ve tahkiki ile Hz. Peygamber'e aidiyetinin tespit edilmesidir. Bununla birlikte yapılan metin tenkidi hadisin ilk muhatapları olan sahabe tarafından nasıl anlaşıldığı, ne anlam ifade ettiği ve nasıl anlaşılması gerektiği gibi hususlara da katkı sağlayacaktır. İlk olarak hadisin lafız tenkidi yapılarak, ortak metin/mana¹¹⁵⁷ ve kavramsal çerçeve oluşturulacaktır.

1. Lafız Tenkidi

Sünnet'in maksadı, ahkâmı beyandır. Nitekim bu da belli lafza münhasır olarak mütâlaa edilemez. Çünkü hadislerin lafızlarına bu maksattan herhangi bir şey taalluk etmez. Zira hadislerin lafızları mu'ciz olmayıp, okunmasından dolayı sevap gerekmez.¹¹⁵⁸

¹¹⁵⁵ Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Fecr yay., Ankara, 2011 (2. Baskı), s. 23.

¹¹⁵⁶ Yatkın, Nihat, *Hadisi Anlamada Yöntem*, 63.

¹¹⁵⁷ Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi*, 257.

¹¹⁵⁸ Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, İFAV, İstanbul, 2015 (7. Baskı), s. 146.

Bu noktadan hareketle, hadis metinlerinin ekseriyetinin mânânen rivayet edildiğini söylebiliriz. Bundan dolayı hadisin kendi bütünlüğü içerisinde mânâyâ tesir etmeyen lafız farklılıkları olabilmektedir. Bu durum oldukça tabii karşılanmıştır. Yani lafız yönünden ortaya çıkan farklılıklar mânâyâ tesir etmiyorsa bunda bir sakınca görülmemiştir. Bununla birlikte gerek rivayet esnasında râvî kaynaklı gerekse hadislerin yazılmasındaki müstensih kaynaklı bazı hatalar olabilmektedir. Bu hatalar, râvîlerin hadisi rivayet esnasında hadiste geçen bir kelimeyi açıklar mahiyette kendi ifadelerini kullanmasıyla ve kendisinden hadisi dinleyenlerin veya yazarların da o ifadeyi daha sonra Hz. Peygamber'in sözüymüş gibi nakletmesiyle veya yazmasıyla yahut da hadis metnindeki bir kelimenin mânâyı değiştirecek tarzda metinden çıkarılmasıyla; metinde bazı kelime veya ifadelerin takdim-te'hiriyile ortaya çıkmaktadır. Bu tür hatalar sözün Hz. Peygamber'e ve sahâbeye aitmiş gibi anlaşılmasına, bundan dolayı da yanlış yorumlanmasına ve hadisten çıkarılacak hükümlerin de hatalı olmasına neden olacağı için ilk bakışta hadisin sıhhatine gölge düşürebilmektedir. Nitekim bu hatalar genellikle hadis metninin farklı tarîklerinin birbirleriyle mukayese edilmesiyle tespit edilebilmektedir. Hadis ıstılahında *idrâc*, *kalb*, *ziyâdetü's-sika*, *tashîf* ve *tahrif* gibi değişik adlarla kaydedilen bu tür illetlerin tespiti ve değerlendirmesi, hadis metinlerinin lafız yönünden tenkidıyla mümkündür.¹¹⁵⁹

Bu bağlamda “*Allah Teâlâ, ümmetimden hatâen, unutarak ve zorlanarak/baskı altında yaptıkları şeylerden hesap sormayacaktır*” hadisinin farklı tarîklerindeki lafız farklılıkları mukayese edilerek bu farklılıkların mânâyâ tesiri belirtilecek ve hadislerin metninde olması muhtemel bazı illetler (*idrâc*, *kalb* vb.) tespit edilmeye çalışılacaktır. Her ne kadar her hadiste muhakkak illet vardır demek mümkün değilse de, bu ihtimalin göz önünde bulundurulması faydalı olacaktır. Mukâyese neticesinde her bir isnâdın aktardığı parça metinler birleştirilerek imkân nispetinde hadisin ortak bir metni de oluşturulmaya çalışılacaktır.

¹¹⁵⁹ Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi*, 83-84; lafzî rivayet, lafız farklılıklarının sebepleri ve mânânen rivayet hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Çakan, İsmail Lütfi, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 117-154; Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV yay., Ankara, 2011, ss. 182-197.

Hadis isim-fiil cümlesi, fiil, fâil, mefûl vs. cümle dizilimi yönünden farklı lafızlarla nakledilmiştir. Bu durum birinci bölümdeki lafız tablolarında açıkça görülmektedir. Genel itibariyle rivayetler isim cümlesi olarak nakledilmiş olsa da bir kısmı fiil cümlesi olarak nakledilmiştir. Ancak bu durumun isim, cümlelerine nispetle az olduğunu söylemek mümkündür.

Hadis birçok târîkte ‘إِنَّ’ (inne=şüphesiz ki, muhakkak ki) lafzıyla başlamıştır. Bu lafzın devamında ise ‘inne’nin ismi olarak ‘الله’ (Allah) lafzı geçmiştir. ‘Inne’nin haberi ise rivayetlerin birçoğunda ‘تجاوز+عن’ (tecâveze+an) fiili olmuştur.

‘Cvz’ sülâsi mücerred fiilinin, tefâ‘ul bâbından mâzîsi olan ‘تجاوز’ (tecâveze) fiili ‘an’ harfî ceriyle, “bağışlamak, hatayı affetmek, umursamamak, aldırmamak, kusuru örtmek, terk etmek, göz yummak” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁶⁰ Hâkim’in *el-Müstedrek*’inde ve Saîd b. Mansûr’un *es-Sünen*’inde (birinci bölümdeki Saîd b. Mansûr’un 3. hadisi) hadis ‘tecâveze’ fiiliyle, fiil cümlesi olarak ‘تَجَاوَزَ اللهُ’ (tecâvezallâhü=Allah günahını bağışlamıştır) ifadesiyle nakledilmiştir. Bu durum hadiste mânâ yönünden herhangi bir değişikliğe sebep olmamıştır. Bununla birlikte Ma‘mer b. Râşid ve Abdurrezzâk hadisi, aynı sened zinciriyle ‘cvz’ sülâsi mücerred fiilinin, tefe‘ul bâbından mazîsi olan, ‘tecevveze’ fiilinin meçhul haliyle ‘تَجَوَّزَ+عَنْ’ (tücüvvize+an=affedilmiştir) şeklinde nakletmişlerdir. Dârekutnî de hadisi müfâ‘ale bâbından, muzârî olarak ‘تَجَاوَزُ+عَنْ’ (yücâvizü+an=bağışlamıştır, affetmiştir) lafzıyla, isim cümlesi olarak nakletmiştir. Nitekim bu iki lafız da mânâyı değiştirmese de bu halleriyle tek kalmışlardır. Ayrıca Mizzî *Tuhfe*’sinde hadisi ‘إِنَّ اللهُ قَدْ تَجَاوَزَ’ (inneallâhe kad tecâveze=şüphesiz Allah kesinlikle affetmiştir) şeklinde ‘kad=kesinlikle’ harfinin ziyâdesiyle kaydetmiştir. Ancak biz bu lafzı başka bir rivayette tespit edemedik. Muhtemelen bu ziyade kitap istinsâh edilirken eklenmiştir. Bununla birlikte hadis tecâveze fiilinin karşılığı olarak ‘وَضَعَ+عَنْ’ (vada‘a+an=yükünü/manevi ağırlığını kaldırmak, hafifletmek) fiiliyle de nakledilmiştir.

¹¹⁶⁰ İbn Manzûr, “Cvz”, *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru’s-Sâdır, Beyrut-Lübân, 1994 (3. Baskı), c.V, ss. 326- 329.

İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde geçen hadis (birinci bölümdeki İbn Mâce'nin 2. hadisi) isim cümlesi olarak 'vada'a' fiiliyle; Beyhâkî'nin *el-Kübrâ*'sındaki hadisler ise 'vada'a' fiiliyle (birinci bölümdeki Beyhâkî'nin 1. hadisi) ve meçhul halde (3. hadis) fiil cümlesi olarak rivayet edilmiştir. Bu lafızlar mânâyâ çok fazla etki etmese de hadisi bu lafızlarla rivayet eden başka kimse olmamıştır. Nitekim sened yönünden de bu lafızların rivayetinde Velîd b. Müslim tek kalmıştır. Bu durum çalışmamızın birinci bölümünde geçen 1. şemada açıkça görülmektedir. Burada Velîd b. Müslim'in bazı rivayetleri karıştırıp, hata yapmasından, bununla birlikte *tedlîs* ve *irsâlinin* de bulunmasından dolayı eleştirildiğinin hatırlatılmasında fayda vardır.

Hadis 'tecâveze' fiilinin karşılığı olarak 'عَفَا+عَنْ' ('afâ+an=affetmek, bağışlamak, muaf tutmak, sorumluluğunu kaldırmak) fiiliyle de nakledilmiştir. Taberânî *el-Evsat*'ında (3. hadis) İbn Abbâs'tan "'afâ' fiiliyle rivayet edilse de İbn Abbâs'tan gelen diğer rivayetlerin çoğunda 'tecâveze' lafzı dikkat çekmektedir. Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*'inde de Hasan el-Basrî'den aynı lafızla nakledilmiştir. Ancak Hasan el-Basrî'den gelen diğer rivayetlerde de 'tecâveze/tücüvvize' lafızları dikkat çekmektedir. Her ne kadar "'afâ' fiili anlam yönünden 'tecâveze' fiiline benzese de hadisleri bu lafızla başka nakleden kimse olmamıştır.

Hadis, fıkıh kitaplarında 'رَفَعَ عَنِ أُمَّتِي الْخَطَأَ وَالسَّيِّئَاتُ' (rufi'a an ümmetî...=ümmetimden hatâen ve unutarak yaptıkları şeyler kaldırılmıştır) lafzıyla geçmiş¹¹⁶¹ ve bu lafızlarla meşhur olmuştur. Bu lafızların mana yönünden her ne kadar benzerliği olsa da aslıni tespit edemedik. Bununla birlikte hadis, Ebû Bekre'den 'رَفَعَ اللَّهُ عَنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ نَلَاتًا' (rafe'allahu an hâzihi'l ümmeti selâsen=Allah bu ümmete şu üç durumda sorumluluğu kaldırmıştır) lafızlarıyla nakledilmiştir. Burada da 'tecâveze' fiilinin yerine 'رَفَعَ+عَنْ' (rafe'a+an= hükmünü kaldırmak, muaf tutmak, kurtarmak, düzeltmek, telafi etmek) fiilinin kullanıldığını görmekteyiz. Ancak İbn Adî dışında hadisi bu lafızlarla tahrîc eden başka kimse olmamıştır. Nitekim o da sened yönünden bu rivayeti eleştirmiş ve hadisi Ca'fer b. Cesr'in *munker*lerinden saymıştır.

¹¹⁶¹ Bkz. Zeylaî, *Nasbü'r-Râye*, II, 64.

Hadisteki ‘Kim için affedilmiştir?’ sorusunun cevabını ‘عَنْ أُمَّتِي / عَنْ أُمَّتِي ثَلَاثَةً’ (an ümmetî/ an ümmetî selâsetün= ümmetimden.../ ümmetimden şu üç şey...); ‘عَنْ هَذِهِ الْأُمَّةِ’ (an hâzihi’l ümmeti selâse/an hâzihi’l ümmeti=bu ümmetten.../ bu ümmetten üç şey...); ‘لَكُمْ عَنْ ثَلَاثٍ’ (leküm an selâsin= sizden üç şeyi...) lafızlarının karşılıdığını görmekteyiz. Lafızlar mâna yönünden benzer olsa da metnin yapısına göre yeri değişmiş ve farklı harfi cerleri almıştır. Beyhakî’nin *el-Kübrâ*’sında ise ‘لِي عَنْ أُمَّتِي’ (lî an ümmetî=benim için/hatırıma ümmetimden...) lafzıyla nakledilen hadiste (birinci bölümdeki Beyhakî’nin 2. hadisi) ‘lî=benim için/hatırıma’ ifadesinin sonradan eklendiğini görmekteyiz. Bu ziyadenin senedde ismi geçen İshâk b. Muhammed’den veya Ebû Zer b. Ebî’l-Hüsey’n den kaynaklandığını söyleyebiliriz.¹¹⁶² Nitekim sened şemaları incelendiğinde bu durum daha iyi anlaşılacaktır. Bununla birlikte burada hadisi bu ziyadeyle başka nakledenin olmadığını da hatırlatmakta fayda vardır.

Bununla birlikte hadis Abdurrezzâk’ın *el-Musannef*’inde (2. hadis) ‘لَا يَهْلِكُ عَلَيْهِنَّ’ (selâsün lâ yehlekü aleyhinne ibnü Âdem=Üç şey vardır ki Âdemoğlu bunlar sebebiyle helak olmaz) lafızlarıyla; Hatîb el-Bağdâdî’nin *et-Târîh*’inde de ‘لَا يُعَذِّبُ اللَّهُ’ (lâ yüazzibü’llâhü abden alâ=Allah kuluna asla azap etmez’ lafızlarıyla nakledildiğini zikretmekte de fayda vardır. Ancak bu lafızlar mânâ yönünden çok farklı olmasalar da gerek yapı gerek lafız olarak tek kalmışlardır. Nitekim bu lafızla rivayet edilen hadisler sened yönünden de eleştirilmiştir.

Hadis, çalışmamızın birinci bölümünde tablolar halinde iki ayrı kısma ayrılarak incelenmişti. Buraya kadar hadisin ilk kısmı tenkid edilmiştir. Hadisin ikinci kısmını incelediğimizde ‘الْخَطَأُ’ (hata’=yanlış, hata, kusur, kabahat), ‘النِسْيَانُ’ (nisyân=unutma, unutkanlık) ve ‘إِسْتِكْرَاهَ + عَلَى’ (istekrahe+alâ=zorlamak, mecbur etmek) lafızlarının geçtiğini görmekteyiz.

¹¹⁶² Hadisteki bu ziyade muhtemelen hadisin hasâisü’n-nebîden olduğu düşünülerek yapılan râvî tasarrufudur. Bu durum (hadisin hasâisü’n-nebî olarak değerlendirilmesi) çalışmamızda daha sonra tekrar ele alınacaktır.

‘الْحَطَأُ’ (hata) ve ‘النِّسْيَانُ’ (nisyân) lafızları bütün rivayetlerde bu sırayla (hata-nisyân) ve bu lafızlarla geçmiştir. Bununla birlikte Saîd b. Mansûr’un *es-Sünen*’inde (birinci bölümdeki Saîd b. Mansûr’un 1. hadisi) ve Ma‘mer b. Râşid’in *el-Câmi*’indeki rivayetlerde takdim-te‘hir olmuştur. Yani ‘nisyân’ lafzı ‘hata’ lafzının önüne geçmiştir. Ancak diğer rivayetlerde ‘hata’ lafzı her zaman önce gelmiştir. Nitekim hadisi Ma‘mer b. Râşid’in naklettiği sened zinciriyle kitabında tahrir eden Abdurrezzâk da ‘hata’ lafzını önce kaydetmiştir. Bunun yanında ‘hata’ ve ‘nisyân’ lafızları Saîd b. Mansûr’un *es-Sünen*’inde (3. hadis) ‘مَا أَحْطَأُ’ (mâ ahtae=hata ettiği şeyler), ‘مَا نَسِيْتُ’ (mâ nesiye=unuttuğu şeyler) şeklinde fiil olarak rivayet edilmiştir. Ancak diğer bütün metinleri incelediğimizde ‘hata’ lafzının isim ‘nisyân’ lafzının da mastar olarak geldiğini görmekteyiz.

‘اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ’ (istekrahe+alâ) lafzı ise en fazla ‘اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ’ (üstükrihû+aleyh=zorlandıkları, mecbur edildikleri) şeklinde istif‘âl bâbından meçhul olarak nakledilmiştir. Bununla birlikte yine ‘الاسْتِكْرَاهُ’ (istikrâh) şeklinde istif‘âl bâbından mastar olarak ve ‘أُكْرِهَ + عَلَيْهِ’ (ükrihe+aleyh) şeklinde if‘âl bâbından meçhul olarak da rivayet edilmiştir. Bu lafızlar birbirlerine mânâ yönünden oldukça benzemektedir. Bunun yanında bu lafız Saîd b. Mansûr’un *es-Sünen*’inde (3. hadis) ‘وَعَمَّا أُكْرِهَ، وَعَمَّا غُلِبَ عَلَيْهِ’ (ammâ ükrihe ve ammâ ğulibe aleyh= zorlandığı ve engellendiği/baskı kurulduğu şeylerden) şeklinde; İbn Adî’nin *el-Kâmil*’inde de (1. hadis) ‘وَالْأَمْرُ يُكْرَهُونَ عَلَيْهِ’ (ve’l emra yükrahûne aleyh=zorlandığı durumlarda) şeklinde, if‘âl bâbından mazi ve muzari‘ fiiller olarak geçmiştir. Ancak bu yönüyle lafızlar tek kalmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da ‘ğulibe aleyh=engellendiği’ ve ‘el-emra=durum’ lafızlarının diğer rivayetlere nispetle ziyâde olduğudur. Bu lafızları senedlerle birlikte değerlendirdiğimizde lafızların metne sonradan eklendiğini (*idrâc*) söyleyebiliriz. Hafîb el-Baĝdâdî’nin naklettiği rivayette ise ‘حَطَأٌ وَلَا اسْتِكْرَاهُ أَبَدًا’ (hataın velâ istikhrâhin ebeden=hata ve zorlanılan şeylerden asla...) şeklinde ‘nisyân’ lafzının düştüğünü, ‘ebeden=asla’ lafzının eklendiğini görmekteyiz.

Buraya kadar -iki kısma ayırarak- farklı lafızlarını incelediğimiz hadisin ikinci kısmındaki lafızlarının birinci kısımdakilere nispetle daha fazla benzerlik gösterdiğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte râvîlerden veya hadis kaydedilirken yapılan hatalardan kaynaklı farklılıklar olsa da genel mânâda hadisin metninin mânâyı etkileyecek derecede çok farklı lafızlarla rivayet edilmediğini de söylemek mümkün.

Sonuç olarak hadisin sahîh hükmü verilen isnâdları da göz önünde bulundurularak değerlendirildiğinde hadîsin en fazla ‘ *إِنَّ اللَّهَ يُجَاوِزُ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ، وَالنَّسِيَانَ، وَمَا اسْتَكْرَهُوا* ’ (Hiç şüphesiz Allah ümmetimin hatâen, unutarak ve başkasının zorlamasıyla/baskı altında yaptıkları şeylerin günahını affetmiştir) şeklinde rivayet edildiği görmekteyiz. Bu bağlamda hadisin ortak metninin/mânâsının da bu lafızlar olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca hadisin takdirini de şu şekilde yapmak mümkündür: “... hataen, unutarak ve zorlamayla yaptıkları şeylerin günahını affetti” yani bunlardan ötürü sorumluluğu kaldırdı, onları bıraktı ve hesaba çekmedi.

Bununla birlikte hadisin ahkâma dair bir hadis olduğu göz önünde bulundurularak düşünüldüğünde ‘**hata, nisyân ve ikrâh**¹¹⁶³’ gibi lafızların hükme delalet eden fikhî birer terim oldukları âşikârdır. Yani delâletü’l-iktizâ kuralı gereği ümmetten kaldırılan veya bağışlanan bizâtihi hata, unutma ve ikrâhın kendisi olmayıp hadiste bu durumlara ilişkin sonuç kastedilmiştir. Bu sebepten dolayı da ‘hata, nisyân, ikrâh’ lafızlarının hükme delâletini ve sorumluluğun hangi boyutlarda olduğunu daha rahat anlayabilmek için bu terimlerin açıklanması oldukça önemlidir. Bu noktadan hareketle burada hadiste geçen ‘hata, nisyân, ikrâh’ gibi lafızların sırasıyla kavramsal çerçevesi oluşturulmaya çalışılacaktır.¹¹⁶⁴ Ayrıca oluşturulan bu çerçeve ‘Hadisin nasıl anlaşılması gerektiği?’ sorusuna da önemli katkılar sağlayacaktır.

Hata kelimesi, “doğruya ve hakikate ulaşmak” anlamındaki ‘savâb’ın ve “bir şeyi bilerek ve kastederek yapmak” anlamına gelen ‘amd’in zıddı olarak açıklanmıştır.

¹¹⁶³ Hadislerde bizzat ikrâh lafzı geçmemiş olsa da hadislerdeki lafızların ikrâhla aynı manayı karşılamasından ve ikrâhın da fikhî bir terim olmasından dolayı burada ‘ikrâh’ lafzına yer verilmiştir.

¹¹⁶⁴ Kavramsal çerçeve oluşturulurken Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi’nin “Hata, nisyân ve ikrâh” maddelerinden faydalanılmıştır. Bkz. Apaydın, H. Yunus, “Hata”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 437-442; Dönmez, İbrahim Kâfi, “Nisyân”, *DİA*, İstanbul, 2007, c. XXXIII, ss. 144-147; Bardakoğlu, Ali, “İkrâh”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 30-37.

Sözlükte “düşüncede, konuşmada veya bir işi yapmada vuku bulan yanlışlık, doğrunun veya hedeflenenin tutturulamaması” mânâlarına gelmektedir. Buna göre hatayı bilgi alanında istenilmeden yapılan yanlış, yanılğı; eylem alanında ise amacın gerçekleşmemesi ve sonucu önceden görememe şeklinde açıklamak mümkündür.¹¹⁶⁵

‘حَطَأَ’ (hata) kelimesi ‘أَحْطَأَ’ (ahtae) fiilinin ism-i masdarıdır. Arapçada hatayı ifade etmek için ‘حَطِئَ’ (hatie) ve ‘أَحْطَأَ’ (ahtae) fiilleri kullanılmıştır. Ancak bu iki fiilin karşıladıkları mânâ hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. İlk olarak ‘Hatie’ fiili ‘din hususunda günah işlemek ve günahkâr olmak’ mânâsında; ‘ahtae’ fiili ise ‘ortaya çıkan sonucu kastetmeksizin doğruyu tutturamamak ve yanılmak’ mânâsında kullanılmıştır. Bununla birlikte iki fiilinde birbirinin yerine kullanıldığı ve aynı mânâyı ifade ettiği de belirtilmiştir.¹¹⁶⁶

Fîrûzâbâdî (817/1415), hatayı üç gruba ayırarak değerlendirmiştir. İlk olarak “Fiili ve irâdesi çirkin olan bir şeyi isteyip yapmak” anlamındaki hata. Bu türden hatanın insanın sorumlu tutulduğu tam hata olduğunu söylemiştir. Bu kategorideki hata kavramı suç ve günahı karşılamaktadır. İkinci olarak “Yapılması iyi olan şeyi irade etmekle birlikte kasıtsız olarak istenilenin aksine bir şeyin gerçekleşmesi” anlamındaki hatadır. Bu tür hatayı işleyen kişi ‘muhtî’ olarak isimlendirilmiş, böyle bir kimse iradesinde isâbet etmiş, fiilinde ise hataya düşmüştür. Nitekim çalışma konumuz olan hatanın sorumluluğunun kaldırıldığını ve içtihat edip de hataya düşen kimseye bir ecir olduğunu¹¹⁶⁷ bildiren hadislerdeki kastedilen hata bu kategoride değerlendirilmiştir. Üçüncü olarak ise “Yapılması hoş olmayan bir şeyin irade edilip tesadüfen aksinin gerçekleşmesi” anlamındaki hatadır. Bu tür hata da fiile dönüşmemiş

¹¹⁶⁵ İbn Manzûr, “hte” *Lisânü’l Arab*, I-XV, Dâru’s-Sâdır, Beyrut-Lübnan, 1994 (3. Baskı), c. I, ss. 65-68; İbnü’l Esîr, “hte” *en-Nihâye fî Garibi’l-Hadîs ve’l-Eser*, I-V, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tinâhî, Mektebetü’l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1979, c. II, s. 44.

¹¹⁶⁶ İbnü’l Esîr, “hte”, *en-Nihâye*, II, 44; ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir zevi’t-Temyîz fî Letâ’ifi’l-Kitâbi’l-Azîz*, I-VI, thk. Muhammed Ali Neccâr, Kahire-Mısır, 1996 (3. Baskı), c. II, ss. 551-553; Hilâl el-Askerî, *el-Furûku’l-Lüğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selîm, Dâru’l-İlm ve’s-Sekâfe, Kahire-Mısır, 1997, s. 54.

¹¹⁶⁷ Buhârî, “İ’tisâm”, 21; Müslim, *Sahîh-u Müslim*, “Akdiye”, 15 (Dâru’t-Taybe, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2006).

aykırı niyeti karşılamaktadır. Bu durumdaki kişi fiili sebebiyle övülmez. Çünkü niyet ettiği şey güzel değildir. Ayrıca kasıt sebebiyle de kınanmayı hak eder.¹¹⁶⁸

İslâm hukukçularına göre hatanın tanımı gerçekleşen sonuçtan hareketle yapılmış ve hatada genellikle belli bir ölçüde kasıt unsuru aranmıştır. Nitekim bu durum İbn Hazm'ın (456/1064) hata tanımında açıkça görülmektedir. O hatayı ikiye ayırmıştır. Bunlardan ilkinin insanın asla kastetmediği fiil olduğunu, ikincisinin ise kişinin ne taat ne de mâsiyet niyeti taşımaksızın yapmayı kastettiği fiil olduğunu söylemiştir.¹¹⁶⁹ Bununla birlikte İslâm hukukçuları hatada, kasıta hata ve fiilde hata bölünmesine de gitmişlerdir. Av veya düşman zannederek ateş açıp bir Müslümanı vurma kasıta hata, bir hedefe atış yapıp bir insanı vurma ise fiilde hata olarak değerlendirilmiştir.¹¹⁷⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de ise hata kelimesi değişik türevlerde yirmi iki ayette geçmektedir. Genel mânâda yakın anlamda olsalar da bu kelimeleri dört kategori halinde değerlendirmek mümkündür: a) “İsyân kastedilmeksizin düşülen yanlışlık/kötülük, hata” mânâsındaki ‘ahtae’ fiiliyle¹¹⁷¹ ve bu fiilin ism-i masdarı olan ‘hata’ şeklinde¹¹⁷²; b) “kasden kötülüğe meyleden, günahı kasteden, günaha giren, günahkâr” mânâsındaki ‘hâtî’ (çoğulu, hâtûn/hâtîn, müennesi, hâtietün) şeklinde;¹¹⁷³ c) “kasıtlı olarak, bile bile işlenen suç, günah” mânâsındaki ‘hıt’e’ şeklinde;¹¹⁷⁴ d) “kasıtlı olarak işlenen suç, günah” mânâsındaki ‘hatie’ (çoğulu, hatîât, hatâyâ) şeklinde.¹¹⁷⁵

¹¹⁶⁸ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 551-552; Ayrıca bkz. Âsım Efendi, *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)*, I-VI, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013 (1. Baskı), c. I, s. 157.

¹¹⁶⁹ İbn Hazm, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut-Lübnan, t.y., c. V, ss. 154-155.

¹¹⁷⁰ Cürcânî, “hata” *et-Ta'rifât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2003 (2. Baskı), s. 104; Ebû Zehre, *Usûlu'l-Fıkh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, b.y., t.y. ss. 354-355; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, t.y. c. IV, ss. 380-387; Apaydın, “Hata”, *DİA*, XVI, 437-438.

¹¹⁷¹ el-Bakara 2/286; el-Ahzâb 33/5.

¹¹⁷² en-Nisâ 4/92.

¹¹⁷³ Yusûf 12/29, 97; el-Hâkka 69/9, 37.

¹¹⁷⁴ el-İsrâ 17/31.

¹¹⁷⁵ el-Bakara 2/58, 81; en-Nisâ 4/112; el-A'râf 7/161; Kur'ân-ı Kerîm'de geçen hata kelimesi türevlerinin tamamı için ayrıca bkz. Çanga, Mahmut, “hte”, *Kur'ân-ı Kerîm Lügati*, Timaş yay., İstanbul, 2012, ss. 168-169.

Hata kelimesinin terimsel anlamda galat, sehiv, nisyân gibi tabirlerle de anlamca yakınlığı vardır. Galat kelimesi sözlükte “yanılgı, yanlışlık” anlamına, İslâm Hukuku terimi olarak ise “kasıt unsuru olmaksızın maksatla irade beyanı arasında ortaya çıkan uyuşmazlık” anlamına gelmekle birlikte, daha çok zihni bir durumu ifade etmek için kullanılmıştır.¹¹⁷⁶ Hata ise vehim olsun veya olmasın fiilen gerçekleşen sonucu ifade etmektedir.¹¹⁷⁷ Sehiv de sözlükte “bilinen bir şeyi unutmak, gaflete düşmek, dalgınlık, kalbin başka bir şeye yönelmesi” gibi anlamlara gelip, dalgınlık sebebiyle hata yapmayı ifade etmek için kullanılmış, bilgi dâhilinde¹¹⁷⁸ ve bilgisizce yapılan sehiv şeklinde iki çeşit olduğu belirtilmiştir.¹¹⁷⁹ Sehiv genellikle nisyân ile eş anlamlı olarak veya onun bir türü olarak kullanılmıştır. Nitekim Bâbertî (786/1384) de şer‘î hüküm bakımından sehivle nisyân arasında fark gözetilmediğini söylemiştir. Bununla birlikte o, sehvi “sahibinin küçük bir uyarıyla uyanacağı şey”; nisyânı “müdrekin hayalden çıkması”; hatayı da “sahibinin küçük bir uyarıyla uyanamayacağı veya daha güçlü bir ikazla uyanabileceği şey” şeklinde tarif etmiştir.¹¹⁸⁰

Kısaca unutmaya anlamına gelen **nisyân** ‘النسيان’ ise, ‘نسي-ينسى’ (nesiye-yensâ) fiilinin mastarı olup “zikir, hatırlama, zikretme, anımsama, hatırdaki tutma, hafıza, bellek” anlamlarına gelen ‘zikr’in ve “koruma, ezberleme, belleme, anımsama, muhafaza etme” anlamlarındaki ‘hıfz’ın zıddı olarak açıklanmıştır. Sözlükte ‘unutmak, gâfil davranmak, kişinin kendisine tevdi edilen bir şeyin zaptını bilerek ya da bilmeyerek terk etmesi, göz ardı etmesi, ertelemek, bir şeyi hafızada tutamamak veya hatırlayamamak’ manalarına gelmektedir.¹¹⁸¹ Terim olarak da sahip olunan bilginin ihtiyaç ânında akla gelmemesini ifade etmek için kullanılmıştır.¹¹⁸²

¹¹⁷⁶ İbn Manzûr, “glt” *Lisânü'l-Arab*, V, 363.

¹¹⁷⁷ Krş. Apaydın, “Hata”, *DİA*, XVI, 437-442; a. mlf., “Galat” *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, ss. 297-300; ayrıca bkz. Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-Lüğaviyye*, 55.

¹¹⁷⁸ İlimle birlikte bulunan sehiv için bkz. el-Mâûn 107/5.

¹¹⁷⁹ İbn Manzûr, “shv” *Lisânü'l-Arab*, XIV, 406-407.

¹¹⁸⁰ Bâbertî, *el-İnâye*, I-X, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y., c. I, s. 395; ayrıca krş. Apaydın, “Hata”, *DİA*, XVI, 437-442; Boynukalın, Mehmet, “Sehiv”, *DİA*, İstanbul, 2009, c. XXXVI, ss. 317-318; ayrıca hatanın lahn ile arasındaki fark için de bkz. Hilâl el-Askerî, *el-Furûk*, 55.

¹¹⁸¹ İbn Manzûr, “nsy” *Lisânü'l-Arab*, XV, 322-325; Râgıb el-İsfehânî, “nsy” *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*, I-II, thk. Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs bi mektebeti Nezzâr Mustafâ el-Bâz, Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, b.y., t.y., c. II, ss. 634-635; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 49.

¹¹⁸² İbn Fâris, “nsy” *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, I-VI, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, b.y., 1979, c. V, s. 422; İbn Receb, *Câmi'u'l-Ulûm*, II, 362; Dönmez, “Nisyân”, *DİA*, XXXIII, 144.

Bir şeyin ihmâl edilmesi, gafil davranılması veya terk edilmesi anlamlarına gelen ‘نسي-ينسى’ (nesiye-yensâ) fiili¹¹⁸³ ‘نسي/أنسى’ (nisyün/ensâ) şeklinde nûn harfinin kesralı haliyle değer verilmeyen, hakir görülen şeyleri ifade etmek için kullanılmıştır. Nitekim hayızlı kadının kullandığı bez parçası için ‘نسي’ (nisyün) ifadesi kullanılırken, Araplar evden ayrılacak bir kimseye baston, asa vb. değersiz eşyaları unutmaması için ‘انظروا/احفظوا أنساءكم’ (unzurû/ihfezû ensâeküm=unutulacak eşyalarınızı kontrol edin/muhafaza edin) ifadesini kullanmışlardır.¹¹⁸⁴ Ayrıca kelime ‘نسيان/نسي’ (nesiyyün/nesyânün) şeklinde fethalı kullanıldığında da ‘رجلٌ نسيانٌ’ (racülün nesyanün) örneğinde olduğu gibi bir şeyi çok unutmayı ifade etmiştir.¹¹⁸⁵

Bir insanın kendine tevdi edilen bir şeyin zaptını bilerek veya bilmeden terketmesinin insanın kalbinin, zihninin zayıflığından veya gafletinden veya da ihmal ile kasıtlı olarak kalbinden, zihninden çıkmasından kaynaklandığı belirtilmiştir.¹¹⁸⁶

Nisyân/unutma iki kısma ayrılarak incelenmiştir. Birincisi beşer olmanın normal bir sonucu olarak, kaçınmanın mümkün olmadığı, kasıt ve irade olmaksızın, insanın tabî bir sıfatı olan âcizliğinden ve aklî zafiyetinden meydana gelen unutmadır ki bunda sahibi mazur görülmüştür. Nitekim çalışma konumuz olan hata ve unutmadan sorumluluğun kaldırıldığını bildiren hadisteki kastedilen unutma da bu nevi bir unutmadır. İkincisi ise kasıtlı olarak veya gâfil davranılarak kişinin kendi kusur ve ihmalinden kaynaklanan unutmadır. Bu tür bir unutmanın sahibi mazur görülmemiştir.¹¹⁸⁷ Bu ayrımla ilgili olarak Elmalılı Muhammed Hamdi'nin değerlendirmesi oldukça açıklayıcıdır.

O, unutmanın da hata gibi olduğunu söylemiş. Nasıl ki bir kimse bir ava tüfekle ateş eder de bir insanı vurursa, orada insan bulunabileceğini ve bulunduğu takdirde ona isabet edip etmeyeceğini hesaba katmamış ve hususta gerekli önlemlere riayet

¹¹⁸³ İbn Fâris, “nsy”, *Mu‘cemu Mekâyisi'l-Luga*, V, 421.

¹¹⁸⁴ İbn Manzûr, “nsy” *Lisânü'l-Arab*, XV, 323-324; Râgıb el-İsfehânî, “nsy” *el-Müfredât*, II, 635; İbn Fâris, “nsy” *Mu‘cemu Mekâyisi'l-Luga*, V, 421.

¹¹⁸⁵ İbn Manzûr, “nsy” *Lisânü'l-Arab*, XV, 322, 323.

¹¹⁸⁶ Fîrûzâbâdî, *Besâir*, V, 49; Râgıb el-İsfehânî, “nsy” *el-Müfredât*, II, 634.

¹¹⁸⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Te'vili Âyi'l-Kur'ân (Tefsîrü't-Taberî)*, I-VII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, İsmâ Fâris el-Huristânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1994 (1. Baskı), c. II, s. 200; İbnü'lü-Esir, “nesâ”, *en-Nihâye*, V, 50-51; Râgıb el-İsfehânî, “nsy” *el-Müfredât*, II, 634-635.

etmemiş olmasından dolayı mazur olmazsa, aynı şekilde bir kimse üzerinde bir pislik görür de bunu temizlemeyi geciktirir, sonra da unutup namaz kılsa mazur olmaz. O pislği görür görmez temizlemediğinden dolayı kusurlu hareket etmiş olur, lakin o pislği görmezse mazurdur. Aynı şekilde insan dini emirleri ve şer'î görevleri bellemeye çalışmaz ve belledikten sonra da unutmamak için tekrar tekrar mütalaa etmez de unutursa, böyle bir unutmadan dolayı da mazur olmaz. Nitekim Kur'ân-ı Kerîm de bu durumun önüne geçmek için belgelendirme usulleri gösterilmiştir.¹¹⁸⁸ Yani bazı unutma ve hatalardan kaçınmak, insanoğlunun gücü dışında ise de, bazılarında durum tam tersi olup insanın kusurundan ve ihmalinden kaynaklanmaktadır.¹¹⁸⁹

Hadislerde nisyânla aynı kökten türeyen kelimeler ve özellikle de “nesiye” fiili oldukça sık kullanılmıştır. Bununla birlikte bazı hadislerde de nisyân kelimesine rastlanılmıştır.¹¹⁹⁰

Kur'ân-ı Kerîm'de ise nisyân kelimesi değişik türevlerde kırk beş âyette geçmektedir. Hata kelimesinde olduğu gibi bu kelimeleri de dört kategori halinde değerlendirmek mümkündür: a) “Unutmak, hatırdan çıkarmak, terketmek, hatırına getirmemek, unutulmuş gibi muamele yapmak” mânâsındaki ‘nesiye’ fiiliyle¹¹⁹¹ ve bu fiilin ism-i mef'ûlü olan ‘mensiyyün’ şeklinde;¹¹⁹² b) “değersiz eşya” mânâsındaki ‘ennesyü’ şeklinde;¹¹⁹³ c) “unutkan” mânâsındaki mübâlağa sıgası olan ‘nesiyyün’ şeklinde;¹¹⁹⁴ d) “unutturmak, terkettirmek, hatırlatmamak, hatırdan çıkartmak” mânâsındaki ‘ensâ/yünsî’ şeklinde.¹¹⁹⁵

Âyetlerde Allah'ın unutmasının söz konusu olmayacağı belirtilirken,¹¹⁹⁶ nisyân kökünden türeyen fiillerin Allah hakkında sadece “terketme”, kullar hakkında

¹¹⁸⁸ el-Bakara 2/282.

¹¹⁸⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, Azim dağıtım, İstanbul, 2017, c. II, ss. 311-312.

¹¹⁹⁰ Bkz. Wensick, “nsy”, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâz'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I-VII, Mektebetü Berîl, Leiden, 1936, c. VI, ss. 440-444.

¹¹⁹¹ el-Kehf 18/57; Tâhâ 20/88, 115; el-Bakara 2/44, 237, 286; et-Tevbe 9/67.

¹¹⁹² Meryem 19/23.

¹¹⁹³ Meryem 19/23.

¹¹⁹⁴ Meryem 19/64.

¹¹⁹⁵ el-Mü'minûn 23/110; Yûsuf 12/42; el-En'âm6/68; Kur'ân-ı Kerîm'de geçen nisyân kelimesi türevlerinin tamamı için ayrıca bkz. Çanga, “nsy”, *Kur'ân-ı Kerîm Lügati*, 507-508.

¹¹⁹⁶ Meryem 19/64; Tâhâ 20/52.

ise hem “terketme” hem de “unutma” anlamlarında kullanıldığı görülmektedir.¹¹⁹⁷ Nisyân/unutma âyetlerin az bir kısmında insanın fitratından gelen doğal bir unsur olarak, büyük çoğunluğunda ise kasıtlı olarak ve bilerek bir görevi, sorumluluğu terk etme anlamında kullanılmıştır. Bununla birlikte birçok âyette gerek soyut biçimde gerekse bazı somut durumlara ilişkin olarak kullanılan ifadelerden unutmanın dinen bir mazeret olarak kabul edildiğini söylemek mümkündür.¹¹⁹⁸

İslâm Hukuku’nda nisyân, genelde insan için normal kabul edilen unutma halleriyle ilgili olup psikolojide patolojik unutma kapsamında sayılan durumların ortaya çıkardığı fikhî meselelerle alâkalı olarak hükümlere etkisi yönünden incelenerek kul haklarında unutma ve Allah haklarında (hukûkullah) unutma şeklinde ikili ayrıma gidilmiştir.¹¹⁹⁹

Nisyân, kul haklarıyla ilgili meselelerde insanların can ve mallarının dokunulmazlığı (zarûrât-ı diniyye) ilkesi göz önünde bulundurularak değerlendirilmiş, yani zarar gören tarafın sübut bulmuş haklarının zayi olmasına yol açacak bir gerekçe olarak görülmeyerek mazeret sayılmamıştır. Hukûkullah ile ilgili meselelerde ise kişinin kendi kusuru sonucu içine düştüğü unutma, mazeret kabul edilmezken; “aslî nisyân” olarak isimlendirilen beşer olmanın tabîi sonucu sayılabilecek nisyân dinî hükümlerde geçerli bir mazeret olarak görülmüştür.¹²⁰⁰

Nisyân kelimesi yukarıda da zikrettiğimiz üzere sehivle anlamca yakın olup, kimi zaman sehiv nisyânın bir türü olarak kullanılmıştır.¹²⁰¹ Aynı şekilde dil ve usul âlimleri nisyânın “yeterince uyanık ve dikkatli davranılmadığı için insana ârız olan yanılığ halî” şeklinde tarif edilen gaflet¹²⁰² ve “şaşkınlık, zihin karışıklığı, dalgınlıkla yapılan yanlışlık, meşguliyetten dolayı unutma ve meşgul edilip alıkonma” manalarına gelen zuhûlle¹²⁰³ arasındaki ilişki üzerinde durmuşlar ve genellikle bunların “ilm”in

¹¹⁹⁷ Secde 32/14; el-Kehf 18/24, 61.

¹¹⁹⁸ el-Bakara 2/286; Dönmez, “Nisyân”, *DİA*, XXXIII, 145.

¹¹⁹⁹ Dönmez, “Nisyân”, *DİA*, XXXIII, 146; Ebû Zehre, *Usûlu’l Fıkh*, 341.

¹²⁰⁰ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü’l-Esrâr*, IV, 276-277.

¹²⁰¹ Bkz. Bâbertî, *el-Înâye*, I, 395; Hilâl el-Askerî, *el-Furûk*, 97.

¹²⁰² Râgıb el-İsfehânî, “gfl” *el-Müfredât*, II, 469.

¹²⁰³ İbn Manzûr, “zhl” *Lisânü’l Arab*, XI, 259-260.

karşıtı olma noktasında birleştiklerini belirterek aralarındaki nüanslar üzerine farklı açıklamalar yapmışlardır.¹²⁰⁴

İkrâh kavramına gelince: ‘كره’ (ke-ri-he) fiilinden müştâk olup if’âl bâbından mastar olan ‘الاکراه’ (ikrâh) “hoşlanmamak, istememek, rıza göstermemek, meşakkat” anlamlarına gelen ‘كره/كُرْه’ (kerh/kürh) kökünden türemiş, bir insanı istemediği, rıza ve sevgisinin olmadığı bir şey üzerine icbâr etmeyi ve zorlamayı ifade etmek için kullanılmıştır.¹²⁰⁵ Bununla birlikte kelimenin kök anlamında ayrıma gidilerek kerhin dışarıdan gelen bir zorlamanın yol açtığı meşakkat anlamını taşıdığı, kürhün ise insanın kendi tab’ından veya aklından kaynaklanan bir hoşlanmama anlamı taşıdığı söylenerek,¹²⁰⁶ ikrâhın birinci anlamla, dini bir terim olan “mekruh”un da ikinci anlamla bağlantılı olduğu belirtilmiştir.¹²⁰⁷

Kur’ân-ı Kerîm’de kerh kelimesi çeşitli türevlerde kırk bir ayette geçmektedir. Bu kelimeleri üç kategori halinde değerlendirmek mümkündür: a) “Çirkin karşılamak, hoşlanmamak” mânâsındaki ‘kerihe/yekrahü’ fiiliyle,¹²⁰⁸ bu fiilin ism-i faili olan ‘kârihün’ şeklinde¹²⁰⁹ ve ism-i mef’ûlü olan ‘mekrûhün’ şeklinde;¹²¹⁰ b) “çirkin göstermek, tiksindirmek” mânâsındaki ‘kerrahe’ fiiliyle;¹²¹¹ c) “isteksiz olarak yaptırmak, zorlamak” mânâsındaki ‘ekrahe/yükrihü/ikrâh’ şeklinde.¹²¹² Burada zorlama ve baskı altında yapılan şeylerden sorumluluğun kaldırıldığını bildiren hadisteki ikrâh kavramının üçüncü kategorideki kelimelerle aynı mânâda kullanıldığını söyleyebiliriz. Nitekim bu kategorideki âyetlerin “kişinin bir şeye inanmaya, bir sözü söylemeye veya da bir işi yapmaya zorlanması” şeklinde genel bir mânâsı olup sahibi (zorlanan kimse) mazur görülmüştür.

¹²⁰⁴ Dönmez, “Nisyân”, *DİA*, XXXIII, 145; ayrıca bkz. Uludağ, Süleyman, “Gaflet” *DİA*, İstanbul, 1996, c. XIII, ss. 283-284.

¹²⁰⁵ İbn Fâris, “krh”, *Mu‘cemu Mekâyisi’l-Luga*, V, 172; İbn Manzûr, “krh” *Lisânü’l-Arab*, XIII, 534; Cürcânî, “İkrâh”, *et-Ta‘rifât*, 37.

¹²⁰⁶ Râgıb el-İsfehânî, “krh” *el-Müfredât*, II, 554; Fîrûzâbâdî, *Besâir*, IV, 346.

¹²⁰⁷ Bardakoğlu, “İkrâh”, *DİA*, XXII, 30.

¹²⁰⁸ el-Enfâl 8/8; et-Tevbe 9/32-33; Yûnus 10/82.

¹²⁰⁹ el-A‘râf 7/88; el-Enfâl 8/5.

¹²¹⁰ el-İsrâ 17/38.

¹²¹¹ el-Hucurât 49/7.

¹²¹² el-Bakara 2/256; Yûnus 10/99; Tâhâ 20/73; en-Nahl 16/106; en-Nûr 24/33; Kur’ân-ı Kerîm’de geçen ikrâh kelimesi türevlerinin tamamı için ayrıca bkz. Çanga, “krh”, *Kur’ân-ı Kerîm Lügati*, 426-427.

Hadislerde de kerh kökünün çeşitli türevleri mevcut olup, kelime sülâsî kökte, ism-i fâil ve ism-i meful olarak geçmiştir. Bununla birlikte if'âl bâbından “ikrâh” şeklinde de oldukça fazla geçmiş olup, kişinin küfre veya da Müslümanlığa icbâr edilmesi, evlenme, boşanma, köle azadı, alım-satım gibi işlemlerde ikrâhın dünya ve ahiret yönünden sonuçlarına ışık tutacak açıklamalara yer verilmiştir.¹²¹³

İslâm hukukçularına göre de “Bir kimsenin başkasına yaptığı, o kimsede rızayı kaldıran veya ehliyetini yok etmediği halde, onun ihtiyârını bozan yahut da şer'î yükümlülüğü ortadan kaldıran korkutma halini” ifade eden¹²¹⁴ ikrâhın tanımında mezhepsel eğilimleri yansıtacak birtakım farklılıklar mevcut olsa da genel mânâda yapılan tanımların “Bir kimseyi rızası olmaksızın korkutarak ve yapılan tehdidin uygulanabileceğine inandırarak istemediği bir işe zorlamak”¹²¹⁵ şeklinde ortak bir mânâyı ihtiva ettiğini söyleyebiliriz.¹²¹⁶

Yapılan tanımdan hareketle ikrâhın cebir ve tehditte bulunan kimse “mükrih/mücbir”, bu zorlamaya ve icbara maruz kalan şahıs “mükreh”, yapılması veya terkedilmesi istenen iş “mükrehün aleyh” ve yapılan cebir ve tehditin türü “mührehün bih” şeklinde dört unsurdan oluştuğunu söylemek mümkündür.¹²¹⁷

Bununla birlikte hukuken ikrâhın varlığından söz edebilmek için ikrâhı oluşturan dört unsurdan her biriyle alakalı belli şartlar aranmıştır. Bu şartları şu şekilde sıralayabiliriz:

1- İkrâhta bulunan kimsenin tehdit ettiği şeyi yapabilecek güce sahip olmasına karşılık, tehdide maruz kalan kimsenin de kaçarak dahi olsa gelen tehdidi savuşturmaktan aciz olması.

2- Tehdide maruz kalan kimse kendisinden istenilen fiili yapmadığı takdirde zor kullanan kimsenin söylediğini yapacağına yakîn derecesinde zan taşınmalıdır.

3- Tehdit eden kimsenin yaptığı tehdit hemen gerçekleşecek olmalıdır. Yani tehdit eden kimse “Eğer şöyle yapmazsan seni yarın döverim” diyecek olsa tehdit

¹²¹³ Bkz. Wensick, “krh”, *el-Mu'cem*, VI, 4-7; Buhârî, “İkrâh”, 1-7.

¹²¹⁴ Bâbertî, *el-Înâye*, IX, 232-233.

¹²¹⁵ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 382; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, I-IV, DİB, İstanbul, 2020, c. III, s. 1773, 948. md.

¹²¹⁶ Bardakoğlu, “İkrâh”, *DİA*, XXII, 31; Ebû Zehre, *Usûlu'l-Fıkh*, 355.

¹²¹⁷ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 382; Ali Haydar Efendi, *Dürerü'l-Hükkâm*, III, 1773.

edilen kimse tehdiye maruz kalmış sayılmaz. Ancak tehdit eden kimse çok yakın bir zaman dilimini telaffuz eder veya yaptığı tehditten dönmek gibi bir adeti bulunursa tehdit edilen kimse zorlamaya maruz kalmış sayılır.

4- Tehdiye maruz kalan kimse kendisinden istenilen fiili gönül rızasıyla yaptığını gösterecek davranışlar sergilememelidir.¹²¹⁸

İkrâhın hukuken mevcut olabilmesi için zorlanan kişiden, içki içme, karısını boşama gibi yapmasının dinen veya aklen caiz olmadığı ya da normal şartlarda razı olmayacağı bir işi yapmasının istenmiş olması gerekmektedir. Nitekim namaz kılmaya zorlama gibi bir kimsenin üzerine hukuken vacib olan bir işe zorlanması literatürde “icbâr/cebîr” terimiyle karşılanmıştır. İkrâhın zorlamaya konu olan şey açısından ikiye ayrılıp terim anlamındaki ikrâha “haksız ikrâh”, icbâra da “haklı ikrâh” denmesi birinci tür ikrâhtaki hukuka aykırılık unsuruna dikkat çekmek içindir.¹²¹⁹

İslâm hukukçuları tarafından kuvvetine ve tasarruflara etki derecesine göre ikrâhta ikili ayrıma gidilmiştir. Öldürme veya bir uzvu kesme gibi aslında zararı barındıran, rızayı yok edip irade ve ihtiyârı bozan cebir ve tehdit “ikrâh-ı mülci/tam ikrâh/ikrâh-ı kâmil” şeklinde isimlendirilmiştir. Ayrıca bu türden bir cebir ve tehdit zaruret halinin sebeplerinden olarak değerlendirilmiştir. Dayak, kısa süreli hapis gibi ilkine nispetle daha az zararı içinde barındıran, rızayı ortadan kaldırdığı halde irade ve ihtiyârı bozmayan cebir ve tehdit ki bu da “ikrâh-ı gayrı mülci/eksik ikrâh/ikrâh-ı nâkis olarak isimlendirilmiştir.¹²²⁰ Bununla birlikte (mezhepler arasında) ihtilafli olmakla birlikte rızayı yok etmeyen, iradeyi ve ihtiyârı da bozmayan, kişinin evladı, babası gibi yakınlarına yöneltilen cebir ve tehdit şeklinde üçüncü bir ikrâh çeşidinden de söz edilmiştir.¹²²¹

¹²¹⁸ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, III, 1847-1852, 1003-1005. md.; Ebû Zehre, *Usûlu'l-Fıkh*, 355-256; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIV, Dâru's-Selâm, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2000 (1. Baskı), c. XII, s. 390; İkrâhın şartları konusunda, Ebû Hanîfe'nin ancak devlet başkanından gelen tehdidi ikrâh sayması gibi hangi tür cebir ve tehdidin ikrâh sayılacağı noktasında farklı tartışmalar yapılmıştır. Bkz. Bâbertî, *el-Înâye*, IX, 233.

¹²¹⁹ Bardakoğlu, “İkrâh”, *DİA*, XXII, 33; ayrıca bkz. a. mlf., “İcbâr”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXI, ss. 408-410.

¹²²⁰ Bkz. Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, III, 1774-1777.

¹²²¹ Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 383-384; Ebû Zehre, *Usûlu'l-Fıkh*, 356-357.

İkrâhın tasarruflara tesiriyle alakalı da kavî ve fiilî tasarruflar şeklinde ikili bir ayırım söz konusu edilmiştir. Kavî bir tasarrufun zorlayana nispet edilmesi uygun görülmeyle mükreh sorumlu tutulmuştur. Fiilî tasarruflarda ise yemek, içmek, zina etmek gibi bir kısmı mükrehe izafe olunur. Yani oruçlu iki kişiden biri diğerini orucunu bozmaya zorlasa, yiyenin orucu bozulur. Ancak manevi mesuliyeti zorlayana aittir. İkrâh halindeki fiilî tasarrufların diğer bir kısmında ise bir şahsın tehdit altında bir başkasını öldürmesinden dolayı zorlayanın kısas cezasına çarptırılması örneğinde olduğu gibi mükreh âlet olarak kabul edilmiş olup, zorlayan mesul tutulmuştur. Ancak mükreh manevi yönden günahtan hâli sayılmamıştır.¹²²² Bu açıklamalarla birlikte ikrâhı mülcînin kavî ve fiilî tasarruflarda müessir olduğunu, ikrâh-ı gayri mülcînin ise sadece kavî tasarruflarda müessir olduğunu söyleyemek mümkündür.¹²²³

Netice itibarıyla hadisin farklı lafızlarla geldiğini, hadisin doğru anlaşılması noktasında bu lafızların önemli bir noktada durduğunu söyleyebiliriz. Nitekim bu bağlamda hadiste geçen terimlerin kavramsal çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu terimler farklı ayrımlara tabi tutularak kimi zaman geçerli bir özür sayılırken, kimi zaman da mazeret olarak kabul edilmemiştir. Bundan sonraki başlıklarda bu kavramsal çerçeve göz önünde bulundurularak hadis değerlendirilip tenkid edilmeye çalışılacaktır. Ayrıca lafız-mânâ ilişkisi noktasında umûmu'l-muktezâ kuralı gereği lafızlarla ilgili, hadisin anlaşılmasına etki edecek hususlar 'hadisin fıkıh kitaplarındaki ele alınma biçimleri' başlığı altında tekrar ele alınacaktır.

2. Hadisin Arka Planı: Sebeb-i Vürûd/Îrâd

Hiz. Peygamber'den vârid olan söz ve fiilleri değerlendirirken, tarih içinde onların tarihsel ve toplumsal bağlamlarını, zaman ve mekân boyutunu, yerellik ve evrenselliğini, özel veya genel olduğunu tespit etmek gerekir. Bu konuyla alakalı

¹²²² Ebû Zehre, *Usûlu'l-Fıkh*, 359; Atar, Fahrettin, *Fıkh Usûlü*, İFAV, İstanbul, 1992 (2. Baskı), s.154.

¹²²³ Ali Haydar Efendi, *Dürrü'l-Hükkâm*, III, 1847-1868, 1006 ve 1007. md.

olarak *esbâbü vürûdi'l-hadîs* ve *sebebü îrâdil-hadîs*¹²²⁴ kendisine başvuru bir disiplin olarak karşımıza çıkmaktadır.¹²²⁵

Kur'ân'ı anlamak için *esbâbü'n-nüzûl* bilgisi ne ifade ediyorsa, hadisleri anlamada da *esbâb-ı vürûd* ve *sebeb-i îrâd* bilgisi, aynı şeyi ifade ediyor diyebiliriz. Nitekim hadislerin anlaşılması ve fikhî yönünün kavranması vürûd sebebinin bilinmesine bağlanmıştır.¹²²⁶

Sahabenin, hadislerin anlaşılması ile ilgili tartışmalarına bakıldığı zaman büyük bir kısmının *esbâb-ı vürûd*un, anlamı belirleyici olup olmadığı ile ilgili olduğu görülecektir. Örneğin Hz. Aişe'nin, Ebû Hureyre gibi sahabilere yaptığı itirazlar,¹²²⁷ onların hadisleri tarihsel ve toplumsal bağlamlarından kopararak anlamalarından kaynaklanmıştır.¹²²⁸

Sebeb-i vürûd ve îrâd bilgisi, hadislerin anlaşılması açısından önemli bir noktadadır. Ancak burada unutulmaması gereken bir husus vardır ki o da *sebeb-i vürûd* ile nakledilen hadis sayısının çok fazla olmadığıdır. Bunun yanında unutulmaması gereken bir diğer husus da, *sebeb-i vürûd*da nispetle *sebeb-i îrâd* bilgisinin hadis kaynaklarında daha çok zikredildiğidir.

Sebeb-i vürûd/îrâd bilgisini içtihat vs. yoluyla değil de sadece rivayetlerin bildirdiği kadarıyla tespit etmek mümkündür.¹²²⁹ Her ne kadar bir hadis, îrâd edilirken muhatap gözetildiği için mutlaka bir sebebe dayansa da bu sebebi bildiren bir rivayet ile gelmesi şart değildir.¹²³⁰ Çünkü hicri ikinci asrın başlarından itibaren sistemli hadis rivayetiyle birlikte hadis meclislerinde sebep zikretmeden birçok hadis nakledilmeye başlanmıştır. Bu durum çoğu zaman hadis rivayetlerinde *sebeb-i îrâd*ın zikredilmesi

¹²²⁴ Hz. Peygamber'in herhangi bir sözü söylemesine veya bir işi yapmasına yol açan sebep, vesile ve durumlar *esbâbü vürûdi'l-hadis* kavramıyla; sahâbî ya da tâbîinin hadisi nakletme esnasında yaptığı açıklamalar ve nakletme sebepleri ise -klasik kaynaklarda yer almayan- *sebebü îrâdil-hadîs* kavramıyla ifade edilmiştir. Bkz. Kuzudişli, Bekir, *Hadis Rivayetinde Bağlam (Sebebü îrâdil-hadîs)*, Klasik yay., İstanbul, 2020, s.25; ayrıca bkz. Aydın, Abdullah, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, 71.

¹²²⁵ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 129.

¹²²⁶ Suyûtî, *Tedribü'r-Râvî fi Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebetü'l-Kevser, Mısır, 1994 (1. Baskı), c. II, s. 930.

¹²²⁷ İtirazlar için bkz. Zerkeşî, Hz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler, Otto yay., Ankara, 2015.

¹²²⁸ Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 129-130.

¹²²⁹ Bkz. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, 24.

¹²³⁰ Yatkın, *Hadisi Anlamada Yöntem*, 73-76.

gibi durumları ortadan kaldırırsa da bazı rivayetlerde sahâbenin hadis rivayet ederken bağlamın önemine binaen hadisin sebebini zikretmesi gibi istisnaları beraberinde getirmiştir.¹²³¹

Üzerinde çalıştığımız ve metinlerini verdiğimiz hadislerin hiçbirinde *sebeb-i vürûd* ve *îrâda* dair kayda değer bir bilgi tespit edemedik. Bununla birlikte her ne kadar makbûl sayılmasa da hadisin İbn Abbâs'tan Amr b. Osman> Bakıyye> Ali el-Hemedânî> Ebû Cemre târîkiyle nakledilen bir rivayetinde îrâd edilme sebebi zikredilmiştir. Hadis şu şekildedir:

İbn Abbas şöyle demiştir: Hz. Peygamber'e (namaz için) ezan ve kamet yapmayı unutan bir adam hakkında soruldu. Bunun üzerine Allah Resûlü (s.a.v.) şöyle buyurdu: "Allah ümmetinden hatâ ve unutmanın günahını bağışlamıştır."¹²³²

Daha önce de geçtiği üzere bu rivayet sened bakımından İbn Receb el-Hanbelî tarafından eleştirilmiştir. O, senedde ismi geçen Bakıyye'nin *mechûl* hocalardan yaptığı rivayetin bir değerinin olmadığını söylemiştir.¹²³³ Nitekim Bakıyye'nin hocasının kim olduğu net olarak bildirilmemiş olup *mechûldür*.¹²³⁴

Bununla birlikte İbn Abbas'tan nakledilen bu rivayetin metninde ihtisar yapıldığı da dikkat çekmektedir. Ayrıca bu rivayetle ilgili muteber fıkıh kaynaklarında hadisin ezan ve kamet başlıkları altında değerlendirildiğine dair herhangi bir bilgi de tespit edemedik.

Hadisin sebeb-i îrâdına dair de herhangi bir bilginin gelmeyişi sistematiik hadisçiliğin gelişmesine bağlayabiliriz. Nitekim yukarıda da belirttiğimiz gibi hicri ikinci asırdan itibaren sistemli hadis rivayetiyle birlikte hadis meclislerinde sebep

¹²³¹ Bkz. Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, 31-33, Yarı sistemli hadis nakleden sahâbiler arasında sayılmasına rağmen Huzeyfe b. Yemân'ın hadislerinde *sebeb-i îrâd* bilgisi bulunmaktadır. Bkz. a. mlf., a.g.e., 98-99.

¹²³² Harb b. İsmail, *Mesâil*, s. 247, hn. 496; s. 488, hn. 883, Hadis İbn Adî'nin *el-Kâmil*'inde Ömer b. Sinân> Velîd b. Utbe> Bakıyye> Ubeyd (Hemedânî bir adam)> Katâde> Ebû Hamza> İbn Abbâs senediyle "Ya Resûlallah bizden bir adam (namazdan önce) ezan ve kamet yapmayı unutursa (ne yapması gerekir)? diye sorulunca Hz. Peygamber, Allah ümmetinden unutmayı (sorumluluğunu) kaldırmıştır, buyurdu" şeklinde farklı sened ve lafızlarla kaydedilmiştir. Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 266.

¹²³³ İbn Receb, *Câmi'u'l-Ulûm*, II, 362-363; Bakıyye b. Velîd'in cerh-ta'dil durumuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Zehebî, *Mîzânü'l-İ'tidâl*, II, 45-54.

¹²³⁴ Bkz. İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 266.

zikretmeden birçok hadis nakledilmiştir. Bu bağlamda Ebû Bekr el-Hüzelî'nin hadisi Hasan el-Basrî'ye zikrettiğini söylemesi,¹²³⁵ hadisin o dönemin meclislerinde konuşulduğuna işaret etmektedir. Ayrıca hadisin yaygın bir haleden, fıkhî birçok konuyla ilgili olarak kalıplaşmış bir kuralı ifade etmesinden dolayı da kaynaklarda hadisin sebab-i vüruduna ve îrâdına dair bir bilginin zikredilmemiş olduğu kanaatindeyiz.

Sonuç olarak bu başlık altında hadisin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak şekilde hadisin sebab-i vüruduna ve îrâdına dair tatmin edici bir bilgi tespit edemedik. Bir sonraki başlıkta ise hadis Kur'ân ayetlerine müracat edilerek değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

3. Hadisin Kur'ân'a Arzı¹²³⁶

Sahabe nesli Hz. Peygamber'in vefatından sonraki dönemde ondan gelen hadislerde ihtilafa düştüklerinde ilk önce Kur'ân'a müracat etmişlerdir. Öyle ki ihtilafın vukuunda sahabenin uyguladığı ilk prensibin, hadisi Kur'ân'a arz etmek olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Muhaddisler de aynı şekilde Kur'ân'la tenâkuz halinde bir rivayetle karşılaştıkları zaman ihtiyatlı davranmışlar ve hadisi araştırma içerisine girmişlerdir.¹²³⁷ Yani kısaca ifade etmek gerekirse İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren hadis metinlerinin tenkidinde başvuru en önemli kriterlerden birisi Kur'ân'a arz olmuştur. Biz de bu başlık altında “*Hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerden hesap sorulmayacağını*” bildiren hadisi Kur'ân'a arz ederek incelemeye çalışacağız.

Hadisi Kur'ân-ı Kerîm'e arz ettiğimizde konuyla alakalı olumlu yönde birçok hüküm mevcut olduğunu görüyoruz. Yukarıda da zikrettiğimiz üzere hadiste geçen “hata, nisyân ve ikrâh” lafızları Kur'ân-ı Kerîm'de birçok yerde geçmekte olup, bu lafızlar zaman zaman bizzat hadisle aynı minvalde sorumluluğun kaldırılması bağlamında kullanılmıştır.

¹²³⁵ İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, II, 579.

¹²³⁶ Kur'ân'a arz ilkesinden kastımız hadisin Kur'ân'ı Kerîm'e uygun olması şeklinde değil de Hz. Peygamber'in şâri olduğunu da göz önünde bulundurarak hadisin Kur'ân'ı Kerîm'e aykırı olmaması şeklindedir. Bkz. Ebû Davud, *Kitâbü's-Sünne*, İstanbul, 2019, s.30 (Tercüme ve Şerh: Mehmet Yaşar Kandemir)

¹²³⁷ Ertürk, *Metin Tenkidi*, s.70, 78.

Hata ve unutma mevzubahis olduğunda âlimlerin birçoğu hata ve unutmadan sorumluluğun kaldırıldığını bildiren hadisi Bakara Sûresi'nin 286. ayetiyle irtibatlı olarak değerlendirmişlerdir. Bu bağlamda özellikle Elmalılı'nın kurduğu irtibat oldukça anlamlıdır.

“*Ey Rabbimiz! Unutursak veya hata edersek bizi sorumlu tutma...*”¹²³⁸

O, hata ve unutma konusunda bazı mükellefiyet hükümlerinin mevcut olup, unutmamanın ve hata etmenin kul hakkındaki zararın tazminine engel olmadığını belirterek, bunlara işaretle âyet-i kerîmede “bizi mükellef kılma” denilmeyip “bizi sorumlu kılma” ifadesi kullanıldığını söylemiştir. Bu şekilde gerek hatâdan gerek unutmadan gerekse bunların ön şartlarından ve sebeplerinden, hatta sonuçlarından mükellefiyetsizlik değil de sorumlu tutulmamak niyaz edilmiş ve istenmiştir. Ayrıca o, böyle bir öğretimin iyilik ve adaleti içine aldığını söyleyerek “Hata ve unutmadan dolayı ümmetten sorumluluğun kaldırıldığı” hadisinin bununla ilgili olduğunu belirtmiştir. Evet, hataya düşmek ve unutmak kötü şeylerdir, ama lütfunla bunlardan dolayı bizleri sorumlu tutma Allah'ım!¹²³⁹

Zikredilen âyeti tefsir mahiyetinde “Hatâen ve unutarak yapılanlardan sorumluluğun olmadığını” bildiren hadisle irtibatından dolayı Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu hadisini de burada zikretmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz:

Ebû Hureyre'nin (r.) haber verdiğiğine göre, Hz. Peygamber “...*Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma!*” (el-Bakara 2/286) şeklinde dua ettiği zaman Allah Teâlâ, “*Peki (yaptım), yani istediğiniz şeyi size verdim...*” buyurmuştur.¹²⁴⁰

¹²³⁸ el-Bakara 2/286.

¹²³⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 312; âyetin hadisle kurulan irtibatı için ayrıca bkz. İbn Ebî Hâtim, *et-Tefsîr*, II, 579; Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, II, 200; Mâlikî fakihî İbnü'l-Arabî (543/1148) “Ümmetimden hata, unutma ... kaldırıldı” hadisinden hareketle hata ve unutma sonucu gerçekleşen fiillerin ahkâm konusunda geçersiz sayılmasını doğru bulmamıştır. Çünkü o, hadisin sahih olmadığını bundan dolayı da bunda hiçbir hüccet bulunmadığını söylemiştir. Ayrıca zikredilen âyetin “...İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker...” (el-Bakara 2/284) mealindeki ayetle sâbit olan günahı kaldırmak için geldiğini de söylemiştir. Bkz. İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Lübnan, 2003 (3. Baskı), c. I, s. 348.

¹²⁴⁰ Müslim, “İman” 57; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1998, c. I, s. 573; bu hadis bir sonraki başlıkta tekrar ele alınacaktır. Bununla birlikte kaynaklarda “Rabbimiz unutmaya veya hata edersek bizi sorumlu tutma” âyeti indiği zaman Cibrîl'in

Burada hadiste de bildirildiği üzere Allah Teâlâ ümmete unutmaya ve hatâen yapılanlardan sorumluluğun kalktığını garanti etmiştir. Bununla birlikte hadisin anlaşılmasına katkı sağlayacak ve hadisi mânâ yönünden destekleyecek diğer âyetler en-Nisâ Sûresi'nin 92., el-Ahzâb Sûresi'nin de 5. ayetleridir.

“... Yanıldığınız/hata ettiğiniz hususta size günah yoktur, fakat bilinçli ve kasıtlı olarak yaptıklarınızdan sorumlusunuz. Allah çok bağışlayıcı ve ziyadesiyle esirgeyicidir.”¹²⁴¹

Bu ayetin baş tarafı evlatlıklara ait hükümler içermekte olup, evlatlıkların kendi öz babalarına nispet edilmesi emredilerek bu durumun Allah katında adalet ve hakkaniyete daha uygun olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte hata edilen hususlarda; yani gerek bu emirden önce ve gerekse sonra kasıtsız bir şekilde yanılma ve unutmaya ile yapılan yanlışlıklarda bir günah olmadığı, ancak kasıtlı olarak yapılan işlerde günahın mevcut olup, sorumluluğun kaldırılmadığı bildirilmiştir. Âyetin son kısmında Allah'ın çok bağışlayan ve merhamet eden olduğunun belirtilmesi de, O'nun hata edeni -lütü gereği- affedeceğine delalet etmektedir.¹²⁴²

Bu âyet-i kerime de açıkça görüldüğü üzere hata ile yapılan bir işten sorumluluğun kaldırıldığını bildiren hadisle anlam yönünden birebir örtüşmektedir. Hadisi destekleyen bir diğer âyet de en-Nisâ Sûresi'nin 92. ayetidir.

“Yanlışlıkla olması dışında, bir mü'minin bir mü'mini öldürmeye hakkı olamaz...”¹²⁴³

Bu âyetin devamında av hayvanı zannederek veya düşman zannederek vs. yanlışlıkla bir mü'mini öldüren kimsenin maddi ve manevi cezalarından bahsedilmiştir. Bu cezalar öldürülenin mensup olduğu topluma göre farklılık arz etmiştir. Eğer öldürülenin ailesi Müslüman ise öldürenin ailesi tarafından öldürülenin ailesine verilecek diyet ve yanlışlıkla da olsa masum bir cana son

---

(a.s) Hz. Peygamber'e gelerek “Ey Muhammed! Allah istediğin şeyi yaptın” şeklinde bir rivayet de zikredilmiştir. Bkz. Suyûtî, *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Lübnan, 2011, c. II, s. 135; bu âyetin hadislerden yararlanılarak açıklanması hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. Tokpınar, Mirza, *Kur'ân'ı Anlamada Hadislerden Yararlanmanın Gerekliği üzerine (el-Bakara Sûresi 286. Ayet Örneği)*, Marife Dergisi, yıl: 5, sayı: 2, 2005, ss. 21-42.

¹²⁴¹ el-Ahzâb 33/5.

¹²⁴² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, VI, 325.

¹²⁴³ en-Nisâ 4/92.

vermesinden dolayı öldürenin bir köleyi azat ederek hür bir hayatı topluma kazandırması ki eğer köle azadına gücü yetmezse iki ay boyunca ara vermeden peşpeşe oruç tutması gerekmektedir. Öldürülen, Müslümanlara düşman bir topluma mensupsa, öldüren üzerine (düşmanın kuvvetlenmesi anlamına geleceğinden) diyet gerekli olmayıp sadece köle azat etmesi yeterli görülmüştür. Burada açıkça görüldüğü üzere İslâm Hukuku'nda fiil sebebiyle vacip olan şeylerde hata hafifletici sebep olmuştur. Bundan dolayıdır ki hata ile öldüren üzerine kısas gerekli görülmemiş ve öldüren kimsenin diyetini ya ailesi, ailesinin imkânı müsait değilse de devletin ödeyeceği söylenmiştir.¹²⁴⁴

Âyette hata ile yapılan bir fiilin bazı yükümlülükleri beraberinde getirmesi (diyet, köle azadı veya oruç gibi) kul hakkı konusunda hatanın mazur sayılmadığını göstermektedir. Bunun yanında öldürmenin ancak yanlışlıkla olabileceğinin söylenerek hataen yapılan bir fiilin mazur sayılmasına işaret edilmiştir. Her ne kadar öldürme fiili mübah değilse de hatadan tamamen sakınmak insanın gücü dâhilinde değildir. Burada hatanın sorumluluğunun kaldırıldığını bildiren hadisle bağlantılı olarak hatanın hafifletici bir sebep olarak gösterilmesi açısından bu âyet önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Kur'ân-ı Kerîm'de iradesi zorlanan ve ikrâh/baskı altında kalan bir kimse için de birtakım kolaylıklara işaret edilerek ikrâh halinde yapılan fiillerden sorumluluğun kaldırıldığı bildirilmiştir. Bu duruma en güzel örnek Âl-i İmrân Sûresi'nin 28. âyetiyle en-Nahl Sûresi'nin 106. ayetidir.

*“Mü'minler mü'minleri bırakıp da kâfirleri dost edinmesin. Kim bunu yaparsa artık Allah'la olan bağını koparmış demektir. Ancak onlardan gelebilecek bir tehlikeden korunmanız başkadır. Allah kendisi hakkında sizi uyarıyor. Sonunda dönüş Allah'adır.”*¹²⁴⁵

Bu âyette ikrâh altındaki bir kimseden günahın kaldırılmasından dolayı, o kişinin sorumlu tutulmayacağı beyan edilmiştir. Nitekim ‘ancak onlardan gelebilecek

¹²⁴⁴ Hata ile öldürmenin hükmü hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cessâs, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-V, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî-Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 1996, c. III, ss. 191-221.

¹²⁴⁵ Âl-i İmrân 3/28.

bir tehlikeden korunmanız başkadır' ifadesi "Bu, kalbi iman ile dolu olduğu halde, diliyle küfür kelimesini söyleyip, işkence ve ölümden kurtulmuş olmasıdır. Böyle yapan bir kimse hem hayatını kurtarır hem de o anda günahı kaldırıldığı için sorumlu olmaz" şeklinde açıklanmıştır.¹²⁴⁶ İbn Kesîr de bu konudaki ruhsatı şu şekilde haber vermiştir: "Bazı zaman ve mekânlarda inkârcıların şerrinden korkan kimseler niyetleri ve kalpleri yaptıkları işin aksi olduğu halde dış görünüş bakımından kendilerini koruyacak şekilde davranabilirler."¹²⁴⁷ Bu açıklamaya en güzel örnek Ammâr b. Yâsir'in müşriklerin baskı ve zorlamalarından dolayı kalbi iman dolu olduğu halde müşriklerin söylemesini istediği küfür sözlerini söylemesidir. Nitekim onun bu davranışından ötürü en-Nahl Sûresi'nin 106. ayeti nazil olmuştur.¹²⁴⁸

*"Kalbi imanla dolu olduğu halde baskı altında kalanın durumu müstesna olmak üzere kim iman ettikten sonra Allah'ı inkâra sapar ve kalbini inkâra açarsa işte Allah'ın gazabı bunlaradır; bunlar için çok büyük bir azap vardır."*¹²⁴⁹

Âyette zorlama altında, dil ile küfür kelimesini söylemenin, kalbin iman dolu olmasından dolayı, imana zarar vermeyeceği bildirilmiş olup, Ammâr b. Yâsir'in böyle bir isteği ve niyeti olmadığı halde -ruhsatı kullanarak- diliyle küfür kelimesini söylemesinden dolayı herhangi bir sorumluluk yüklenmemiştir.¹²⁵⁰

Son olarak Buhârî'nin en-Nisâ Sûresi'nin 75, 97-98 ve 127. ayetlerinde geçen 'mustad'af' kelimesini "baskı altında kalıp, kendisinden istenen şeyleri yapmak zorunda olan kimse"¹²⁵¹ şeklindeki açıklamasını göz önünde bulundurarak, hadisle olan bağlantısından dolayı özellikle 97 ve 98. ayetlere değinmek isiyoruz.

"Kendilerine yazık etmekte iken hayatlarını sona erdirdikleri kimselere melekler "Ne işte idiniz?" dediler, (onlar da) "O yerde zayıf görülenlerden idik" cevabını verdiler. Melekler ise "Allah'ın arzı geniş değil miydi, hicret etseydiniz ya!"

¹²⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, thk. Abdullah b. Abdulhasen et-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 2006 (1. Baskı), c. V, s. 87.

¹²⁴⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, 25.

¹²⁴⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 560; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 390; Ammâr b. Yâsir'in durumu bir sonraki başlıkta tekrar ele alınacaktır.

¹²⁴⁹ en-Nahl 16/106.

¹²⁵⁰ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 560; ayetin hükmüyle alakalı olarak bkz. Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XII, 432-449.

¹²⁵¹ Buhârî, "İkrâh", 1.

dediler. İşte onların barınağı cehennemdir ve orası ne kötü bir yerdir! Erkekler, kadınlar ve çocuklar içinden zayıf sayılanlar (yani) çaresiz kalanlar ve hiçbir kurtuluş yolu bulamayanlar müstesnadır. İşte bunları, umulur ki Allah affeder; Allah çok affedicidir, günahları bağışlayıcıdır."¹²⁵²

Bu âyetin ilk kısmı Mekke'den Medine'ye hicret etme imkânı bulduğu halde bunu yapmayıp, müşrikler arasında yaşamaya devam eden ve bu sebeple de dinlerini tehlikeye atanlarla ilgilidir. Müşrikler arasında yaşayan bu kimseler beraberliklerinin ve baskının etkisiyle ister şirke dönsünler, ister dönmeyip her an tehlike içinde yaşasınlar, kendilerine kötülük etmişlerdir. Bu tür kimseler güçleri yettiği halde hicret etmediklerinden dolayı kendi kusur ve etkileri sebebiyle kusurlu kabul edilmişlerdir. Nitekim bilgisiz, amelsiz ve imansız kalmaya bu durum mazeret sayılmamıştır. Bununla birlikte, hapiste veya bağlı kalmak gibi maddi ve manevi imkânlardan yoksun bulunmalarından dolayı müşriklerin arasından çıkamayan kimseler (mustad'af) mazur görülmüş, bu tür kimseleri Allah'ın bağışlayacağı bildirilmiştir. Çünkü O, hiçbir kimseyi gücünün yetmeyeceği bir şeyle yükümlü tutmayan çok affedici ve çok bağışlayıcı olandır.¹²⁵³

Burada Allah'ın emrettiği şeyi yapamayan mustad'afların mükrehle aynı statüde değerlendirilerek mazur sayılmaları, hadisi desteklemesi açısından önemlidir. Bu bağlamda bu âyetleri de zorlama altındaki bir kimseden sorumluluğun kaldırıldığına dair delil saymak mümkündür.¹²⁵⁴

Netice itibariyle, yukarıda zikredilen âyetlerden de açıkça anlaşılacağı üzere hata eden, unutan ve baskı altında kalan/zorlanan kimselerden sorumluluk kaldırılmış ve bu tür kimseler -genel mânâda- mazur sayılmışlardır. Nitekim burada zikredilen âyetler buna açıkça bir delil niteliğinde olup çalışma konumuz olan hadisi destekler mahiyettedir. Bir sonraki başlıkta ise, buradaki (âyetlerle hadisin bağlantısı) gibi hadisin Hz. Peygamber'in sünnetiyle/hadisleriyle bağlantısı kurulmaya çalışılacaktır.

¹²⁵² en-Nisâ 97-99.

¹²⁵³ Karaman, Hayreddin vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, Ankara, 2007, c. II, s. 123-124.

¹²⁵⁴ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 391.

4. Hadisin Diğer Hadislerle Birlikte Anlaşılması

Hadisin hadisle tefsiri/şerhi bağlamında rivayetlerin birbirini açıkladığı ve doğru anlamaya yardımcı olduğu bilinen bir gerçektir. Sünnet bir bütün olup her bir rivayet o sünneti oluşturan parçalar bütünüdür. Bir bütünü oluşturmaları sebebiyle rivayetlerin arasındaki bağlantı ve ilişki oldukça önemlidir. Bu noktadan hareketle bir hadisin anlaşılmasındaki diğer bir ilke de hadisin diğer hadislerle veya sünnete uygunluğudur.

Sahabe, kendilerine ulaşan bir hadis hakkında ihtilaf ettikleri zaman Kur’ân-ı Kerîm’den sonra Resûlullah’ın sünnetine veya da varsa o konu hakkında varid olmuş diğer hadislerle müracaat ediyorlardı. Eğer hadis sâbit olursa, ihtilafın nedenini araştırır, ihtilafı ortadan kaldırmak için nesh veya tercih yollarından birini seçerek müşkili ortadan kaldırmaya veya her iki hadisle de amel etmeye çalışırlardı. Hadisin Hz. Peygamber’e nisbeti kesin olmadığı zaman ise o rivayeti reddederlerdi.¹²⁵⁵

Hz. Peygamber’in sünnetine ve hadislerine baktığımız zaman “*Hatâen, unutarak ve baskı altında/zorlanılarak yapılan şeylerden kişinin mesul tutulmayacağını*” bildiren hadisi zâhiren veya da mânâ yoluyla destekleyen birçok rivayetin mevcut olduğunu görmekteyiz.

İlk olarak çalışma konumuzla yakından ilgili olup bir sonraki başlığa da ön hazırlık mahiyetinde olması hasebiyle Ebû Hureyre’nin naklettiği¹²⁵⁶ bir rivayeti tam metniyle zikretmek istiyoruz:

Ebû Hureyre’nin (r.) bildirdiğine göre, Hz. Peygamber’e (s.a.v.) “*Göklerde ve yerde ne varsa hepsinin mülkiyeti Allah’a aittir. İçinizdekini açığa vursanız da gizleseniz de Allah sizi ondan hesaba çeker. Sonra dilediğini bağışlar, dilediğine azap eder; Allah her şeye kadirdir*” (el-Bakara 2/284) âyeti nazil olduğunda bu âyet Resûlullah’ın ashabına ağır geldi. Sahabîler hemen Hz. Peygamber’in yanına geldiler ve “*Ey Allah’ın Resûlü! Önceden bize gücümüzün yeteceği namaz, oruç, cihâd ve sadaka gibi ameller yüklenmişti. Şimdi ise biz inen bu âyete güç yetiremeyiz*” dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) “*Sizden önceki ehl-i kitabın dedikleri gibi ‘İşittik ve*

¹²⁵⁵ Ertürk, *Metin Tenkidi*, 79.

¹²⁵⁶ Hadisin İbn Abbâs’tan gelen tarîki için ayrıca bkz. Tirmizî, “Tefsîru’l Kur’ân” 3.

isyan ettik' mi demek istiyorsunuz? Bilakis siz, işittik ve itaat ettik, ya rabbi bağışlamani niyaz ederiz, dönüşümüz ancak sanadır, deyin” buyurdu. Hz. Peygamber'in bu emri üzerine sahâbîler *“İşittik ve itaat ettik, ya Rabbi bağışlamani dileriz, dönüşümüz ancak sanadır”* dediler. Onlar dilleriyle itaat ettiklerini açığa çıkarınca hemen arkasından Allah Teâlâ şu âyeti indirdi: *“Peygamber ve mü'minler, rabbinden ona indirilene iman ettiler. Her biri Allah'a meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine inandılar ve 'O'un elçileri arasında ayırım yapmayız, işittik, itaat ettik, bağışlamani dileriz rabbimiz, dönüş sanadır'dediler.”* (el-Bakara 2/285) Onlar bunu yapınca Allah Teâlâ da o âyeti neshederek: *“Allah hiçbir kimseyi, gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü kılmaz; lehinde olanı da, aleyhinde olanı da kendi kazandıdır. Rabbimiz! Unutur veya yanılırsak bizi cezalandırma!* (Hz. Peygamber bu duaları okudukça Allah Teâlâ, *'peki (yaptım)'* buyurmuştur, yani istediğiniz şeyi size verdim.) *Bizden öncekilere yüklediğin gibi bize de ağır yük yükleme!* (Allah Teâlâ *'peki (yaptım)'* buyurmuştur) *Üstesinden gelemeyeceğimiz şeyleri boynumuza borç kılma!* (Allah Teâlâ *'peki (yaptım)'* buyurmuştur), *Bizi bağışla, ayıplarımızı ört ve bize rahmetinle muamele buyur! Sen bizim sahibimiz ve yardımcımızsın; artık inkârcı topluluğa karşı bize yardım et!”* (el-Bakara 2/286) (Allah Teâlâ *'peki'* buyurmuştur.)¹²⁵⁷

Sahâbe, özellikle zorlandıkları ve güç yetiremeyeceklerini düşündükleri bir sorumluluktan dolayı Hz. Peygamber'e dert yanmıştır. Bunun üzerine ilk başta inen âyetler nesh edilerek Allah'ın hiçbir kimseyi gücünün yetmediği bir şeyle yükümlü tutmayacağı bildirilmiştir.¹²⁵⁸ Bu durum özellikle İslâm'ın genel prensipleriyle alakalı olmasından dolayı bir sonraki başlıkta daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Görüldüğü üzere bu hadiste ümmetin *“Unutur ya da yanılırsak bizi cezalandırma, bizi sorumlu tutma, bize üstesinden gelemeyeceğimiz ağır yükler yükleme”* niyazına karşılık -çalışma konumuz olan hadisle aynı doğrultuda- Allah Teâlâ'nın unutmama, hata ve ikrâhtan dolayı bu ümmeti sorumlu tutmayacağıнын garantisi verilmiştir. Bu açıdan bu hadisin zâhiren de mânâ yönüyle de hadisimizi

¹²⁵⁷ Müslim, “İman” 57.

¹²⁵⁸ Bkz. İbn Dakîkul'îd, *Şerhu'l-Erba'îne'n-Nevevî*, 246.

desteklediğini söyleyebiliriz. Bununla birlikte hadisimizi anlam bakımından destekleyen bir başka hadis de Amr b. el-As tarikiyle vârid olmuştur.

Amr b. el-As, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle işittiğini haber vermiştir: *"Hâkim hüküm vereceği zaman ictihad eder (bütün imkân ve gücünü kullanarak hakkı arar) sonra isabetli hüküm verirse kendisine iki sevap vardır. Ama hüküm verirken ictihad eder sonra yanılırsa ona bir sevap vardır."*¹²⁵⁹

Hadiste bütün imkân ve gücünü kullanarak ictihad eden ancak verdiği hükümde yanılan (hata eden) bir kimsenin kınanmayacağı belirtilmiştir. Nitekim bu tür yapılması iyi olan şeyi irade etmekle birlikte kasıtsız olarak istenilenin aksine bir şeyin gerçekleşmesi şeklindeki ictihad kaynaklı hata Allah hakkını düşürücü bir mazeret sayılmıştır.¹²⁶⁰

Oruçluyken unutarak yiyen içen bir kimsenin orucunu kaza etmesinin gerekmediğini¹²⁶¹ bildiren hadisin de unutmaya alakalı hem Allah hakları kapsamında hem de dünyevi hüküm açısından bir mazeret olarak sayılması burada önemli bir noktadır. Bununla birlikte, namazı vaktinde kılmayı unutan bir kimsenin hatırladığı zaman o namazını edâ etmesinin gerektiğini¹²⁶² bildiren hadis de daha sonra edâ etmesinin gerekliliği yönüyle unutmanın kişiden Allah hakkındaki sorumluluğu düşürmeyip uhrevi açıdan mazeret kabul edildiğini göstermektedir.¹²⁶³

Bu tür hadisler hata ve nisyânın mazeret sayıldığını gösteren önemli örneklerdir. Ancak bu rivayetler daha çok Allah hakkıyla irtibatlı olup beşerin hukukuna tealluk eden şeylerde bu durum farklılık arz etmiştir. Zira Hz. Peygamber'den (s.a.v.) nakledilen *"...Allah, kulun (her türlü) hatasını bağışlar, ancak kul, ne zaman ki kardeşinin şeref ve şahsiyetine dokunacak bir iş yaparsa, işte asıl günah bu olur..."*¹²⁶⁴ şeklindeki rivayet özellikle hata-nisyân gibi mazeret kabul edilen durumlarda kul hakkı-Allah hakkı gibi bir ayırımın söz konusu olduğunu göstermektedir. Nitekim İslâm'da kişinin malı ve ırzı (şeref ve haysiyeti) dokunulmaz

¹²⁵⁹ Buhârî, "İ'tisâm", 21.

¹²⁶⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XIII, 389-390; ayrıca bkz. Fîrûzâbâdî, *Besâir*, II, 551-552.

¹²⁶¹ Buhârî, "Savm", 26; Müslim, "Sıyâm", 171.

¹²⁶² Buhârî, "Mevâkîtu's-Salât", 37; Müslim, "Mesâcid", 315; Ebû Dâvud, *es-Sünen*, "Salât", 11 (thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut-Lübnan, 2004).

¹²⁶³ Bkz. İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, II, 93-95.

¹²⁶⁴ İbn Mâce, "Tıb", 1.

kabul edilmiş olup,¹²⁶⁵ bu bağlamda hatâen bir Müslümanı öldürenin ödemesi gereken diyet¹²⁶⁶ şahsi hakların zayi olmasını önleyici bir tedbir olmasından dolayı önemli bir örnektir.

Son olarak zorlama ve baskı altında kalan kimsenin mazur sayılmasıyla ilgili şu örneklerle değinmek istiyoruz. Özellikle ikrâh söz konusu olduğunda yukarıda da geçtiği üzere Nahl Sûresi'nin 106. ayetinin sebab-i nüzulü olarak zikredilen¹²⁶⁷ Ammâr b. Yâsir ile ilgili rivayetler önemli bir yerde durmaktadır.

Ammâr b. Yâsir inancından dolayı dayanılmaz baskı ve işkencelere maruz kalmıştı. Bu işkencelerden kurtulmak amacıyla onların arzusuna uyarak ilahlarının lehinde, Hz. Peygamber'in de aleyhinde konuşmak durumunda kalmıştı. Müşrikler onu serbest bıraktıklarında ise doğruca Hz. Peygamber'in yanına gidip pişmanlığını dile getirdi. Hz. Peygamber (s.a.v.) ona *“(O sözleri söylerken) kalbin nasıldı?”* diye sordu. O da *“Kalbim iman ile dopdoluydu”* dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber *“Bu durum tekrarlarsa yine aynısını yapabilirsin”* buyurdu.¹²⁶⁸

Hız. Peygamber'in Ammâr b. Yâsir'e söylediği bu söz ikrâh altında kalan bir kimsenin diliyle küfrü ikrar etmesinden dolayı bir sorumluluğun olmadığını göstermektedir. Bununla birlikte baskı ve zulüm altında farklı işkencelere maruz kalan Habbâb b. Eret'in Hz. Peygamber ile olan diyalogu da farklı bir yerde durmaktadır.

Habbâb b. Eret (r.) gördüğü baskı ve işkenceler sonucunda Hz. Peygamber'e *“Yâ Resûlallah! Bizim için Allah'tan yardım dilemeyecek misin? (Zulümden) kurtulmamız için Allah'a dua etmeyecek misin?”* demesi üzerine Hz. Peygamber (s.a.v.): *“Sizden önceki ümmetler içinde öyle kimseler bulunmuştu ki, onlardan biri için yerde bir çukur kazılır, o çukurun içine gömülürdü. Sonra büyük bir testere getirilir, başına konulur ve iki kısma ayrılır. Demir taraklar ile etinin altındaki kemiği ve sinirleri taranırdı da bu işkenceler o kimseyi dininden çeviremezdi. Allah'a*

¹²⁶⁵ Müslim, “Hac”, 147.

¹²⁶⁶ en-Nisâ 4/92; Tirmizî, “Diyât”, 1; İbn Mâce, “Diyât”, 6.

¹²⁶⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, 560.

¹²⁶⁸ Hâkim, *el-Müstedrek*, II, 422, hn. 3420; Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VIII, 362, hn. 16896.

*yemin ederim ki şu İslâm dini, artık kemale erecektir...*¹²⁶⁹ buyurarak Habbâb'a (r.) sabrı tavsiye etmiştir.

Burada zorluk altında da olsa hakkı haykırmannın önemi haber verilerek, baskı ve zorlama altındaki bir kimsenin tercih edebileceği durumlardan birisi olan azimet yönüne işaret edilmiştir. Nitekim Hubêyb b. Adî de aynı şekilde baskı ve zulüm karşısında azimeti tercih ederek hakkı haykırmassından dolayı şehit edilmiştir. Bu iki örnek, ikrâh altındaki bir kimsenin azimete uyma yönünü gösterirken Ammâr b. Yâsir örneğinde de ruhsata uyulduğu görülmektedir.¹²⁷⁰

Netice itibariyle, her ne kadar çalışma konumuz olan hadisle aynı minvalde olan veya onu destekleyen hadis örneklerini çoğaltmak mümkünse de konunun anlaşılması açısından bu kadar örnek yeterli görülmüştür. Nitekim burada verilen örneklerden kimisi hadisimizle anlam bakımından birebir örtüşürken, kimisi de mana yönünden desteklemektedir. Bir sonraki başlıkta hadisimizin İslâm'ın genel prensiplerine ve akla uygun olup olmadığı ele alınmaya çalışılacaktır.

5. İslâm'ın Genel Prensiplerine ve Akla Uygunluğu

Bir hadis tenkid edilirken Kur'ân ve sünnette arzdan sonraki en önemli tenkid prensiplerinden birisi de bir rivayetin İslâm'ın genel kâide ve kurallarına uygun olup olmadığıdır. Nitekim muhaddisler tarafından İslâm'ın genel prensipleriyle çelişen bir hadise temkinli yaklaşmış ve araştırma gereği duyulmuştur.¹²⁷¹ Burada İslâm'ın genel prensiplerinden kastımız kitap ve sünnetten istinbat edilen ve herkesin ittifak ettiği itikat, ibâdet ve hukukla alakalı bir kısım temel kaide ve kurallardır.¹²⁷²

İslâm, fıtrat dinidir. İslâm dinindeki bütün hükümler insanın fıtratına uygun olarak, her bir ferдин kolaylıkla yapabileceği şekilde tanzim edilmiştir. Yani İslâm dininde insanın ruhî ve fiziki bakımdan yaratılıştan sahip olduğu temel özelliklere, tabiatına ters ve fıtratı ile uyuşmayan hiçbir hüküm mevcut değildir.¹²⁷³

¹²⁶⁹ Buhârî, "İkrâh", 1; "Menâkıbü'l Ensâr", 29; ayrıca bkz. İbn Mâce, "Mukaddime", 11.

¹²⁷⁰ Bkz. Buhârî, "Megâzi", 10, 13, 28; "Cihâd", 170; Serahsî, *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l- Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 1989, c. XXIV, ss. 44-45.

¹²⁷¹ Suyûtî, *Tedribu'r-Râvî*, I, 327.

¹²⁷² Ertürk, *Metin Tenkidi*, 113.

¹²⁷³ Bkz. Kaplan, İbrahim, "Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine", ÇÜİFD, 2017, cilt: XVII, sayı: 2, ss. 61-84.

İnsan psikolojik yapısı itibariyle güçsüz ve tahammülsüz, bu yüzden de güvene ihtiyacı olan; aceleci ve tedirgin, bu yüzden de sabır ve kendini emniyette hissetme ihtiyacı içinde; istek ve emelleri çok, bundan dolayı tatminsiz, unutkan, bundan ötürü vefasız, cahil, bu yönü ile zalim ve hata eden bir varlıktır. Bununla birlikte sosyolojik yönüyle de insan zayıf, güvensiz ve güçsüz olmasından dolayı toplum halinde yaşamaya mecbur bir varlıktır.¹²⁷⁴ Nitekim burada insanın acziyetini göstermesi açısından insan isminin menşeyini, nereden geldiğini/türediğini de hatırlamakta fayda vardır.

İnsan ismi, Arapça ‘ins’ kelimesinden türetilmiş olup, insan türünü ifade etmek için kullanılmıştır. “Beşer, insan topluluğu” gibi manalara gelip, türün erkek veya dişi her bir ferdi ‘insî/enesî/insân’ olarak isimlendirilmiştir. Bununla birlikte bir görüşe/rivayete göre de insan kelimesinin aslının unutmak manasındaki ‘nesy’ fiilinden hareketle ‘insiyân’ olduğu, yani verdiği ahdi unutmaması sebebiyle¹²⁷⁵ veya Hz. Adem’in unutarak yasak kılınan ağacın meyvesinden yemesinden dolayı bu isimle isimlendirildiği söylenmiştir.¹²⁷⁶ Yani insan unutan bir varlık olması sebebiyle bu isimle isimlendirilmiştir. Bunun yanında insan için yapılan “konuşan hayvan, yaratılışı itibariyle sosyal varlık”¹²⁷⁷ gibi tanımlamalar ve halk arasında yaygın olan “hafıza-i beşer nisyân ile malüldür, beşer şaşar, hatasız kul olmaz” gibi sözler de insanın zaafalarını ve acziyetini hatırlatması açısından önemli bir yerde durmaktadır.

Bu açıklamalar göz önünde bulundurularak düşünüldüğünde insanoğlunun yaratılıştan sahip olduğu temel özellikleri ve tabiatı gereği hata etmeye ve unutmaya meyyâl olduğunu söylemek mümkündür.

İslâm, insanoğlunun bu aciz ve zayıf yapısını göz önünde bulundurarak son derece hassas ölçü ve hükümler koymuştur. Nitekim Allah Teâlâ kulları için güçlük değil, kolaylık murat etmiş¹²⁷⁸; onları imtihan için bile olsa asla çıkmaz yollara zorlamamış, taşınamaz yüklerin altına sokmamıştır. Her bir yükümlülüğün, olağan

¹²⁷⁴ Kaplan, “Din, Fitrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine”, 72, 73.

¹²⁷⁵ İbn Manzûr, “ins” *Lisânü'l-Arab*, VI, 10-17.

¹²⁷⁶ Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*, I, 117

¹²⁷⁷ Cürcânî, “İnsan”, *et-Ta'rifât*, 41; daha fazla bilgi için bkz. Kutluer, İlhan, “İnsan”, *DİA*, İstanbul, 2000, c. XXII, ss. 320-323.

¹²⁷⁸ el-Bakara 2/185.

üstü veya olağan dışı hallere bağlı kolaylıkları, yükü hafifletici ruhsatları mevcut olmuştur.¹²⁷⁹ Bu durum Kur'ân-ı Kerîm'de “Allah (yarattığı kulunu) bilmez mi?”¹²⁸⁰, “Allah yükünüzü hafifletmek ister, çünkü insan zayıf yaratılmıştır”,¹²⁸¹ “Allah sizin için kolaylık ister, güçlük (zorluk) çekmenizi istemez”¹²⁸², “O (Allah) din hususunda size zorluk verecek bir hüküm koymamıştır”¹²⁸³, “Allah size herhangi bir güçlük çıkarmak istemez; fakat sizi tertemiz kılmak ve size (ihsan ettiği) nimetlerini tamamlamak ister; umulur ki şükredersiniz”¹²⁸⁴ âyetleriyle ve Hz. Peygamber'in sünnetinde de “Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız, müjdeleyiniz nefret ettirmeyiniz!...”¹²⁸⁵, “Gerçekten bu din kolaylık dinidir”¹²⁸⁶ hadisleriyle açıkça ortaya koyulmuştur.

İslâm dininin hiçbir emrinde ve hükmünde zorluk yoktur. Dinin ibadet başta olmak üzere diğer hükümleri de kolaylık üzerine bina edilmiş olup kolaylık doğrudan temel bir esas olarak benimsenmiştir. Öyle ki dinin başlı başına kolaylık ilkesi üzerine kurulu olduğunu söylemek dahi mümkündür.¹²⁸⁷

Zaruretlerin yasakları mübah kılması da İslâm Hukuk düşüncesinin temel prensiplerindedir.¹²⁸⁸ Dinde zorluklar açığa çıkınca kolaylıklar devreye girmektedir. Bu durum İslâm Hukuku'nda ruhsat (azîmet-ruhsat) olarak isimlendirilmiştir.¹²⁸⁹ Nitekim bu Mecelle'de İslâm hukukçuları tarafından genel bir hukuk ilkesi olarak değerlendirilerek, zorluk hâsıl olduğunda ruhsat ve genişlik gösterileceği “*Meşakkat teysiri celbeder*”, “*Bir iş dik oldukça müttesi' olur*” maddeleriyle açıkça ifade edilmiştir.¹²⁹⁰ Bu bağlamda özellikle hadiste geçen ikrâhın meşakkat olarak görüldüğü durumlarda birtakım ruhsatları beraberinde getireceğini söylemek mümkündür. Çünkü İslâm'da, insana inanç ve vicdan özgürlüğü tanınmış, iradeyi baskı altına almak ve

¹²⁷⁹ Karaman, Hayreddin vd., *Kur'ân Yolu* II, 49 (en-Nisâ 4/28).

¹²⁸⁰ el-Mülk 67/14.

¹²⁸¹ en-Nisâ 4/28.

¹²⁸² el-Bakara 2/185.

¹²⁸³ el-Hac 22/78.

¹²⁸⁴ el-Mâide 5/6.

¹²⁸⁵ Buhârî, “Cihâd”, 164; “Edeb”, 80; “Meğâzi”, 60; Müslim “Cihâd”, 67.

¹²⁸⁶ Buhârî, “Îmân”, 29.

¹²⁸⁷ Çalış, Halit, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, Yediveren kitap, Konya, 2004, ss. 51-57.

¹²⁸⁸ Çalış, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, 45.

¹²⁸⁹ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I-VII, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân, Dâru İbni Affân, b.y., 1997 (1. Baskı), c. I, ss. 464-474.

¹²⁹⁰ Çalış, *İslâm'da Kolaylaştırma İlkesi*, 30.

bireyi rızası olmayan işlere zorlamak yasaklanmıştır. Özellikle itikâdi alanda ikrâh altında kalan kimse için ruhsata uymak vacip kabul edilirken (ıskat ruhsatı) bazı durumlarda da azîmet ve ruhsat arasında serbestlik tercih edilmiştir (terfih ruhsatı).¹²⁹¹ Bununla birlikte burada Şâtıbî'nin (790/1388) ruhsat kavramını açıklarken teknik anlamının yanında yaptığı “Önceki şeriatlerde mevcut olup İslâm ümmetinden kaldırılmış bulunan bazı yükümlülükler”¹²⁹² tanımından hareketle hadisi bu minvalde değerlendirmek de yerinde olacaktır.

Bazı özellikler Allah Teâlâ tarafından sadece Hz. Muhammed'e lütfedilmiştir. Bu tür özellikleri ifade etmek için ‘Hasâisü'n-nebî’ tabiri kullanılmış olup, bu tür özellikler belli eserlerde bir araya toplanmıştır. Hasâisü'n-nebî konusunun Kur’ân-ı Kerîm’den¹²⁹³ ve Sünnet’ten birçok delili vardır.¹²⁹⁴

Hadislerde bizzat Hz. Peygamber’in bazı uygulamaları kendisine münhasır kıldığı görülmektedir. Burada özellikle çalışma konumuz olan hadisle irtibatından dolayı Hz. Huzeyfe’nin Hz. Peygamber’den naklettiği bir hadis önemlidir.

Huzeyfe’nin (r.) rivayet ettiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: *“Biz insanlar (diğer ümmetler) üzerine üç şeyle üstün kıldık: Yeryüzü bizim için temiz ve mescid kılındı. Saflarımız meleklerin safları gibi yapıldı. Bir de Bakara Sûresi’nin şu son ayetleri (Âmenerrasûlü) arşın altındaki hazineden, benden önce ve benden sonra kimseye ondan verilmemiş olarak sadece bana mahsus verildi.”*¹²⁹⁵

Hadiste geçen, son özellik olarak sayılan söz konusu âyetteki hasletin hata ve unutmadan dolayı kişinin mesul tutulmaması yönündeki ruhsat olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim İbn Hacer, Buhârî’de geçen Resûlullah’ın ümmetine has, ruhsat olarak verilmiş özellikleri/hasletleri bildiren bir hadisi¹²⁹⁶ açıklarken, bu

¹²⁹¹ Bardakoğlu, “İkrâh”, *DİA*, XXII, 34; ayrıca bkz. Serahsî, *el-Usûl*, I-II, thk. Ebû'l-Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, t.y., c. I, ss. 119-121; Atar, *Fıkıh Usûlü*, 155.

¹²⁹² Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 471.

¹²⁹³ Kur’ân-ı Kerîm’de geçen sadece Hz. Peygamber’e (s.a.v.) münhasır olan hükümlerden bazıları için bkz. el-Ahzâb 33/28-59; el-İsrâ 17/79.

¹²⁹⁴ Bkz. Ahatlı, Erdinç, “Hasâisü'n-Nebî”, *DİA*, İstanbul, 1997, c. XVI, ss. 277-281.

¹²⁹⁵ Nesâî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, “Fedâilü'l Kur’ân”, 19, hn. 7968 (thk. Hasen b. Abdulmunim Şelbî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 2001); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXV, 446, hn. 21564; XXXVIII, 287, hn. 23251 (thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid vd. Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 2001).

¹²⁹⁶ Buhârî, “Teyemmüm”, 1.

özelliklerin değişik rivayetlerdeki sayısına dikkat çekmiş ve açıklama mahiyetinde bu hadisi zikrederek hadisin son kısmında geçen “Bana Bakara Sûresi’nin son kısmı arşın altındaki bir hazineden verildi” ifadesindeki âyetlerde yer alan hasletlerden bazılarının ‘hata ve unutmadan hesaba tabi tutulmaması’ olduğunu söyleyerek¹²⁹⁷ hata ve unutmayı bu ümmete mahsus bir ruhsat olarak değerlendirmiştir.¹²⁹⁸ Bununla birlikte kaynaklarda hadisin ‘Bu ümmetin mükâfatı’¹²⁹⁹, ‘Allah’ın lütfundan bu ümmete verdiği ayrıcalıklar’¹³⁰⁰, ‘Allah’ın kuluna merhamet etmesi’¹³⁰¹ gibi bâb başlıkları altında değerlendirmesi de oldukça manidardır.

Netice itibariyle kolaylık prensibi, geçmiş ümmetlerdeki ağır yükümlülüklerin kaldırılması, özür sebebiyle kolaylaştırma, teşri anında kolaylık gibi İslâm Hukuku’nun koyduğu yükümlülüklerle mükellefler arasında bir denge unsuru olmuş, bu bağlamda İslâm Hukuku’nda zaruret, hata, unutma, cehl, ikrâh, yolculuk, hastalık vs. kolaylık prensibine başvurmayı gerektiren hukuki faktörler arasında sayılmıştır.¹³⁰² Özellikle “*Allah Teâlâ’nın ümmetten hatâen, unutarak ve ikrâh altında yaptıkları şeylerden hesap sormayacağını*” bildiren hadisteki hata, unutma ve ikrâhın İslâm Hukuku’nda hangi boyutta ve nasıl değerlendirildiği bir sonraki başlıkta ayrıntılı olarak ele alınacaktır. Burada yukarıdaki bilgiler muvâcehesinde çalışma konumuz olan hadislerle ilgili değinilmesi gereken bir diğer husus da hadislerin sahihini zayıfından ayırmanın diğer bir ölçüsü sayılan akıl prensibiyle birlikte değerlendirilmesidir.

Muhaddisler sağlam bir rivayetin sarih akılla çelişmeyeceğini eğer bir çelişki varsa o rivayetin kabul edilemeyeceğini bildirmişlerdir.¹³⁰³ Burada akıldan kasıt da salt olarak cahillik, hislere mağlup olma, zaman, mekân ve çevrenin tesiriyle insanların

¹²⁹⁷ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, I, 569.

¹²⁹⁸ Her ne kadar hadisin metninde açıkça hata ve unutmadan sorumluluğun bu ümmete mahsus olarak kaldırıldığına dair bir ifade yer almamış olsa da -başka ümmetler için geçerli olmakla birlikte- bu ümmete bu durumun özel olarak hatırlatılmış olması mümkündür. Yani hadiste geçen bu ümmete verilmiş ruhsatları belirten ifadeler diğer ümmetleri dışlayan bir itiraz olmayıp, bu ümmetin durumunu ortaya koymak maksadıyla söylenmiş cümleler olduğunu söyleyebiliriz.

¹²⁹⁹ Tebrîzî, *Mişkâtü’l-Mesâbîh*, I-III, thk. Nâsuriddîn el-Elbânî, Mektebetü’l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1985 (3. Baskı), c. III, s. 1771.

¹³⁰⁰ İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 202

¹³⁰¹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, XI, 297.

¹³⁰² Çalış, *İslam’da Kolaylaştırma İlkesi*, 95-124.

¹³⁰³ Suyûtî, *Tedribu’r-Râvî*, I, 327; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fi İlmi’r-Rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrkî, İbrahim Hamdî el-Medenî, Mektebetü’l-İlmiyye, Medîne, Suûdî Arabistan, t.y.

etkilendiği düşünce sistemi olmayıp, sâfiyeti bozulmamış sarîh akıl/akl-ı selimdir.¹³⁰⁴ Yani sahip olduğu inanç, bilgi ve tecrübeyle çepeçevre kuşatılmış ‘insan düşüncesi’ değil de her türlü dış etkilerden sıyrılmış fitrî olan mücerred akıl¹³⁰⁵ kastedilmiştir.

Klasik kaynaklarda hadisin akıl prensine tabi tutularak akılla çelişip çelişmediğine veya akla uygun olduğuna dair herhangi bir malûmât tespit edemedik. Kanaatimizce bu hadisin fıkıh kitaplarında meşhur olup, telakkî bi'l-kabûl ile karşılanmasından dolayı destek veya itiraz mahiyetinde bu prensibe ihtiyaç duyulmamıştır. Nitekim hadisin -bariz bir şekilde- akılla çelişen bir yönünün olmadığını da söyleyebiliriz. Aksine akl-ı selim sahibi herkes insanın hadiste bildirilen durumdan farklı bir yükümlülükle sorumlu tutulduğunda acziyeti ve zayıflığından dolayı gücünün üstünde bir yük yüklenmiş olacağını kolaylıkla idrak edebilir. Çünkü böyle bir yükümlülük İslâm’ın iyilik ve adalet başta olmak üzere birçok ilkesiyle çelişkiyi beraberinde getirecektir.¹³⁰⁶

Sonuç olarak “*Allah Teâlâ’nın ümmetten hatâen, unutarak ve zorlanarak/baskı altında yaptıkları şeylerden hesap sormayacağını*” bildiren hadisin rahatlıkla İslâm’ın genel kaide ve kurallarına ve akla uygun olduğunu söyleyebiliriz.

6. Hadisin Fıkıh Kitaplarındaki Ele Alınma Biçimleri

Bu başlık altında ilk olarak hadiste geçen hata, nisyân ve ikrâh kavramlarının fıkıh usulü kitaplarındaki ele alınış biçimleri belirtilecektir. Bununla birlikte hadisimizin fıkıh kitaplarında hangi başlıklar altında, hangi lafızlarla, nasıl değerlendirildiği üzerinde durulacaktır. Ayrıca mezheplerin hadisi değerlendirirkenki aralarında oluşan farklara kısaca değinilecek ve fakihlerin hadise getirdikleri yorum belirtilmeye çalışılacaktır. Bütün bunlar yapılırken çalışmanın hadis ilmine dair bir çalışma olduğu göz önünde bulundurularak sınırlar aşılmamaya gayret edilecektir.

İnsanoğlu, hukukî kişiliğinin başlamasından sona ermesi anına kadar geçen süreçte, fiziki yapı, akli gelişim, bilgi ve tecrübe bakımından çeşitli dönemlerden geçer. Pek doğal olarak bu unsurlar kişinin ehliyetine olumlu ya da olumsuz olarak tesir edebilmekte ve buna bağlı olarak da görev ve sorumluluklarda farklılıklar ortaya

¹³⁰⁴ Ertürk, *Metin Tenkidi*, 106-107.

¹³⁰⁵ Ertürk, *Metin Tenkidi*, 331.

¹³⁰⁶ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 312.

çıkabilmektedir. Kişinin hak ve borçlarının sabit olması, dini yükümlülüklerle mükellef tutulması, hukuki işlem ve davranışlarının geçerliliği, toplumsal ve cezai sorumluluk taşıyabilmesi gibi farklı seviyedeki hak ve yükümlülükler hep, bu değişen ve gelişen unsurlara bağlı olarak ehliyetin varlığına dayanmaktadır. Bununla birlikte insan hayatının muhtelif devrelerinde öyle haller zuhur edebilmektedir ki, onlar ferdin kâmil bir insan gibi hareket etmesine engel teşkil ederek, insanın selahiyet ve ehliyetini zaafa uğratabilmektedirler. İslâm Hukuku'nda ehliyeti daraltan ve ortadan kaldıran bu haller “Avârizu'l-Ehliyet (Ehliyet Bozuklukları)” olarak isimlendirilmiştir. Hem usûl-i fıkıh hem de furû/-ı fikha dair eserlerde ehliyet ârızaları genellikle, söz konusu ârızanın meydana gelmesinde bireyin çaba ve seçiminin bulunup bulunmamasına bağlı olarak “semâvi ârızalar” ve “müktesep ârızalar” olmak üzere iki kısma ayrılarak incelenmiştir.¹³⁰⁷

İşte bu noktada hadiste yer alan hata, nisyân ve ikrâhın fıkıh usûlünde ehliyeti daraltan veya ortadan kaldıran ârızalardan bazıları olarak değerlendirildiğini, nisyânın semâvi ârızalar arasında sayılırken, hata ve ikrâhın da müktesep ârızalar arasında sayıldığını söyleyebiliriz.¹³⁰⁸ Bu bağlamda çalışma konumuz olan hadis, usulcüler tarafından ehliyet ârızaları açıklanırken ele alınmış olup, hata, nisyân ve ikrâhla ilgili hükümlerin teorik temeline ışık tutan tartışmalarda yorumu öncelikli bir yere sahip olmuştur.¹³⁰⁹ Bununla birlikte hadis, usûl-i fıkıhta hakikatin terkedileceği durumlardan biri olan sözün mahallinin delâleti konusu örneklendirilirken ve nassın zâhiriyle sabit olan hükümler incelenirken ve muktezanın delaleti konusu örneklendirilirken de kullanılmıştır.¹³¹⁰

Burada daha önce kısmi olarak zikrettiğimiz, fıkıh usûlünde hata, nisyân ve ikrâhın ehliyet ârızaları kapsamında nasıl ele alındığı hususunun tekrardan kısaca zikredilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Böylece hata, nisyân ve ikrâhın fıkıh literatüründe nasıl, hangi boyutta ve hangi konumda ele alındığı gösterilmeye çalışılarak hadisin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlanacaktır.

¹³⁰⁷ Çalış, *İslam Hukukunda Ehliyet Teorisi*, Adal Ofset, Konya, 2004, ss. 115-118.

¹³⁰⁸ Bkz. Ebû Zehre, *Usûlu'l-Fıkıh*, 341, 352, 355.

¹³⁰⁹ Bkz. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 380; Atar, *Fıkıh Usûlü*, 150.

¹³¹⁰ Bkz. Serahsî, *el-Usûl*, I, 194, 251; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, I, 76, II, 104, 237-345.

Mükteseb ehliyet ârızalarından sayılan hata, amdin (kast) zıddı olarak kullanılmış olup vücub ve edâ ehliyetlerine engel olarak görülmemiştir. Çünkü hata yapılırken, insanın akli ve iradesi mevcuttur. Bununla birlikte hata, Allah haklarının düşmesinde özür kabul edilmiştir. Müçtehidin içtihadındaki hatasından, kıbleyi araştırdığı halde isabet edemeyen kimsenin de hatasından dolayı günahkâr olmadığı gibi, hata ile yapılan fiillerden dolayı verilen cezalar da düşer. Bunun yanında hata ile adam öldürmede kısasın vacib olamadığı, ancak diyet gerektiği gibi kul haklarında hata bir ceza ise, hata ile bu ceza gerekli görülmemiştir. Diyet hususu ise, ceza olmaktan çok telafi edici eksik bir ceza ve şahsi hakların zâyi olmasını önleyici bir tedbir olarak konulmuştur. Nitekim cezaî sorumluluğun kişinin hukuka aykırı kastından doğarken malî sorumluluğun mağdurun haklarının korunması ilkesinden, yani telef edilen hakkın dokunulmazlığından kaynaklandığı belirtilmiştir.¹³¹¹ Bu manada başkasının malını hata ile telef eden bir kimsenin, telef ettiği malı tazmin etmek mecburiyetinde olması örneğinde olduğu gibi, hata kulların malları ile ilgili haklarda özür sayılmamıştır. Çünkü tazminat bir malın karşılığı olup, bir fiilin karşılığı değildir.¹³¹²

Usulcüler, hatanın günahı kaldıran bir mazeret olması noktasında birleşmişlerse de hata edenin tasarruflarının şer'i hükmü konusunda ihtilâf etmişlerdir. Usul kitaplarında tartışma, genellikle hata edenin talâkı ve alım satımının hükmü üzerinde cereyan etmiştir.¹³¹³

Hata özellikle Hanefilere göre, hukuki muamelelerde tasarrufun meydana gelmesine ve tasarrufun hukuki neticesinin husulüne engel bir özür sayılmamıştır. Bu noktada koca hata ile karısını boşasa talâkın gerçekleşeceğini söylemişlerdir. Şâfîliler ise, Hanefilerden farklı olarak hata ile boşamanın gerçekleşmeyeceği kanaati benimsemişlerdir.¹³¹⁴

Bununla birlikte fakihlerin çoğu “*Ümmetimden hata, ... kaldırıldı*” hadisine getirdikleri yorumdan hareketle, ibadet ve ibadet benzeri işlere ilişkin konularda hatanın etkisi olmayacağı görüşünü benimsemişlerdir. Ancak Hanefiler’de bu tür

¹³¹¹ Apaydın, “Hata”, *DİA*, XVI, 439-440.

¹³¹² Atar, *Fıkıh Usûlü*, 155-156.

¹³¹³ Apaydın, “Hata”, *DİA*, XVI, 440.

¹³¹⁴ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 156.

konularda hatanın etkisi hususunda genel bir yargıya varmayı sağlayacak net açıklama ve uygulamalar belirtilmemiş olup, bunun yerine onlar hatanın etkisinin çoğunlukla her bir ibadet için ibadetin özelliğini de düşünerek ayrı ayrı ele almışlar ve başka hârici delillerden de hareketle değerlendirmişlerdir.¹³¹⁵

Semâvî ârizalardan sayılan nisyân (unutma) da vücut ve edâ ehliyetlerini ortadan kaldırmayarak, kul haklarında makul bir mazeret sayılmamıştır. Allah haklarında ise, unutarak orucunu yiyen bir kimsenin örneğinde olduğu¹³¹⁶ gibi, “Ümetimden hata, unutma... kaldırılmıştır” hadisi doğrultusunda nisyân bir özür sayılmış ve unutan kişi günah işlememiş olarak kabul edilmiştir. Burada fıkıh literatüründe -mezhepler arasında- nisyânın dünyevî sonucuna etkisi konusunun en yoğun tartışıldığı meselenin unutarak yeme ve içmenin orucu bozmaması hükmünün başka olaylara taşınması hususu olduğunu hatırlatmakta da fayda vardır.¹³¹⁷ Bununla birlikte bir kimsenin namaz kılarken unutarak yiyip içmesi veya konuşması örneğinde olduğu gibi Allah haklarının bir kısmında ise mazeret olarak kabul edilmemiştir. Çünkü namaz hali unutan namaz kıldığını devamlı olarak hatırlatmakta ve bu hal onun yeme-içme ve konuşmasına mâni olmaktadır. Dolayısıyla namazda unutarak yiyen, içen veya konuşan bir kimsenin namazının bozulacağı belirtilmiştir.¹³¹⁸

İkrâh ise fıkıh usulünde mükellefiyetin bir alt konusu olarak ele alınmış, özellikle Hanefî metoduyla yazılan eserlerde de müktesep ârizalar alt başlığı altında vücut ve edâ ehliyetine aykırı düşmediği belirtilerek, rızâ ve ihtiyâr kavramlarıyla olan ilişkisi vurgulanmıştır.¹³¹⁹ Bununla birlikte bir takım klasik literatürde ve özellikle de Hanefî kaynaklarında konuya ayrı bir bölüm tahsis edilerek çok geniş bir şekilde ele alınmıştır.¹³²⁰ Bu bölümlerde ikrâhla ilgili çeşitli fer’î meselelerde ulaşılan çözümleri açıklayıcı ve toplayıcı bilgiler verilmek suretiyle örneklendirmeye ve açıklamaya çalışmışlardır. Özellikle Hanefîlerin böyle bir tutum sergilemelerinin ikrâh hakkındaki farklı görüşlerini ve mezhep çizgilerini savunabilmek adına olduğunu söyleyebiliriz.

¹³¹⁵ Apaydın, “Hata”, *DİA*, XVI, 441.

¹³¹⁶ Buhârî, “Savm”, 26; Müslim, “Sıyâm”, 171.

¹³¹⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Serahsî, *el-Usûl*, II, 149, 150, 153-155.

¹³¹⁸ Atar, *Fıkıh Usûlü*, 150.

¹³¹⁹ Bkz. Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-Esrâr*, IV, 330, 382-401; Çağdaş araştırma ve yayınlarda ikrâh, ehliyet ârizaları altında değerlendirilmemiş olup, rızayı bozan sebepler veya irade kusurlar arasında ele alınarak incelenmiştir. Bkz. Çalış, *İslam Hukukunda Ehliyet Teorisi*, 146.

¹³²⁰ Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, XXIV, 38-46.

Nitekim bu bağlamda ikrâh konusuna teorik çerçevede ve müstakil bir bölüm halinde yer vererek kendi mezheplerinin bu konudaki eğilimini yansıtacak bazı ilave açıklamalar getirmişlerdir.¹³²¹

İkrâh usul-i fıhıkta mülcî (tam), gayr-ı mülcî (eksik) ikrâh şeklinde ikiye ayrılarak incelenmiş ve vucub ve edâ ehliyetini ortadan kaldırmadığı belirtilmiştir. Bununla birlikte ikrâh altında kalan kimsenin tasarruflarının bir kısmında kendisinin bir kısmında ise zorlayan kimsenin sorumlu tutulduğu söylenmiştir. Kavî tasarruflardan zorlanan kimse sorumlu tutulmuştur. Bundan dolayı da talâk, nikâh, i'tâk, ric'at, nezir, yemin, zihâr, ilâ gibi kavî tasarruflar ikrâh halinde muteber kabul edilip, hüküm ifade etmiştir. Fiilî tasarruflarda ise bir kısmı zorlanan kimseye izafe olunmuştur. Yemek, içmek, zinada bulunmak gibi. Bir kısmında ise zorlanan kimse alet olarak kabul edilerek, zorlayan mesul tutulmuştur. Bir kimsenin tehdit altında başkasına ait bir malı telef etmesi ve telef olan malın zorlayan kimseye ödettirilmesi örneğinde olduğu gibi.¹³²²

Buraya kadar hata, nisyân ve ikrâhın usûl-i fıhıkta hangi başlıklar altında ve nasıl ele alındığına kısaca değindik. Şimdi ise çalışma konumuz olan hadisin furû fıhıkta hangi başlıklar altında ve nasıl ele alındığını, mezheplerin hadisi anlamadaki yaklaşım tarzlarını da göz önünde bulundurarak açıklamaya çalışacağız.

İlk olarak hadisin sünen türü hadis edebiyatında hangi bâb başlıkları altında ele alındığını belirtmek istiyoruz. Çünkü sünenler Hz. Peygamber'e ait ahkâm hadislerini fıkıh konularına göre toplama özelliğiyle ön plana çıkmış olup, dönemin ilmî ve fikrî hareketlerinin açık etkilerini yansıtmaktadır. Özellikle re'y taraftarlarının fıkıh anlayışına karşı bir tepki olarak ortaya çıkması önemli bir husustur.¹³²³ Kısaca tasnif edildikleri devirdeki ihtilafı bir konunun ya da rivâyetin ele alınıp değerlendirilmesinden dolayı hadisin sünen türü eserlerdeki konumunun önemi tartışmasıdır.

¹³²¹ Bardakoğlu, "İkrâh", *DİA*, XXII, 31.

¹³²² Atar, *Fıkıh Usûlü*, 154-155.

¹³²³ Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2013, ss. 223-225.

Hadisimiz Saîd b. Mansûr'un *es-Sünen*'inde "Zorlamayla yapılan talâk hakkında ne denildiği" başlığı altında,¹³²⁴ İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde "Unutarak ve ikrâh altında yapılan talâk" başlığı altında,¹³²⁵ Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inde "Adaklar" başlığı altında,¹³²⁶ Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*'sında "Zorlamayla yapılan talâk hakkında ne denildiği" ve "İkrârı caiz olmayan kimse" başlıkları altında,¹³²⁷ Abdurrezzâk'ın *el-Musannef*'inde¹³²⁸ "İstemeyerek yapılan talâk" başlığı altında¹³²⁹, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musannef*'inde "İkrâh altında yapılan boşamadan dolayı bir şey gerekmediği görüşünde olan kimse" ve "Köle azâdında veya bir adamın bir şeyi yapmasından dolayı hanımını boşamaya yemin etmesi ve unutarak o şeyi yapması durumunda ne denildiği" başlıkları altında değerlendirilmiştir.¹³³⁰

Hadisimiz fıkıh literatüründe de ağırlıklı olarak imân; ibâdât bahislerinde namaz ve oruç; muamelât bahislerinde ise nikah, talâk, diyetler, muâkıl (hataen öldürmede diyet), gasb, ıtk (köle azadı) gibi başlıkların altında ele alınmıştır. Bu başlıkların hepsinde hadis "رُفِعَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأُ، وَالتَّسْيَانُ وَمَا أَسْتَشْكُرُهُمْ عَلَيْهِ" (rufi'a an ümmetî el-hataü ve'n-nisyânü vemâ üstükrihû aleyh)" lafızlarıyla geçmiştir.¹³³¹

Fakihler arasında hadisin yorumlanmasında lafızların ayrı bir yeri olmuş olup, hadis muktezanın delâleti konusu göz önünde bulundurularak anlaşılmaya çalışılmıştır. Yani bu ümmetten kaldırılanın hata, nisyân ve ikrâhın bizzat kendilerinin mi yoksa günahlarının ve hükümlerinin mi olduğu üzerinde özellikle durulmuştur.¹³³²

Bu ümmetten kaldırılanın hata, nisyân ve ikrâhın bizzat kendilerinin değil de kelamın muktezasıyla anlaşıldığı üzere kaldırılanın bunların hükümlerinin olduğunu söylemek mümkündür. Bu noktada Şafiiler muktezanın umum ifade ettiğine

¹³²⁴ Saîd b. Mansûr, *es-Sünen*, I, 243.

¹³²⁵ İbn Mâce, *es-Sünen*, "Talâk", 16.

¹³²⁶ Dârekutnî, *es-Sünen*, III, 403.

¹³²⁷ Beyhakî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, VI, 139; VII, 584.

¹³²⁸ Musannef türü hadis edebiyatı da sünen tarzının farklı isimdeki eserleri olarak kabul edilmiştir. Bkz. Özpınar, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, 225.

¹³²⁹ Abdurrezzâk, *el-Musannef*, VI, 409-410.

¹³³⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, IX, 570; X, 156.

¹³³¹ Bkz. Serahsî, *el-Mebsût*, I, 170; III, 66; VI, 177; VIII, 130; XI, 49; XXIV, 57; XXVI, 67; XXVII, 126; XXX, 280; ayrıca bkz. İbnü'l Hümmâm, *Fethü'l-Kadîr*, I-X, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y., c. I, ss. 395, 396; c. II, s. 328; c. III, s. 488; c. V, s. 65.

¹³³² Bkz. Serahsî, *el-Usûl*, I, 251; ayrıca bkz. İbn Hacer, *Fethü'l-Bârî*, V, 199; İbn Receb, *Câmi'u'l 'Ulûm*, II, 369; Nevevî, *Şerhu'l-Erba'ine'n-Nevevî*, 246.

inandıkları için bunu hem dünya hem de ahiretteki hükme hamletmişlerdir. Hanefiler ise muktezanın umum ifade etmeyeceğini, hadiste günahın murad edildiğini, başka bir takdire gidilmeksizin ve dünyevi hüküm açısından bir etkisi bulunmaksızın hadisin bu şekilde anlaşılacağını söylemişlerdir.¹³³³ Buradan hareketle hadisin yorumunda iki tür yaklaşımın olduğunu söyleyebiliriz.

Hanefiler dışındaki büyük bir kısım, bir erkeğin karısını boşamaya, bir kadını nikâhlamaya, yemin etmeye ya da bir köleyi azad etmeye veya da buna benzer bir işi yapmaya zorlanması, erkeğin de bu zorlamayla sayılan durumlardan birini yapması halinde yapılan işin batıl olacağı kanaatini benimsemişlerdir. Çünkü bu işlerin her biri “Allah, ümmetinden hataen, unutarak ve zorlanarak yaptırıldıkları şeyleri bağışlamıştır” hadisinden de açıkça anlaşılacağı üzere yüce Allah’ın peygamberi için ümmetini sorumlu tutmayı bağışladığı hususlar kapsamına girmektedir.¹³³⁴ Nitekim özellikle ikrâhla alakalı olarak, İbn Abbâs’ın “Hırsızların zorlaması neticesinde hanımını boşamak zorunda kalan kimsenin yaptığına itibar edilmez” dediği, İbn Ömer, İbnü’z-Zübeyr, Şa‘bî ve Hasan el-Basrî’nin de bu görüşte olduğu nakledilmiştir.¹³³⁵

Bu görüşte olanlar hadisi daha çok niyetle (kasıt) irtibatlandırmışlardır. Bu sebepten dolayı da niyet hadisi onlar için önemli bir delil olmuştur.

Ömer b. Hattab’ın naklettiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Ameller niyetlere göredir. Kişi sadece niyet ettiği (kasteddiği) şeyin karşılığını alır. O halde kim Allah ve Resûlü için hicret ederse, onun hicreti Allah ve Resûlü’nedir. Kim de erişeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadın için hicret ederse, onun hicreti de hicret ettiği şeydir.”¹³³⁶

Bu hadisi lehlerine delil olarak gören görüş sahipleri hadisi umuma tahsis etmişler ve boşanma, köle azad etme veya bunlardan başka herhangi bir iş olsun niyet bulunmadan hiçbir amelin geçerli olmayacağı belirtmişlerdir. Burada özellikle Buhârî’nin *Kitâbu’l-İtk*’ında (Köle azadı) “Köle azadı, talâk ve bunlara benzer

¹³³³ Serahsî, *el-Usûl*, I, 251-252.

¹³³⁴ Tahavî, *Şerhu Me‘âni’l-Âsâr*, III, 95; özellikle İmâm Şâfi Nahl Sûresi’nden hareketle Allah Teâlâ’nın ikrâhın her türlüünden hükmü kaldırdığını söylemiştir. Bkz. İbn Dakîkul‘îd, *Şerhu’l-Erba‘îne’n-Nevevî*, 246-247.

¹³³⁵ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XII, 390; ayrıca bkz. İbn Dakîkul‘îd, *Şerhu’l-Erba‘îne’n-Nevevî*, 247.

¹³³⁶ Buhârî, “Bed‘u’l Vahy” 1, “İman” 41, “Nikâh” 5, “Talâk” 11; Müslim, “İmâre” 155.

şeylerde hata ve unutma” başlığının altında bu hadisi zikretmesi oldukça manidardır.¹³³⁷ O, bu konu başlığı ile İmam Mâlik’in “Hata ederek veya kasıtlı olarak; hatırlayarak veya unutarak boşama ve azat etme geçerli olur” görüşüne cevap vermiştir. Bununla birlikte İmâm Mâlik’in bu görüşünü Mâlikî fakihlerden birçok âlim benimsememiştir.¹³³⁸

Hanefiler ise, umumu kabul etmeyen mahaldeki umum lafzının mücmel anlamında olacağını, ancak bununla kastedildiği yakinen bilinen şeylerin sabit olabileceğini, bu lafızların mahallin delâletinden dolayı mecaz benzeri olabileceğini söyleyerek niyet hadisini bu doğrultuda değerlendirmişlerdir.¹³³⁹ Onlar, niyet hadisinden maksadın karşılıklarında sevap verilmesi gereken ameller olduğunu söylemişlerdir. Nitekim Hz. Peygamber’in “*Ameller niyetlere göredir. Kişi sadece niyet ettiği (kasteddiği) şeyin karşılığını alır*” sözü sevap türünden bir karşılığın olduğunu ifade etmektedir. Hadisin sonraki kısmında ise *O halde kim Allah ve Resûlü için hicret ederse, onun hicreti Allah ve Resûlü’nedir. Kim de erişeceği bir dünyalık veya evleneceği bir kadın için hicret ederse, onun hicreti de hicret ettiği şeydir*” buyrulur. Muhacir kimsenin yaptığı amelinde yani hicretinde ne şekilde karşılık alacağına dair Hz. Peygamber’in kendisine sorulan bir soruya verdiği cevaptan ibarettir. O, amellerin niyetlere göre olduğunu belirterek hadiste geçen diğer ifadeleri kullanmıştır. Bunun ise boşanma, köle azat etme, ric’i talak ile boşanmış kadına dönme ve yemin etmenin ikrâh ile yapılmasıyla hiçbir alâkası yoktur.¹³⁴⁰

Hanefiler diğer mezheplere nispetle “*Allah, ümmetinden hataen, unutarak ve zorlanarak yaptırıldıkları şeyleri bağışlamıştır*” hadisine farklı bir yorum getirerek hadisi şirkle irtibatlandırmışlardır.

Müslümanlar ilk zamanlarda küfür diyarı olan bir yerde yaşıyorlardı. Küfürden henüz kurtulmuş ve daha yeni iman etmişlerdi. Böyle bir halde müşrikler Müslümanlar üzerinde baskı kurarak türlü zorlamalarla onları küfrü ikrar etmeye zorluyorlar, onlar da bunu dilleri ile ikrar ediyorlardı. Nitekim müşrikler bu baskıyı Ammâr b. Yâsir başta olmak üzere Resulullah’ın ashâbından birçok kimseye yapmışlardı. Bundan

¹³³⁷ Buhârî, “İtk”, 6.

¹³³⁸ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, V, 198-199.

¹³³⁹ Serahsî, *el-Usûl*, I, 194.

¹³⁴⁰ Tahavî, *Şerhu Me'âni'l-Âsâr*, III, 96.

dolayı da baskı altında kalan Müslümanların haklarında “Kalbi iman ile dolu olduğu halde zorlananlar müstesna olmak üzere...”¹³⁴¹ âyeti nazil olmuştur. Bunun yanında Müslümanlar’ın yanılarak ve hata ederek İslâm’dan önce alışageldikleri sözleri söyledikleri de oluyordu. İşte Müslümanların bu tür halleri hadiste de bildirildiği üzere Allah Teâlâ tarafından bağışlanmıştır. Çünkü onlar, bu işlerini tercihleriyle ve kasıtlı olarak yapmamışlardır.¹³⁴²

Hatayla, unutarak ve zorlamayla yapılan boşama, yemin ve köle azad etme hususuna gelince: Bir erkek belli bir kadını kendisinin eşi olduğunu unutarak kasti olarak boşasa, ittifakla onun yaptığı bu boşama geçerli sayılmıştır. Yani hiçbir mezhep o adamın bu yanılması dolayısıyla böyle bir boşamanın gerçekleşmeyeceğini söylememiş, bu yanılmayı affedilen yanılma kapsamında değerlendirmemiştir. İşte böyle bir yanılma boşama, yemin ve köle azadı hususunda affedilen yanılma kapsamında değerlendirilmediğine göre bu tür işlerin zorlamayla yapılması da durumu değiştirmeyecektir.¹³⁴³

Bir işi yapmaya zorlanan kimse, onu zorlanarak yaptığından dolayı ya o işi hiç yapmamış hükmündedir ki bu durumda o kişinin üzerine bir şey düşmez. Ya da o işi işleyen hükmündedir. Bu durumda ise onun üzerine zorlanmadan yapması halinde ne düşüyorsa aynı şeyler gereklidir. İşte bu doğrultuda âlimler bir kadının, Ramazan ayında oruçlu iken ya da hac sırasında kocasının zorlamasıyla cinsel ilişkide bulunması durumunda haccının ve orucunun bâtil olacağı hususunda ittifak etmişlerdir. Nitekim burada zorlanan kimse hakkında aynı işleri yapmış kimsenin hükmü ne ise o hükmün verileceği ve bundan dolayı bu işleri yaptığı için zorlanan kimseye bu işleri kendi rızasıyla yapan kimse hakkında yerine getirmesi gereken mali sorumlulukların da gerekli görüldüğüne göre, zorlamayla kölesini azad edene, karısını boşayana veya ric’at edene de aynı şekilde o işi isteyerek yapan kimse hakkındaki hüküm verilecektir. Burada zorlanan kimsenin bu türde olan bütün fiillerinin onun için bağlayıcı olacağı sabit olmaktadır.¹³⁴⁴

¹³⁴¹ en-Nahl 16/106.

¹³⁴² Tahavî, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr*, III, 95.

¹³⁴³ Tahavî, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr*, III, 96.

¹³⁴⁴ Hanefiler ikrâh altındaki bir kimsenin alışverişini ve icâre akdi yapmasını kabul etmemişlerdir. Çünkü alışverişler ve icâre akitleri kusurlarından dolayı görme muhayyerliği ve şart muhayyerliği

Hanefiler daha çok hata, unutma ve ikrâh altındaki kimsenin sorumlu tutulmadığını bildiren hadisi şirkle irtibatlandırırken, talak, yeminler ve benzeri durumlar hususunda ise Huzeyfe b. Yemân ve müşrikler arasında geçen olay karşısındaki Hz. Peygamber'in tavrını esas kabul etmişlerdir.

Huzeyfe b. Yemân şöyle demiştir: “Beni Bedir Savaşı'na katılmaktan alıkoyan tek husus şu olmuştu: Babamla birlikte yolculuk yapıyorduk. Yolda bizi Kureyşli kâfirler yakalayarak ‘Sizler Muhammed’e gitmek istiyorsunuz’ dediler. Biz de ‘Biz sadece Medine’ye gitmek istiyoruz’ dedik. Bunun üzerine yalnızca Medine’ye gideceğimize ve onunla birlikte savaşmayacağımıza dair Allah adına söz alarak yemin ettirdiler. Sonra Resulullah’ın (s.a.v.) yanına gittik ve ona bu durumu haber verdik. O da bize: ‘Gidin ve ahdinize bağlı kalın. Onlara verdiğimiz ahidlere bağlı kalmak, vefâkarlığın bir gereğidir. Onlara karşı Allah’tan yardım dileyeceğiz’ buyurdu.”¹³⁴⁵

Kâfirler, Huzeyfe b. Yemân’a ve babasına söz aldıkları konuda baskı yaparak, zorla yemin ettirmişlerdir. Ancak Resûlullah (s.a.v.) onları bu yeminleri sebebiyle Bedir’e katılmaktan men etmiştir. Bu durumdan açıkça anlaşılacağı üzere isteyerek yapılan yeminle, zorlanarak yapılan yeminin aynı olduğu sâbit olmaktadır. İşte bu şekilde boşama ve köle azad etme hususlarında da durum aynıdır.¹³⁴⁶

Hanefiler özellikle nikâh, talâk ve ric’ât gibi konularda Hz. Peygamber’den nakledilen şu rivayeti de delil olarak kullanmışlardır:

Ebû Hureyre’den (r.) nakledildiğine göre Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Üç şeyin ciddisi de ciddidir, şakası da ciddidir. Nikâh, talâk ve ric’ât.”¹³⁴⁷

---

sebepleriyle geri çevrilmiştir. Ancak nikâh, talâk, ric’ât ve köle azadında durum farklıdır. Yani alışverişlerdeki görmemiş olma, muhayyerlik şartı vb. gibi aslındaki kusurlar sebebiyle bozulan aktitler ikrâh sebebiyle de bozulurlar. Bunun yanında sübutundan sonra herhangi bir şey sebebiyle bozulması gerekmeyen tasarruflar ise ikrâh ile de başka bir sebeple de bozulmazlar. Bkz. Tahavî, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr*, III, 97-98.

¹³⁴⁵ Müslim, “el-Cihâd ve’s-Siyer” 35; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XXXVIII, 377, hn. 23354; hadisin Hanefilerin anlayışına göre “İğlâk halinde boşama ve köle azadı yoktur” hadisiyle irtibatı için ayrıca bkz. Tahavî, *Şerhu Müşkili’l-Âsâr*, I-XVI, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü’r-Risâle, Beyrut-Lübân, 1994, c.II, ss. 126-129.

¹³⁴⁶ Tahavî, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr*, III, 97.

¹³⁴⁷ Ebû Dâvud, “Talâk” 9; Tirmizî, “Talâk” 9; İbn Mâce “Mukaddime” 7, “Talâk” 13.

Allah Resûlü (s.a.v.) “*Üç şeyin ciddisi de, şakası da ciddidir*” buyurmak suretiyle, gerçekleşmesinden sonra nikâhın bâtil olmayacağını, aynı şekilde talâkın ve ric‘atin de böyle olduğunu ortaya koymuştur.¹³⁴⁸

Son olarak bu başlık altında Hasan el-Basrî’den nakledilen bir rivayette onun hadis metnine şerh mahiyetindeki açıklamasının fıkıhla irtibatı noktasına değinerek konuyu neticelendirmek isitiyoruz.

Hasan el-Basrî hadiste sözü edilen ikrâh vb. durumlardaki sözkonusu ruhsatın mahallinin söz olduğunu belirtmiştir.¹³⁴⁹ Yani puta tapma, bir Müslümanı öldürme, domuz eti yeme veya da zina etme gibi fiille ilgili şeylerde ruhsat sözkonusu değildir. Nitekim Evzâî ve Sehnûn da bu görüşü benimsemiştir. Bunun yanında bazı âlimler de zorlama altında söylenen sözle, yapılan fiiller arasında fark görmemişlerdir.¹³⁵⁰

Netice itibariyle mezhepler hata, nisyân ve ikrâh gibi halleri geçerli birer mazeret sayma noktasında birleşmişlerse de hadisten kastedilen sonucun uhrevî mi yoksa hem uhrevî hem dünyevî mi olduğu hususunda ihtilaf söz konusu olmuştur. Bu noktada hadisin mezhepler arasında, “muktezanın umum ifade ettiği” hususundaki tartışmanın temelini teşkil ettiğini söyleyebiliriz.

7. Genel Değerlendirme:

Yukarıda “*Hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerden hesap sorulmayacaktır*” hadisi metin tenkidi ilkelerinden lafız tenkidi, hadisin arka planı: sebep-i vürûdu/îrâdı, Kur’ân’a arzı, hadise/sünnete arzı, İslâm’ın genel prensiplerine ve akla uygunluğu ilkelerine tabi tutuldu. Bununla birlikte hadisin daha iyi anlaşılması için hadiste geçen kavramların kavramsal çerçevesi oluşturularak, hadisin fıkıh literatüründeki yerine ve hadisin yorumundaki farklılıklara işaret edilmiştir. Bu kısımda ise yukarıda zikredilen bilgiler bağlamında genel bir değerlendirme yapılarak kanaat belirtmeye çalışılacaktır.

Hadis birçok farklı lafızla rivayet edilmiştir. Özellikle hadisin fıkıh kaynaklarında farklı, hadis kaynaklarında farklı lafızlarla gelmesi hususu dikkat

¹³⁴⁸ Tahavî, *Şerhu Me’âni’l-Âsâr*, III, 98.

¹³⁴⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, II, 390.

¹³⁵⁰ İbn Hacer, *Fethu’l-Bârî*, XII, 393.

çekmektedir. Nitekim hadisin doğru veya şer'î yönden sağlıklı anlaşılması lafızların doğru tahlil edilmesiyle ortaya çıkacaktır. Zira âlimler de hadisin doğru anlaşılması hususunda lafızlar üzerinde önemle durarak bir değerlendirme yoluna gitmişlerdir. Bu doğrultuda özellikle hadisin fıkıh kitaplarındaki lafzı da (rüfi'a an ümmetî...) dikkate alındığında delâletü'l-iktizâ kuralı karşımıza çıkmaktadır. Yani hadisin doğru anlaşılması, ona takdir edilecek bir hüküm lafzına bağlıdır.

İktizânın delâletine göre ümmetten kaldırılan veya bağışlanan şeyler bizatihi hata, nisyân ve ikrâhın kendisi olmayıp hadiste bu durumlara ilişkin sonuç kastedilmiştir.¹³⁵¹ Nitekim hadisin sahîh kabul edilen tariklerinde geçen lafızlar da göz önünde bulundurulduğunda konu daha iyi anlaşılacaktır. Çünkü bu lafızlarda ağırlıklı olarak 'تجاوز' (tecâveze=bağışlandı) lafzı ön plana çıkmıştır.

Âlimler hadise takdir edilen hüküm lafzının hem uhrevî hem de dünyevî sorumlulukları ifade eden genel bir lafız olması hasebiyle lafzın hangi anlamı ifade ettiği hususunda ihtilaf etmişlerdir.¹³⁵²

Kur'ân-ı Kerîm'e ve hadislere baktığımız zaman hadisimizi zâhiren ve de mânâ yönüyle destekleyen birçok âyet ve hadis mevcuttur. Nitekim bu âyet ve hadislerin ortak anlamının da hata, nisyân ve ikrâh hallerinin dinen geçerli birer mazeret sayılması noktasında birleştiğini söylemek mümkündür.

Bununla birlikte hata, nisyân ve ikrâhın her türlüünün genel mânâda mazeret olmayacağı açıktır. Bu tür haller belirli durumlarda ve belirli şartlar gerçekleştiğinde mazeret olarak kabul edilmiştir. Ancak böyle bir mazeret mükellef tutulmamaktan ziyade sorumlu tutulmamak şeklinde anlaşılmıştır. Çünkü hata ile adam öldürmede veya da bir malın itlâfında olduğu gibi bazı mükellefiyet hükümleri mevcudiyetini korumuştur. Yani gerek hatadan gerek unutmadan gerekse bunların ön şartlarından ve sebeplerinden hatta gerekse de sonuçlarından mükellefiyetsizlik değil de sorumlu tutulmamak kastedilmiştir. Nitekim böyle bir öğreti iyilik ve adaleti içine almıştır.¹³⁵³

¹³⁵¹ Serahsî, *el-Usûl*, I, 248-254.

¹³⁵² Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, III, 51-52.

¹³⁵³ Bkz. Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, II, 312.

Burada hadise gelen itirazlara da değinmek istiyoruz. Genel mânâda hadisin sıhhatiyle alakalı bazı itirazlar dikkat çekmektedir.¹³⁵⁴ Özellikle Şâtıbî'nin itirazı burada önemli bir noktada durmaktadır. O, hadisin sened itibariyle sahih olmamakla birlikte anlamının sıhhati üzerinde ittifak bulunduğunu söylemiştir.¹³⁵⁵ Kanaatimizce bu itirazlar hadisin fıkıh kitaplarındaki lafzına nispetlidir. Yani hadisin fıkıh kitaplarındaki geçtiği şekliyle (rufi'a an ümmetî...) bir aslını tespit edemediğimizi zaten lafız tenkîdi kısmında belirtmiştik. Zira hadisin sened itibariyle sâbit olduğu açıktır. İşte hadise yapılan itirazları bu minvalde değerlendirmek yerinde olacaktır.

Her ne kadar hadis ibâdetlerden muamelâta kadar birçok konunun altında ele alınmışsa da talâkla ilgili konularla daha çok irtibat kurulmuştur. Özellikle sünen, cami' ve musannef türü eserlerdeki hadisin ele alındığı bâb başlıkları bunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durumun özellikle nakil taraftarlarının re'y ehline karşı bir savunması olduğunu söyleyebiliriz. Bu noktada hadisin tartışıldığı/değerlendirildiği konumu, dönemin ilmî ve fikrî hareketliliğini göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Hadisin anlaşılmasında iki tür yorum öne çıkmıştır. Muktezânın umum ifade etmesi görüşünü benimseyen çoğunluğa göre hadis hem uhrevî hem de dünyevî sonucu kapsarken, ehl-i re'y olarak niteleyebileceğimiz Hanefiler'de ise hadisin anlamı uhrevî sonuçla yani sadece günahın kaldırılmasıyla sınırlı sayılmıştır. Özellikle ikrâhla ilgili bazı hususlarda icmânın varlığından söz edilmişse de Hanefilerin usul anlayışlarından kaynaklı farklı görüşleri mevcut olmuştur.¹³⁵⁶

Hadisin anlaşılması noktasındaki oluşan farklılıklardan hareketle şu sonuca varabiliriz: *Hadiste geçen hata, nisyân ve ikrâh hallerinin dinen birer mazeret sayılma noktasında herhangi bir itiraz yokken, umûmu'l-muktezâ gereği ihtilaflara konu olmuştur. Bu durum İslâm Hukuku'nun zenginliğinin bir göstergesidir.*

¹³⁵⁴ Bkz. İbnü'l Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'an*, I, 348.

¹³⁵⁵ Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 236, 268-269.

¹³⁵⁶ İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, XII, 393.

SONUÇ

Allah Teâlâ evrensel niteliğe sahip İslâm'ı din olarak göndermiş ve dinin içeriğini oluşturan yükümlülüklerde de mükelleflerin kolayca yapabileceği oranda görevler yüklemiştir. İslâm'da kulun gücünün yettiğinden sorumlu tutulacağı şeklindeki temel prensip, Allah'ın kullarına yapı ve güçleri mesabesinde uygun görevler yükleyeceğini bildirmiştir. Bu doğrultuda zaruretler karşısında ruhsatlarla birlikte belli kolaylıklar tanınmıştır. Böyle bir uygulamayla mükelleflere çıkış yolu açılırken, diğer yandan da hukukun sürekli olarak geçerli kalması hedeflenmiştir.

İşte bu bağlamda hata ve nisyândan hali olmayan ve kimi zaman ikrâh haliyle karşılaşılabilen beşer için Hz. Peygamber'in "ümmetinden hatâen, unutarak ve zorlanılarak yapılan şeylerin kaldırıldığını veya Allah Teâlâ'nın bunları bağışladığını" bildiren hadis önemli bir noktada durmaktadır. Bununla birlikte hata, nisyân ve ikrâhla ilgili hükümlerin teorik temeline ışık tutan tartışmalarda bu hadis öncelikli bir yere sahip olmuştur.

İncelediğimiz rivayet İbn Abbâs (r.) başta olmak üzere dokuz farklı sahâbî râvîsinden gelmiştir. Bunun yanında hadis üç farklı kanaldan *mürsel* olarak, bir kanaldan da *maktu'* olarak rivayet edilmiştir. Bu rivâyetler arasında gerek lafız yönüyle tek kalmaları gerekse de râvîlerinin durumlarından dolayı tenkîd edilmiş isnâdlar mevcuttur. Ancak bu tür tenkîd edilen isnâdlar diğer rivayetlere mutâbaât ve şâhid olma yönünden destek sağlamıştır. Nitekim hadisin problemsiz isnâdları tespit edilmiş olup, genel mânâda hadise *sahîh* ve *hasen* hükmü verilmiştir.

Lafız yönünden hadis fıkıh kaynaklarında fıkıhçı formatına geçmiş farklı lafızlarla gelmişse de hadisin anlamı İslâm'ın genel mevzuatına uygun bulunduğu için fakihler tarafından büyük bir ilgiyle karşılanmıştır.

Yaptığımız araştırmada hadisin, fıkıh kitaplarında sened yönünden aslı olmayan lafızlarla, ibâdet ve muâmelâtla ilgili birçok konuda umûmî büyük bir kaideyi ifade ettiği görülmüştür. Bunun yanında hadis birçok farklı senedle fıkıh kitaplarındakine yakın lafızlarla hadis kitaplarında da yerini almıştır.

Her ne kadar hadisin isnâd yönünden tartışmaları mevcut olsa da hadisin metninin sahîh olduğu hususunda şüphe yoktur. Zira âlimler anlamının sıhhati üzerine ittifak etmişlerdir. Bu mânâda hadisi mânâ yönünden destekleyen birçok ayet de mevcuttur. Nitekim birçok müfessir birtakım ayetleri açıklarken bu hadisi delil mahiyetinde kullanmıştır. Bununla birlikte hadisin mânâsını teyit eden başka hadislerin mevcudiyetinden de söz etmek mümkündür.

Âlimler, birçok âyet ve hadisin ortak anlamı doğrultusunda hadiste geçen hata, nisyân ve ikrâh gibi hallerin geçerli birer mazeret sayılması noktasında birleşmiş olsalar da kastedilen sonucun uhrevî mi yoksa hem uhrevî hem dünyevî mi olduğu hususunda ihtilafa düşmüşlerdir. Özellikle onların bu ihtilafında lafzın mânâyâ delâleti konusu önemli bir yerde durmuştur.

Bu noktada hadisin anlaşılmasında iki tür yaklaşım sergilenmiştir. Muktezânın umum ifade ettiği görüşünü benimseyen çoğunluğa göre hadis hem uhrevî hem de dünyevi sonucu kapsarken, diğerlerine göre hadisin anlamı uhrevî sonuçla yani sadece günahın kaldırılmasıyla sınırlı kalmıştır.

Çalışma konumuzu oluşturan “Allah ümmetimden hataen, unutarak ve ikrâh altında yaptıkları şeyleri bağışlamıştır” hadisi gibi tek hadisi inceleyen çalışmalar, isnâd ve metin yönüyle ayrıntılı araştırmalar sunması yönüyle sonraki çalışmalara katkı sunmaktadır. Ayrıca rivayetlerin klasik dönemde nasıl anlaşılıp yorumlandığına ve günümüzde nasıl anlaşılması gerektiğine dair de bilgi vermektedir. Bu konu hakkında benzer bir çalışmaya ihtiyaç duyulmasa da tezdeki yöntemle farklı alanları ilgilendiren temel hadisler incelenerek ilmî birikimin artmasına katkı sağlanabilir. Bu anlamda yüksek lisans semineri, yüksek lisans tezi hatta doktora tezlerinde bu türden tek hadis çalışmaları oldukça faydalı olacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdurrezzâk, Ebû Bekr Abdurrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî el- Himyerî (211/826-27), *el-Musannef ve me'ahü Kitâbu'l-Câmi' li Ma'mer b. Râşid*, I-XII, thk. Habîbu'r-Rahmân el-Â'zamî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1983 (2. Baskı)

Abdülazîz el-Buhârî, Alaaddîn Abdülazîz b. Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (730/1330), *Keşfü'l-Esrâr fî Şerhi Usûli'l-Pezdevî (482/1089)*, I-IV, Dâru'l-Kitâbi'l Arabî, Beyrut-Lübnan, t.y.

Ahath, Erdinç, "Hasâisü'n-Nebî", *DİA*, İstanbul, 1997.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî (241/855), *Kitâbü'l-İlel ve Mârifetü'r-Ricâl*, I-IV, thk. Vasiyyullah b. Muhammed Abbâs, Dâru'l-Hânî, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2001 (2. Baskı).

_____, *Müsned*, I-L, thk. Şuayb el-Arnâvût, Âdil Mürşid vd., Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 2001 (1. Baskı).

Ali b. el-Medîni, Ebû'l Hasen Ali b. Abdullah b. Ca'fer b. Necîh es-Sa'dî (234/848-49), *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-Â'zamî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1980 (2. Baskı).

Ali Haydar Efendi, Hocaeminefendizâde, *Dürerü'l-Hükkâm Şerhu Mecelleti'l-Ahkâm*, I-IV, (Osmanlıca aslından çevirenler: Raşit Gündoğu, Osman Erdem), DİB, İstanbul, 2020 (1. Baskı).

Apaydın, H. Yunus, "Hata", *DİA*, İstanbul, 1997.

_____, "Galat" *DİA*, İstanbul, 1996.

Âsım Efendi (1235/1819), *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît (Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi)*, I-VI, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul, 2013 (1. Baskı).

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usûlü*, İFAV, İstanbul, 1992 (2. Baskı).

Aydınlı, Abdullah, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, İFAV, İstanbul, 2016.

Bâbertî, Ekmeleddîn Muhammed b. Mahmud b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî (786/1384), *el-İnâye (Şerhu'l Hidâye)*, I-X, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y.

Bardakoğlu, Ali, "İkrâh", *DİA*, İstanbul, 2000.

_____, "İcbâr", *DİA*, İstanbul, 2000.

Berkânî, Ebû Bekr Ahmed b. Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî el-Berkânî (425/1034), *Su'âlâtü Ebî Bekr el-Berkânî li'l-İmâm Ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî*,

thk. Ebû Ömer Muhammed b. Ali el-Ezherî, neşreden: Fâruku'l-Hadîse, Kahire-Mısır, 2006 (1. Baskı).

Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî (458/1066), *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XI, thk. Muhammed Abdülkâdir A'tâ; Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2003 (3. Baskı).

Boynukalın, Mehmet, "Sehiv", *DİA*, İstanbul, 2009.

Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail b. İbrahim (256/869), *et-Târîhu'l-Kebîr*, I-XII, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y.

_____, *Sahîhu'l-Buhârî (el-Câmiu's-Sahîhu'l-Müsnedü min Hadîsi Resulullah ve Sünenihî ve Eyyâmih)*, hazırlayan: Ebû Abdullah Abdüsselâm b. Muhammed b. Ömer Allûşî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd-Suûdi Arabistan, 2006 (2. Baskı).

Bûsîrî, Ebû'l Abbâs Şihâbeddîn Ahmed b. Ebî Bekr b. İsmail el-Bûsîrî (840/1436), *Misbâhü'z-Zücâce fî Zevâidi İbn Mâce*, I-IV, thk. Muhammed el-Müntekâ el-Keşnâvî, Dâru'l-Arabiyye, Beyrut-Lübnan, 1982 (2. Baskı).

Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (370/981), *Ahkâmu'l-Kur'an*, I-V, thk. Muhammed Sâdık Kamhâvî, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî-Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 1996.

Cürcânî, Ebû'l Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyîd eş-Şerîf el-Cürcânî (816/1413), *et-Ta'rîfât*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 2003 (2. Baskı).

Çakan, İsmail Lütfi, *Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul, 2016 (42. Baskı).

_____, *Hadis Edebiyatı (Çeşitleri-Özellikleri-Faydalama Usulleri)*, İFAV, İstanbul, 2016 (20. Baskı).

_____, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları (Muhtelif'l-Hadîs İlmi)*, İFAV, İstanbul, 2015 (7. Baskı).

Çalış, Halit, *İslam'da Kolaylaştırma İlkesi*, Yediveren kitap, Konya, 2004 (1. Baskı).

_____, *İslam Hukukunda Ehliyet Teorisi*, Adal Ofset, Konya, 2004.

Çanga, Mahmut, *Kur'an-ı Kerîm Lügati (İlavelerle Mu'cemu'l-Müfehres)*, Timaş yay., İstanbul, 2012.

Dârekutnî, Ebû'l Hasen Ali b. Ömer b. Ahmed ed-Dârekutnî el-Bağdâdî (385/995), *ed-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Mevfîk b. Abdullah b. Abdülkâdir, Mektebetü'l-Meârif, Riyâd-Suûdi Arabistan, 1984 (1. Baskı).

_____, *Sünenü'd-Dârekutnî*, I-III, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd- Ali Muhammed Muavvad, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 2001 (1. Baskı)

Dönmez, İbrahim Kâfi, “Nisyân”, *DİA*, İstanbul, 2007.

Ebû Abdullah, Halil b. Muhammed el-Arabî, *el-Ferâid alâ Mecmei'z-Zevâid (Tercemetü'r-Ruvâti'l-lezîne Lem Ya'rifuhum el-Hâfiz el-Heysemî)*, Dâru'l-İmâmi'l Buhârî, Doha-Katar, 2008 (1. Baskı)

Ebû Dâvud, Süleyman b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî (275/889), *es-Sünen*, I-IV, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut-Lübnan, 2004 (2. Baskı).

_____, *Kitâbü's-Sünne (Tercüme ve Şerh: Mehmet Yaşar Kandemir)*, İstanbul, 2019.

Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdullah b. İshâk el-İsfahânî (430/1038), *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*, I-X, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1988 (1.Baskı).

_____, *Ma'rifetü's-Sahâbe li Ebî Nuaym*, I-VII, thk. Âdil b. Yusuf el-Azâzî, Dâru'l-Vatan li'n-Neşr, Riyâd-Suudî Arabistan, 1998 (1. Baskı).

_____, *Târîhu Isbehân (Ahbâru Isbehân)*, I-II, thk. Seyyid Kesravî Hasen, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1990 (1. Baskı).

Ebû Şehbe, Muhammed b. Muahammed Ebû Şehbe, *el-Vasît fî Ulûmi Mustalahi'l-Hadîs*, Â'lemü'l Ma'rife, b.y., 1983.

Ebû Zehre, Muhammed, *Usûlu'l-Fıkh*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, b.y., t.y.

Elbânî, Muhammed Nâsirüddîn el-Elbânî (1420/1999), *İrvâü'l-Ğalîl fî Tahrîci Ehâdisi Menâri's-Sebil*, I-IX, Mektebetü'l-İslâmî, b.y., 1979 (1. Baskı).

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır (1361/1942), *Hak Dini Kur'an Dili*, I-X, sadeleştirenler: İsmail Karaçam vd., Azim dağıtım, İstanbul, 2017, c. II, ss. 311-312.

Ertürk, Mustafa, *Metin Tenkidi (Gayb ve Fiten Hadisleri Örneği)*, Fecr yay., Ankara, 2011 (2. Baskı).

Fesevî, Ebû Yusuf Ya'kûb b. Süfyân el-Fesevî (277/890), *Kitâbü'l-Ma'rife ve't-Târîh (Rivâyetü Abdullah b. Ca'fer Deresteveyh)*, I-III, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Mektebetü'd-Dâr, Medîne-Suudî Arabistan, 1990 (1.Baskı).

Fîrûzâbâdî, Ebû't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb b. Muhammed el-Fîrûzâbâdî (817/1415), *Besâir zevi't-Temyîz fî Letâ'ifi'l-Kitâbi'l-Azîz*, I-VI, thk. Muhammed Ali Neccâr, y.y., Kahire-Mısır, 1996 (3. Baskı).

Görmez, Mehmet, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, TDV yay., Ankara, 2011.

- Hâkim**, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Hâkim en-Nîsâbüri (405/1014), *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, I-V, Zeyil: Tettebuu evhâmi'l-Hâkim elletî sekete aleyhâ ez-Zehebî li'Ebî Abdirrahmân Mukbil b. Hâdî el-Vâdî, Dâru'l-Harameyn, b.y., 1997 (1. Baskı, bu baskıda Zehebî'nin Hâkim'in görüşlerine yaptığı eleştirilere yer verilmiştir).
- Halîfe b. Hayyât**, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî (240/854-55), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî, Dâru Taybe, Riyâd Suûdî Arabistan, 1985 (2. Baskı).
- Harb b. İsmail**, Ebû Muhammed Harb b. İsmail b. Half el-Kirmânî (280/893), *Mesâilü Harb b. İsmail el-Kirmânî (et-Tâhâre ve's-Salât)*, Müessesetü'r-Reyyân, b.y., 2013 (1. Baskı).
- Hatîb el-Bağdâdî**, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî (463/1071), *Târîhu Medîneti's-Selâm (Târîhu Bağdâd)*, I-XVII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 2001 (1. Baskı).
- _____, *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*, thk. Ebû Abdullah es-Sûrkî, İbrahim Hamdî el-Medenî, Mektebetü'l-İlmiyye, Medîne-Suûdî Arabistan, t.y.
- Hilâl el-Askerî**, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullah b. Sehl el-Askerî (400/1009'dan sonra), *el-Furûku'l-Lüğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selîm, Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, Kahire-Mısır, 1997.
- İbn Abdilber**, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yusuf b. Abdullah b. Muhammed b. Abdilber el-Kurtubî en-Nemerî (463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, tahrîc. Âdil Mürşid, Dâru'l-Â'lâm, Amman-Ürdün, 2002 (1. Baskı).
- _____, *el-İntikâ fî Fedâili'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Fukahâ*, emeği geçen: Abdülfettâh Ebû Ğudde, nşr. Mektebü'l-Matbûâti'l-İslâmiyye, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut-Lübnan, 1997 (1. Baskı).
- İbn Abdulhâdî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Abdulhâdî ed-Dımaşkî es-Sâlihî (744/1343), *Tabakâtü Ülemâi'l-Hadîs*, I-IV, thk. Ekrem el-Bûşî, İbrahim ez-Zeybek, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1996 (2. Baskı).
- İbn Adî**, Ebû Abdullah b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî (365/976), *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*, I-IX, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavvad, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y.
- İbn Asâkîr**, Ebû'l Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah b. Abdullah ed-Dımaşkî (571/1176), *Târîhu Medîneti Dımaşk*, I-LXXX, thk. Amr b. Ğarâme el-Amrî, Dâru'l-Fikr, b.y., 1998.
- İbn Ebî Hatim**, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Ebî Hatim Muhammed b. İdris b. el-Münzir (327/938), *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1952 (1. Baskı).

_____, *Kitâbü'l-İlel*, I-VII, thk. Saîd b. Abdullah el-Humeyd, Hâlid b. Abdurrahmân el-Cüreysî, y.y., Riyad-Suûdî Arabistan, 2006.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm (Müsneden an Resulullah (s.a.v.) ve 's-Sahâbeti ve 't-Tâbiîn)*, I-X, thk. Esad Muhammed Tayyib, Mektebetü Nizâr Mustafâ el-Bâz, Mekke/Riyad- Suûdî Arabistan, 1997 (1. Baskı)

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ebî Şeybe İbrahim el-Absî el-Kûfî (235/849), *el-Musannef*, I-XXVI, thk. Muhammed Avvâme, Dâru'l-Kıble li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye- Müessesetü Ulûmu'l-Kur'ân, b.y., 2006 (1. Baskı).

İbn Fâris, Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya b. Muhammed er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (395/1004), *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luga*, I-VI, thk. Abdusselâm Muhammed Harun, Dâru'l-Fikr, b.y., 1979.

İbn Hacer, Ebû'l Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed b. Hacer, (852/1449), Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Şuayb el-Arnâvût (2016/1437), *Tahrîru Takrîbi't-Tehzîb*, I-IV, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1997.

_____, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, I-VIII, Dâru'l-Kütübü'l İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y.

_____, *Lisânü'l-Mîzân*, I-X, emeği geçen: Abdülfettâh Ebû Ğudde, tahrîci ve baskıya hazırlayan: Selmân b. Abdülfettâh Ebû Ğudde, Mektebetü'l-Matbû'âtî'l-İslâmiyye, Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut-Lübnan, 2002 (1.Baskı).

_____, *Muvâfakatü'l-Hubri'l-Haber fî Tâhrîci Ehâdisi'l-Muhtasar*, I-II, thk. Hamd Abdülmecîd es-Selefî, Subhî Seyyid Câsım es-Sâmirâî, Mektebetü'r-Rüşd, Riyâd, Suûdî Arabistan, 1993 (2. Baskı).

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, I-XV, Dâru'l-Kütübü'l İslâmî, Kahire-Mısır, 1993.

_____, *Telhîsü'l-Habîr fî Tâhrîci Ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-Kebîr*, I-IV, thk. Ali Muavvad, Âdil Abdülmevcûd, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, b.y., 1989 (1. Baskı).

_____, *Fethu'l-Bârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, I-XIV, Dâru's-Selâm, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2000 (1. Baskı).

İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm el-Kurtubî (456/1064), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, I-VIII, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, Beyrut-Lübnan, t.y.

İbn Hibbân, Ebû Hatim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî et-Temimî (354/965), *Kitâbü's-Sikât*, I-X, Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, Beyrut-Lübnan, 1988(1.Baskı).

_____, *Kitâbü'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn*, I-II, thk. Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmail es-Selefî, Dâru's-Sumay'î, Riyâd-Suûdi Arabistan, 2000 (1. Baskı).

_____, *Sahîhu İbn Hibbân (bi-Tertîbi İbn Balabân)*, I-XVIII, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1993 (2. Baskı).

İbn Kesîr, Ebû'l Fidâ' İmâmüddîn İsmail b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî ed-Dımaşkî (744/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XV, Mektebetü'l-Meârif, Beyrut-Lübnan, 1990.

_____, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, I-IX, thk. Muhammed Hüseyin Şemseddîn, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1998 (1. Baskı).

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî (273/887), *es-Sünen*, I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Cîl, Beyrut-Lübün, 1998 (1. Baskı).

İbn Manzûr, Ebû'l Fadl Cemâleddîn Muhammed b. Mükerrerem b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, I-XV, Dâru's-Sâdir, Beyrut-Lübnan, 1994 (3. Baskı).

İbn Receb, Ebû'l Ferec Zeyüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Bağdâdî ed-Dımaşkî (795/1393), *Câmi'u'l-'Ulûm ve'l-Hikem*, I-II, thk. Şuayb el-Arnâvût, İbrahim Bâcis, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1999 (8. Baskı)

İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd b. Müni' b. ez-Zühri el-Katib el-Basrî, (230/845), *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kübra*, I-XI, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hâncı, b.y., 2001 (1. Baskı).

İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdulhalim el-Harrânî (728/1328), *Mecmû'u'l-Fetâvâ*, I-XXXVII, nşr. Vizâratü'ş-Şuûni'l-İslâmî, 2004.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed el-Meâfirî (543/1148), *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I-IV, thk. Muhammed Abdulkâdir Atâ, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Lübnan, 2003 (3. Baskı).

İbnü'l-Cevzî, Ebû'l Ferec Cemaleddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî (597/1201), *Sifatü's-Safve*, thk. Hâlid Mustafa Tartûsî, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut-Lübnan, 2012.

İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (606/1210), *en-Nihâye fî Ğarîbi'l-Hadîs ve'l-Eser*, I-V, thk. Tâhir Ahmed ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tinâhî, Mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1979.

İbnü'l-Esîr, İzzeddin İbnü'l Esîr Ebî'l Hasen Ali b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233), *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, I-VIII, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1996 (1. Baskı).

- İbnü'l-Hümâm**, Kemâleddîn Muhammed b. Abdulvâhid es-Sivâsî el-İskenderî (861/1457), *Fethü'l-Kadîr*, I-X, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y.
- İbnü'l-Vezîr**, Ebû Abdullah İzzeddîn Muhammed b. İbrahim b. Ali el-Yemânî (840/1436), *el-Avâsım ve'l Kavâsım fî'z-Zebbi an Sünneti Ebî'l-Kâsım*, I-IX, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1996 (2. Baskı).
- İclî**, Ebû'l Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Salih el-İclî (261/875), *Marifetü's-Sikât min Ricâli Ehli'l-İlm ve'l-Hadîs ve mine'd-Duafâi ve Zikru Mezâhibihim ve Ahbârihim*, I-II, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî, Mektebetü't-Dâr, Medine-Suûdî Arabistan, 1985 (1. Baskı).
- Kaplan**, İbrahim, "Din, Fıtrat ve Akl-ı Selim İlişkisi Üzerine", ÇÜİFD, cilt: XVII, sayı: 2, 2017.
- Karaman**, Hayreddin, Mustafa Çağrıç, İbrahim Kâfi Dönmez, Sadrettin Gümüş, *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir*, I-V, DİB Yay., Ankara, 2007.
- Kemâleddîn İbnü'l-Adîm**, Ömer b. Ahmed b. Hibetullah b. Ebî Cerâde (660/1264), *Büğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, I-XII, thk. Süheyl Zekkâr, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y.
- Kurtubî**, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr b. Ferh el-Kurtubî (671/1273), *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, I-XX, thk. Abdullah b. Abdulhasen el-Türkî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 2006 (1. Baskı).
- Kutluer**, İlhan, "İnsan", *DİA*, İstanbul, 2000.
- Kuzudışli**, Bekir, *Hadis Rivayetinde Bağlam (Sebebü irâdil hadîs)*, Klasik yay., İstanbul, 2020.
- Leknevî**, Ebû'l Hasenât Muhammed Abdülhay b. Muhammed b. Abdülhalîm b. Muhammed es-Sihâlevî el-Leknevî (1304/1886-87), *el-Ecvibetü'l-Fâdıla li'l-Es'ileti'l-Âşerati'l-Kâmile*, ta'likât: Abdulfettâh Ebû Ğudde, Dâru's-Selâm, b.y., 2009 (6. Baskı).
- Mansûrî**, Ebû't-Tayyib Nâyif b. Salâh b. Alî el-Mansûrî, *er-Ravdu'l-Bâsim fî Terâcimi Şuyûhi'l-Hâkim*, I-II, Dâru'l-Â'sime, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2011 (1. Baskı).
- _____, *ed-Delîlü'l-Muğnî li Şuyûhi'l-İmâm Ebî'l-Hasen ed-Dârekutnî*, Dâru'l-Keyân, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2007 (1. Baskı).
- _____, *es-Selsebilü'n-Nakî fî Terâcimi Şuyûhi'l-Beyhakî*, Dâru'l-Â'sime, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2011 (1. Baskı).
- Mizzî**, Cemâleddîn Ebû'l-Haccâc Yusuf (742/1341), *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XXXV, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1983 (2. Baskı).

_____, *Tuhfetü'l-Eşrâf bi Ma'rifeti'l-Etrâf*, I-XIII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1999 (1. Baskı).

Moğultay, Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Adullah el-Bekcerî el-Hikrî (762/1361), *İkmâlü Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, I-XII, thk. Âdil b. Muhammed, Üsâme b. İbrahim, Dâru'l-Fârûkî'l-Hadîse, Kahire-Mısır, 2001 (1. Baskı).

Müslim, Ebû'l Hüseyñ Müslim b. Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (261/875), *Sahîh-u Müslim*, Dâru Taybe, Riyâd-Suûdî Arabistan, 2006 (1. Baskı).

Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali en-Nesâî (303/915), *Kitâbü'd-Duağâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Bûrân ed-Danâvî, Kemal Yusuf el-Hût, Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, Beyrut-Lübnan, 1985 (1. Baskı).

_____, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, I-XII, thk. Hasen Abdulmunim Şelbî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrût-Lübnan, 2001 (1. Baskı).

Nevevî, Ebû Zekeriyya Yahya b. Şeref en-Nevevî (676/1277), *Tehzîbü'l-Esmâ ve'l-Lügât*, I-IV, nşr. İdâretü't-Tıbâati'l-Münîriyye, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, t.y.

_____, İbn Dakîku'l'îd, Ebû'l Feth Takıyüddîn Muhammed b. Ali b. Vehb el-Kuşeyrî (702/1302) *Şerhu'l-Erba'îne'n-Nevevî*, Müessesetü'r-Reyyân, b.y., 2004 (2. Baskı).

_____, *Ravzatü't-Tâlibîn ve Umdetü'l-Müftîn*, I-XII, thk. Züheyr eş-Şâviş, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut-Dimeşk-Ammân, 1991 (3. Baskı).

Özpinar, Ömer, *Hadis Edebiyatının Oluşumu*, Ankara Okulu yay., Ankara, 2013.

Râğıb el-İsfehânî, Ebû'l Kâsım Hüseyñ b. Muhammed b. el-Mufaddal (V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) *el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'ân*, I-II, thk. Merkezü'd-dirâsât ve'l-buhûs bi mektebeti Nezzâr Mustafâ el-Bâz, Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, b.y., t.y.

Saîd b. Mansûr, Ebû Osman Saîd b. Mansûr b. Şu'be el-Horasânî (227/842), *Kitâbü's-Sünen*, I-II, thk. Habîbu'r-Rahmân el-Â'zamî, Dâru's-Selefiyye, Mumbâ-Hindistan, 1982 (1. Baskı).

Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdulkerim b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî (562/1166), *el-Ensâb*, I-XII, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire-Mısır, 1980 (2. Baskı).

Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî (483/1090), *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, 1989.

_____, *el-Usûl*, I-II, thk. Ebû'l Vefâ el-Afgânî, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut-Lübnan, t.y.

Süyûtî, Ebû'l Fadl Celâleddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed es-Suyûtî (911/1505), *Câmi'u'l-Ehâdîs (el-Câmi'u's-Sağîr ve Zevâiduh ve'l Câmi'u'l-Kebîr*, I-XXI, thk. Abbâs Ahmed Sakr, Ahmed Abdü'lcevâd Dâru'l-Fikr, b.y., 1994.

_____, Ebû'l Fadl Celâleddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Suyûtî eş-Şâfiî, *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-II, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Faryâbî, Mektebetü'l-Kevser, Mısır, 1994 (1. Baskı).

_____, *ed-Dürrü'l-Mensûr fî't-Tefsîri'l-Me'sûr*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrut-Lübnan, 2011.

Şâtübî, Ebû İshâk İbrahim b. Musa b. Muhammed el-Lahmî eş-Şâtübî el-Gırnâtî (790/1388), *el-Muvâfakât*, I-VII, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasen Âli Selmân, Dâru İbni Affân, b.y., 1997 (1. Baskı).

Taberânî, Ebû'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb, (360/971), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Mektebetü İbn Teymiyye, Kahire-Mısır, t.y.

_____, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, thk. Târik b. İvedullah b. Muhammed, Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî, Dâru'l-Harameyn, b.y., 1995.

_____, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, I-II, Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1983.

_____, *Müsnedü's-Şâmiyyîn*, I-IV, thk. Hamdi Abdülmecîd es-Silefî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1989 (1. Baskı).

Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî (310/923), *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân (Tefsîrü't-Taberî)*, I-VII, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, İsmâ Fâris el-Huristânî, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1994 (1. Baskı).

Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahavî (321/933), *Şerhu Me'ânî'l-Âsâr*, I-V, thk. Muhammed Zührî en-Neccâr, Muhammed Seyyid Câd el-Hak, Âlemü'l Kütüb, b.y., 1994 (1. Baskı).

_____, *Şerhu Müşkili'l-Âsâr*, I-XVI, thk. Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübân, 1994.

Tebrîzî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdulah el-Hatîb Velîyüddîn et-Tebrîzî (741/1340), *Mişkâtü'l-Mesâbîh*, I-III, thk. Nâsuriddîn el-Elbânî, Mektebetü'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1985 (3. Baskı).

Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî (279/892), *el-Câmiu'l-Kebîr*, I-VI, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 1998 (2. Baskı).

- Tokpınar**, Mirza, *Kur'ân'ı Anlamada Hadislerden Yararlanmanın Gerekliliği üzerine (el-Bakara Sûresi 286. Ayet Örneği)*, Marife Dergisi, yıl: 5, sayı: 2, 2005.
- Ukaylî**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Musa b. Hammâd, (322/934), *Kitâbü'd-Duafâ*, I-IV, thk. Hamdî b. Abdülmecîd b. İsmail es-Selefi, Dâru's-Sâmî'î, b.y., 2000 (1.Baskı).
- Uludağ**, Süleyman, "Gaflet" *DİA*, İstanbul, 1996.
- Wensick**, *el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzı'l-Hadîsi'n-Nebevî*, I-VII, Mektebetü Berîl, Leiden, 1936.
- Yahya b. Maîn**, Ebû Zekeriyya Yahya b. Maîn b. Avn b. el-Mürrî el-Bağdadî (233/848), *Târîhu Yahya b. Maîn*, I-II, thk. Abdullah Ahmed Hasen, Dâru'l-Kalem, Beyrut-Lübnan, t.y.
- Yatkın**, Nihat, *Hadisi Anlamada Yöntem*, İFAV, İstanbul, 2013 (1. Baskı).
- Yücel**, Ahmed, *Hadis Usûlü*, İFAV, İstanbul, 2013 (8. Baskı).
- Zehabî**, Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (748/1347), *Siyeru Â'lâmi'n-Nübelâ*, I-XXV, thk. (Nezaret eden) Şuayb el-Arnâvût, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut-Lübnan, 1981 (1.Baskı).
- _____, *Mizânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, I-VII, thk. Ali Muhammed Muavvad, Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut-Lübnan, 1995.
- _____, *Târîhu'l-İslâm ve Vefâyâtü'l-Meşâhira ve'l-A'lâm*, I-XV, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 2003 (1. Baskı).
- _____, *Tezkiratü'l-Huffâz*, I-IV, thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî, nşr. Dâiratu'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, b.y., 1955.
- Zerkeşî**, Ebû Abdullah Bedruddîn Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî (794/1392), *el-İcâbe li İrâdi mâ İstedrekethu Aişe ale'-sâhâbe* (Çeviren ve yayına hazırlayan: Bünyamin Erul,: *Hiz. Aişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*, Otto yay., Ankara, 2015 (7. Baskı).
- Zeylaî**, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdullah b. Yusuf b. Muhammed ez-Zeylaî (762/1360), *Nasbü'r-Râye li-Tahrîci Ehâdîsi'l-Hidâye (Me'a Hâşiyetihî'n-Nefîseti'l Mühimmeti Buğyetü'l-Me'î fî Tahrîci'z-Zeylaî*, I-V, thk. Muhammed Avvâme, Müessesetü'r-Reyyân, Beyrut-Lübnan; Dâru'l-Kıbleti li's-Sekâfeti'l İslâmiyye, Cidde-Suûdî Arabistan, 1997 (1. Baskı).